

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ГАЙК АВETИСЯН

Ա Ր Ա Գ Ա Ը

(Раскопки урартской крепости)

Издательство Ереванского Университета
Ереван 2001

YEREVAN STATE UNIVERSITY

HAYK AVETISYAN

A R A G A T S

(Excavations of the urartian fortress)

YEREVAN STATE UNIVERSITY PUBLICATION

YEREVAN 2001

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՀԱՅԿ

Ա Ր Ա Գ Ա Տ

(Ուրարտական ամրոցի պեղումներ)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2001

ՂՏՀ 902/904
ԳՄԴ 63.4
Ա 791

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել Երևանի պետական
համալսարանի գիտական խորհուրդը

Խմբագիրներ՝ Պ. Ս. Ավետիսյան, Ռ. Ս. Բաղդայան

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ Հ. Գ.
Ա 791 Արագած. Ուրարտական ամրոցի պեղումներ, Եր., Երևանի համալս.
հրատ., 2001, 232 էջ:

*Մենագրությունը նվիրված է Արարատյան դաշտավայրի ուրարտական
հուշարձաններից մեկի՝ Արագած ամրոցի պեղումներին: Աշխատանքում բազմա-
կողմանի քննարկվում են ամրաշինական, հողևոր, նյութական մշակույթին վերա-
բերող խնդիրներ, որոնք տրացնում են Վանի թագավորության մշակույթի մասին
եղած պատկերացումները:
Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, հնագետների և պատմությանը
հետաքրքրվող ընթերցողների համար:*

Ա $\frac{0504000000}{704(02)}$ 2001

ԳՄԴ 63.4

ISBN 5-8084-0345-6

© Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, 2001 թ.

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Արագածի ամրոցը վաղուց գրավել է պատմաբանների և ճանապարհորդնե-
րի ուշադրությունը: Ղ. Ալիշանի վկայությամբ Արագածը դիտարկել և գրչանկարել
է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Պուլե Լեկուզը 1647թ.: Ղ. Ալիշանը «Այրարատ
քնաշխարհի Հայաստանեայց»¹ աշխատության մեջ նշում է. Ի վերոյ ափանց Մե-
ծամօրի՝ի ստորոտս Արագած լեռին՝ առաջին գեօղք վիճակիս են Այարլու, մերձ ՚ի
Բագոհինճ /158/, և Արամլու կամ Հարամլու, երկոքին ես թուրքաբնակք. որոյ ՚ի
հարաւոյ կայ առ նորընծայ Մեծամօրեալ հայաբնակն և հայանուն Աղաւնատուն,
Ս. Աստուածածին կամ Ս. Գեորգ եկեղեցեաւ: Ի սորին հարաւոյ Խնաւուզ կամ
Խլաւուզ հայաբնակ, Ս. Աստուածածին կամ Ս. Ստեփանոս եկեղեցեաւ: Սակա-
ւուք ՚ի բացեայ ՚ի Հր. սորա՝ Ազճագալե /Ազճաղալա, որ է Սպիտակ բերդ/,
Ս. Գեորգ կամ Ս. Փրկիչ եկեղեցեաւ: Ի գեղջս յայսմիկ զհշերօթեաց Պուլեյ-Լըկուզ
փռանկ ուղեւոր յամի 1647 /10 նոյեմբ./, և ընծայէ այսպէս ըզպատկեր բերդին փո-
քու, զոր ետես՝ ՚ի նմին, և մդոնաւ և աւելի հեռի աւէ զտեղին յարքունի պողոտա-
յէն:» Հետագայում ամրոցը չափագրել է ճարտարապետ Թ. Թորամանյանը:
Վաստակաշատ գիտնականը միևնույն ժամանակ համեմատում է ամրոցի չա-
փագրությունը Ղ. Ալիշանի հրատարակած՝ Պուլե Լեկուզի գրչանկարի հետ՝ կա-
տարելով վերջինիս վերլուծականը: Թ. Թորամանյանը, նշելով ամրոցի երկհար-
կանիությունը, ցավոք չի տալիս դրա վերակազմությունը: Նա Արագածի ամրոցը
դասեց ուրարտական հուշարձանների շարքը: Այս եզրակացության համար հիմք
հանդիսացավ ամրոցի ներքին ճարտարապետական ձևերի, մասնավորապէս
միջնաբերդի, որպէս գլխավոր կառույցի, հատկանիշների վերլուծությունը²: Հարկ
է նշել, որ Ղ. Ալիշանը հիշյալ կառույցը տեղադրում է Աղջաղալա գյուղի տարած-
քում և Թ. Թորամանյանի հետազոտություններից հետո պարզ դարձավ, որ այն
ընկած է ներկայիս Արագած գյուղի մոտ և կապ չունի Աղջաղալայի տարածքում
հայտնի ամրոցի ավերակների հետ: Ավելին, վաստակաշատ ճարտարապետի
չափագրությունները և դիտարկումները ներկայումս սկզբնաղբյուրի նշանակու-
թյուն են ձեռք բերում, քանի որ դարասկզբին ամրոցի պատերը շատ ավելի լավ էին
պահպանվել և գիտնականի կողմից նկարագրված բազմաթիվ շինարարական
մանրամասներն այսօր արդեն չեն պահպանվել:

¹ Ղ. Ալիշան, «Այրարատ քնաշխարհի Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1890 թ., ս. Ղապար, էջ 202:
² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942,
էջ 33-34:

«Շատ հետաքրքրական է գիտնալ, թե Պուլեյ Լըկուզ այս շենքը տեսած ժամանակ ամբողջ էր մինչև կտուրը և ամբողջությամբ նկարեց իր տեսածի նման, ինչպես կա Ալիշանի «Այրարատի» մեջ, թե՞ մասամբ քայքայված էր և վերակազմեց: Իհարկե, այդ մասին այժմ ստուգում կատարել անհնար է, սակայն մի բան պարզ է, որ ֆրանսագիտի տեսած ժամանակ, երբ բոլորովին անաղարտ չէր, այնուամենայնիվ հիմնական նման կիսավեր չէր կարող լինել: Այժմ հազիվ ստորին հարկը մնացել է՝ արտաքուստ 3 մետր բարձրությամբ, և ներքին բաժանումների հատակագիծը՝ նույն բարձրության վրա: Բայց որովհետև շենքը գետնահարկ չունի, բնական երեք մետր բարձրությամբ ապառաժի վրա է շինված և միմիայն արտաքին պատերն են, որ ցածից շինել են և հարթ ճակատ ստեղծել: Հետևաբար, ներքին բաժանումների ստորին շարքերը մնացել են թեև տեղ-տեղ նույնիսկ ապառաժ, այնուամենայնիվ այժմ պարզ տեսնում ենք, թե ի՞նչ բաժանում ունեցել է շենքը: Այս հարկի ներքին բաժանումները հնար եղածին չափ չափազրված և հատակագծված է:

Շենքը երկու հարկանի էր, բայց մենք այժմ չենք կարող գիտնալ, թե ինչ ներքին բաժանումներ ուներ վերևի հարկը: Հարավային պատը, որ շենքի երկար կողմն է, ինչպես հյուսիսային հանդիպակաց պատը, հենորմերով է շինված, որոնց լայնությունը 3,80 մետր է և յուրաքանչյուր հենորմ պատից դուրս է ցցված 50 սանտիմետր: Այս հենորմերը, անշուշտ, շենքի հաստատության և ամրության համար շինված են: Շենքի չորս անկյուններում վրա չորս մեծ քառակուսի բուրգեր են շինված մայր պատից դուրս և երևում է, որ այս բրգանման ցցված անկյունները շարունակված են դեպի վեր՝ մինչև տանիքը:

Հին ժամանակ, անշուշտ, այս շենքը եղել է իշխանական կամ տոհմապետական ամրոց. բացի շենքի ամուր կառուցվածքից, արտաքուստ հեռվից ևս շրջապատված է եղել կիկլոպյան պարիսպներով: Շենքի հյուսիսային և հարավային կողմի պարիսպները մինչև այսօր մեծ մասամբ կան, իսկ արևելյան և արևմտյան կողմի պարիսպները միանգամայն մաքրել են գյուղացիները և տեղերն այգի և մրգաստան են տնկել: Շենքը հեռվից շրջապատող պարիսպների հյուսիսային կողմինը հինգ մետր հեռավորության վրա է, իսկ հարավային կողմի պատը քսան և մեկ մետր հեռավորություն ունի:

Նայելով շենքի ներքին բաժանումների շատության և ընտանեկան բնակության հարմարություններին, այս շենքը ոչ միայն ամրոց էր, այլև իշխանական կամ տոհմապետական դղյակ: Թեև ներքին բաժանումների ճաշակը մեր այսօրվա ընտանեկան պահանջների և հասկացողության անհամապատասխան է, այնուամենայնիվ մեզ համար հետաքրքրական է այն ժամանակի մարդկանց ճաշակը, որոն պարզ արտահայտությունն է այս շենքի հատակագծային բաժանումները:

Գոնե մեզ և մեր գրականության համար անգնահատելի է Պուլեյ Լըկուզի նկարած պատկերը և Ղ. Ալիշանի ընդօրինակելը, որովհետև առաջին և վերջին օրինակն է թերևս, որ ունինք նախաքրիստոնեական շրջանից մնացած մի շենքի ներքին և արտաքին շինության ձևը և պատկերը: Այլև կասկած չի մնում, որ Պուլեյ Լըկուզի նկարած և Ղ. Ալիշանի արտանկարած պատկերն այս շենքինն է:

Պատկերի մեջ չորս անկյունի բրգանման դուրս ցցվածքները մինչև այժմ գոյություն ունին տեղին վրա՝ մոտ երեք մետր բարձրությամբ. իսկ ինչ կվերաբերի պատկերի մեջ երևող կամարակապ դռան, ամենայն հավանականությամբ նկարված է արևմտյան կողմից, որ այժմ գրեթե ամբողջովին փլատակ է: Ինչպես երևում է, այս կամարակապ դռան մասերը արևմտակողման փլատակների ներքև է և առանց պեղումների կարելի չէ տեսնել: Բայց որովհետև շենքի առաջին հարկի հատակն ամբողջությամբ ժայռ է, հետևաբար շենքի արևմտյան կողմը մի մասի տակ գետնահարկ ուներ, և այդ կամարակապ դուռը կպատկաներ փոքրիկ գետնահարկին և չի երևում որևէ կապ վերևի հարկի հետ:

Դրսից վերի հարկը բարձրանալու համար առանձին ճանապարհ և մուտք չինված է հարավային ճակատի արևելյան կողմին կից: Շենքի առաջին հարկի հատակը մոտավորապես երեք մետր բարձր էր, ուստի արտաքուստ, չորս մետր հեռվից, աստիճանաբար դեպի դուռը բարձրացող մի լայն ճանապարհ կա: Շենքի դեպի դուռը բարձրացող ճանապարհի լայնությունն եղել է չորս մետր, այս չորս մետր լայնությունից անկախ, դեպի վերև շեղակի բարձրացող ճանապարհի ամրության և հաստատության համար շինել են 2,10 մ հաստությամբ պատեր՝ երկու կողմից, նույնպես շեղակի աստիճանաբար մինչև շենքը բարձրացող: Այս ճանապարհն ևս համայն շենքի նման անշաղախ մեծամեծ քարերով է շինված: Այս թեք ճանապարհով իշխանը կամ տոհմապետը, եթե ոչ կառքով, գեթ ձիով կարող էր բարձրանալ դղյակի արտաքին դռան առջև:

Շենքի հարավ-արևմտյան կողմը, հավանորեն արտաքին պարիսպներն ուներ, պատահաբար բացված գերեզմաններից անկախ, երևում են կրմնեխներ, որոնց երկու խոշորագույններն իշխանական դղյակին կից են: Պետք է ըսել, որ շատ քիչ է հետազոտվել այս դղյակի շուրջը, որ ամենայն հավանականությամբ նախաքրիստոնեական շատ հնություններ պիտի գտնվին, ուստի առայժմ կվերապահենք ուրիշ առթիվ մանրամասն հետազոտության:

Վերջապես, եզրակացնելով խոսքս, պիտի ըսեմ, որ թե՛ Խզնավուզի և թե՛ Աղավնատան բերդերի շուրջն անպայման պեղում պետք է կատարել, որպեսզի լրիվ կերպով բաղդատել հնար լինի երկու մոտակա ամրոցների ստորին քարայրերը և թե ըստ կարելիության կատուզի Պուլեյ Լըկուզի նկարած վերակազմությունը, որով մենք կունենանք նաև մի նմուշ նախաքրիստոնեական տոհմապետական շենքի թե՛ արտաքին ճակատին և թե՛ ներքին բաժանումներին³»:

1954-55թթ. Արագածում հետախուզական պեղումներ կատարվեցին Կ. Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ /չափագրությունները Շ. Ազատյանի/⁴: Արագածի բնակավայրը ժամանակին օղակված էր հզոր պաշտպանական պատերով, որոնցից պահպանվել են միայն շարվածքի ստորին քարերը: Չնայած դրան, պատերի մնացորդները երևում էին առանձին հատվածներում: Կ. Հովհաննիսյանը գտնում

³ Նույն տեղում:

⁴ К. Л. Оганесян, Урартское поселение в селе Арагац, «УСХ» ԳԱ Լրագրի հասարակական գիտությունների, 1958, N 4, с 78-92:

է, որ այն շրջապատել է ամբողջ բնակավայրը: Արագածի բուն միջնաբերդը, ըստ Հ. Հովհաննիսյանի, երկհարկանի է եղել:

Կ. Հովհաննիսյանին հաջողվել է վերականգնել ներկայումս չպահպանված հում աղյուսի երկու ստանդարտ չափերը՝ 14,8x35,0x51,8 և 14,8x51,8x51,8 սմ:

Արագածի վերաբերյալ հակիրճ նյութեր է հրատարակել Հ. Մարտիրոսյանը⁵:

Արագածի ամբողջ ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև Կ. Ղաֆադարյանը, որն իր դիտարկումները շարադրել է «Արգիշտիխիմիլի քաղաքի ճարտարապետությունը» մենագրության մեջ: Նա գուգահեռներ է անցկացրել համաժամանակյա Վանի թագավորության հուշարձանների հետ⁶:

«Հայկական ճարտարապետության պատմություն» գրքում նշվում է Արագածի մասին, որի հիմքում ընկած է վերոհիշյալ հեղինակների դիտարկումները⁷:

Ձեռնարկելով ամբողջ սիստեմատիկ պեղումները, որի անհրաժեշտության մասին նշվում էր նախորդ հեղինակների կողմից, փորձեցինք ճշտումներ և շտկումներ կատարել արված մասնակի դիտարկումներում, ամբողջացնելու համար ամբողջ ուսումնասիրությունը: Հուշարձանի տարածքում 1985 թվականին վերսկսված պեղումների հիմնական նպատակն էր ամբողջացնել ամբողջ ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ տվյալները: Բանն այն է, որ 1950-ական թվականներին կատարված մասնակի պեղումների ընթացքում հնագիտական շերտերի նյութերի մասին որևէ տվյալ չէր փաստագրվել: Ավելին, հուշարձանի նախնական դիտարկումները ցույց էին տալիս, որ շրջանառվող չափագրությունները չեն համապատասխանում ամբողջ պաշտպանական համակարգի իրական ձևերին:

Դաշտային աշխատանքների ընթացքում պեղվեցին և մաքրվեցին բնակելի համալիրները. ա/ միջնաբերդի շինությունները, բ/ քաղաքային համալիրը, գ/ պաշտամունքային շինությունները: Ուսումնասիրվեցին երկրորդ հարկի, տանիքի, հատակի խնդիրները: Ձեռք բերված հնագիտական նյութերը՝ խեցեղեն, մետաղ, քար և այլն, դասակարգվեցին ամբողջությամբ, որը հնարավորություն ընձեռեց պարզելու ժամանակագրության և թվագրության մի շարք հարցեր: Այս աշխատանքի արդյունքում մշակվեցին և ի մի բերվեցին հայտնաբերված նյութերը: Համալիրը չափազանց և գծագրելուց հետո գլխավոր հատակագիծը ամբողջացվեց: Արագածի հուշարձանը, որը արմատական տարբերություններ ունի նախորդ դիտարկումներում ներկայացված նյութերից, մասնավորապես հրատարակված տվյալներից՝ լրացնում է մեր պատկերացումները Արարատյան դաշտավայրում Ուրարտական մշակույթի դրսևորումների մասին:

⁵ А.А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, с. 234.

⁶ Կ. Ղաֆադարյան, Արգիշտիխիմիլի քաղաքի ճարտարապետությունը, Երևան, 1984, էջ 61:

⁷ Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, 1996, էջ 101, 129, 155-157:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի

ԱՐԱԳԱԾԻ ԱՄՐՈՑ

ԱՄՐԱԾԻՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Արագածի ամբողջ տեղադրված է Էջմիածին քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնվող Արագած գյուղի հարավային ծայրամասում⁸: Հնում ամբողջ շրջակայքում տարածվել է 30-40 հա բնակավայրը, որը ներկայումս ամբողջովին ավերված է /Աղ. I, Աղ. II, Աղ. III, Նկ. 1, Նկ. 2, Նկ. 3/:

Ամբողջ միջնաբերդը, շուրջ 1500 քմ. տարածքով, գտնվում է 15մ բարձրությամբ ժայռոտ ոչ մեծ բլրի վրա: Այն հատակագծում ուղղանկյուն՝ չորս անկյունային աշտարակներից և որմնահեծերից բաղկացած շինություն է /Աղ. IV, Աղ. V/: Ամբողջ կառուցման համար բազալտե ելուստավոր ժայռաբեկորները կտրտվել և հավասարեցվել են՝ ստեղծելով աստիճանաձև հարթակներ, իսկ բեկոտված ժայռաբեկորները օգտագործվել պատեր կառուցելու համար: Հստակ ընդգծվող հարթեցրած ժայռերի մնացորդները յուրօրինակ հիմք են հանդիսացել միջնաբերդի և նրա մեջ ընդգրկված շինությունները կառուցելու համար:

Չնայած Արագածում չկան արհեստական դարավանդներ, որոնք բնորոշ են ուրարտական մի շարք ամբողջների և բնակավայրերի համար /Հայկաբերդ, Կայալի Դերե, Արգիշտիխիմիլի, Արամուս, Օշական և այլն/, բայց բլրի թեք հատվածներում, ժայռը հարթեցնելուց բացի, փորվել են աստիճանատիպ իջվածքներ, որոնք ապահովել են պատերը սողանքի ենթարկվելուց:

Արագածի միջնաբերդի պատերը շարված են տարբեր մեծության, կոպիտ մշակված քարաբեկորներով: Ուղղագիծ շարվածքը պայմանավորել է միջնաբերդի հատակագծի ուղղանկյուն ձևը:

Արտաքինից ամբողջ և միջնաբերդի պարսպապատերը օժտված են որմնահեծերով, որոնք նույնպես տեղադրվել են ճեղքած, հարթեցրած ժայռահարթակների վրա: Խաղաղով ամրապատի դեր՝ վերջիններս հզոր պարիսպներն ապահովում են փլուզումից: Այս փաստը ակնառու է հատկապես միջնաբերդի արևմտյան թևում, ուր որմնահեծերն առաջ են եկած հարթեցրած ժայռերի եզրերից 0,3-0,5 մ-ով: Միջնաբերդի պատերը շարված են երկկողմանի՝ զրահապատ քարե շարվածքով, որի միջուկը կազմված է մանր քարերով լցված կավե շաղախից:

⁸ Գ.Գ. Аветисян, Раскопки поселения Арагац, АО 1986 г., Москва, 1988, с. 467, նույնի՝ Արագածի ամրաշինությունը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1996, N1, էջ 41:

Մրա վրայից բարձրացել է աղյուսե շարը, որը բնորոշ է Վանի թագավորության շինարարական տեխնիկային:

Ամրոցը, չնայած փոքր չափերին, կարևոր նշանակություն ունի Արարատյան դաշտավայրի ամրոցների պաշտպանական համակարգում: Այն ընկած է խոշոր քաղաքներ Արգիշտիխինիլի, Էրեբունու, Թեյշեբախինի միջև: Աշխարհագրական դիրքը բավականին բարենպաստ է: Բլրի գագաթից /նկատի պետք է առնել նաև երկրորդ հարկը/ հիանալի դիտվում է ոչ միայն Արգիշտիխինիլին /20 կմ/, Թեյշեբախինին /18 կմ/, այլև Օշականի⁹ ամրոցը /12 կմ/, /Աղ. VII/: Տեսողական ազդանշանի միջոցով Օշականով կարելի է հաղորդակից լինել Չորափ, Փարպի, Դովրի, Արամուս ամրոցներին, որից հետո անմիջական է դառնում կապը Սևանի ավազանի բերդերի հետ:

Արագածի ամրոցը հատակագծում ուղղանկյուն է՝ հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով: Դիտարկումները ցույց տվեցին, որ առաջին՝ արտաքին պարսպապատը հյուսիսից հարավ ձգվում է 114 մ, իսկ արևելքից արևմուտք՝ 82 մ: Այսպիսով, նախնական տարածքը կազմում է շուրջ 1,2 հա: Նշված պարսպապատի հարավային հատվածում հստակ ընդգծվում են 3 մ երկարությամբ, 0,85 մ լայնությամբ՝ իրարից 6,4 մ հեռավորությամբ տեղադրված երկու որմնահեծերը:

Երկրորդ պարսպապատը նույնպես պահպանվել է մասամբ և ունի նույն կառուցողական հատկանիշները, որ բնորոշ են առաջինին: Պարսպապատերի միջև հեռավորությունը 12 մ է: Այստեղ պահպանվել են առանձին շինությունների մնացորդներ, ինչպես նաև ազատ տարածություններ, որոնք բակի դեր են խաղացել: Պարսպապատերը, որպես կանոն, ունեն 2,6 մ հաստություն և համապատասխանում են ուրարտական ստանդարտին:

Հաջորդ պարսպապատը անմիջականորեն օղակում է միջնաբերդը /Աղ. V/, ուր պեղվեց և ուսումնասիրվեց 21 կացարան, որոնք նկուղներ են, պահեստ-մթերանոցներ: Միջնաբերդի երկրորդ հարկը չի պահպանվել: Բուն միջնաբերդը, ամրոցի նման կրկնում է տեղանքի գծագրությունը: Այս ուղղանկյուն, հյուսիսից հարավ ձգվող շինությունն ամրացվել և պաշտպանվել է չորս անկյունային հզոր աշտարակներով:

Միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատը 48մ երկարությամբ ձգվում է հյուսիս-արևմտյան անկյունային աշտարակից դեպի հարավ-արևմտյանը: 4,2 մ հաստությամբ այս հզոր պարսպապատը՝ պահպանված բարձրությունը մինչև 3 մ, ամրացված է 4 որմնահեծերով: Վերջիններիս երկարությունը 3-4 մ է, որոնք առաջ են գալիս 1մ-ով և իրարից հեռու են 4-5 մ-ով: Միջնաբերդի հարավային պարսպապատը 26,5 մ երկարությամբ ընկած է արևմտյան և արևելյան անկյունային աշտարակների միջև: Այն 4 մ հաստությամբ կրկնում է վերոհիշյալ արևմտյան պարսպապատի շինարարական կոնստրուկցիան: Մեկ մետր առաջ եկող երկու հզոր, 4 մ երկարությամբ որմնահեծերն ամրացնում են պարսպապատը: Որմնահեծերի միջև հեռավորությունը 6,5մ է: Միջնաբերդի հյուսիսային

պարսպապատը համեմատաբար փոքր է: 13 մ երկարությամբ և 3,5 մ հաստությամբ այս պարսպապատը ձգվում է հյուսիս-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան աշտարակների միջև: Ի տարբերություն վերոհիշյալ պարսպապատերի՝ հյուսիսայինը ամրացված է երեք մետրանոց մեկ որմնահեծով, որը տեղադրված է պարսպապատի կենտրոնում՝ աշտարակներից հեռանալով 5 մետրով:

Միջնաբերդի արևելյան պարսպապատն ունի ավելի բարդ կառուցվածք: Տեղանքի գծագրությանը համապատասխան, այն բաժանված է երեք մասերի՝ 50 մ ընդհանուր երկարությամբ: Պարսպապատի առաջին հատվածը՝ 21 մ, ամրացված է 4 մ երկարությամբ որմնահեծով: Այստեղից հայտնաբերվեց երկթև «սկյութական» տիպի նետասլաք /Աղ. XXII, 12/: Երկրորդ հատվածի երկարությունը 10,5 մ է, իսկ երրորդինը՝ 18,5 մ: Վերջին երկու հատվածները զուրկ են որմնահեծերից, որը պայմանավորված է տեղանքի առանձնահատկություններով:

Արագածի պաշտպանական համակարգի կարևորագույն շինություններից է մուտքը, որն ունի բավականին յուրօրինակ կառուցվածք: Տեղադրված լինելով ամրոցի հյուսիս-արևմտյան հատվածում՝ այն ապահովում է միջնաբերդի անվտանգությունը: Ինքնատիպ այս շինությունը բաղկացած է երկու հատվածից: Առաջինը 16 մ երկարությամբ, 3 մ լայնքով դեպի միջնաբերդի պարսպապատը ձգվող թեքության վրա տեղադրված միջանցք է, որն ավարտվում է հյուսիս-արևմտյան աշտարակի հատվածում: Հենց այստեղ էլ բացվում է «գարպասի» տարածքը, որով ամբողջանում է այս ինքնատիպ համակարգը:

Արագածի միջնաբերդի պաշտպանական կառույցների մեջ հատկապես առանձնանում են անկյունային չորս աշտարակները: Դրանք շարված են զանգվածեղ, կիսակուպատառաշ քարաբեկորներից և տեղադրված են տարբեր հարթությունների վրա: Վերջիններս շարված են բլուրի ժայռոտ ելուստների վրա: Աշտարակների պահպանված բարձրությունը տեղ-տեղ հասնում է 2,5 մ-ի: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այդ աշտարակների սկզբնական բարձրությունը պետք է հասներ 10 մ-ի: Աշտարակներից երեքը հատակագծում ուղղանկյուն են, իսկ մեկը՝ հյուսիս-արևելյանը, քառակուսի: Դրանք միջնաբերդի պարսպապատերին համապատասխանաբար կից կառուցված շինություններ են: Հարավ-արևմտյան աշտարակը երկայնական առանցքով ուղղված է հյուսիսից հարավ: Այն հատակագծում ուղղանկյուն՝ 10 x 9 մ չափերով, պարսպապատերից 4 մ-ով առաջ եկող, 1,8 մ պահպանված բարձրությամբ շինություն է: Հարավ-արևելյան աշտարակը նույնպես ունի հարավ-հյուսիս կողմնորոշում: Հատակագծում ուղղանկյուն, 4 մ-ով պարսպապատերից հեռացող և 10x8 մ չափերի այս աշտարակի պահպանված բարձրությունը կազմում է 2 մ: Հյուսիս-արևմտյան աշտարակը պարսպապատերից հեռանում է 4մ-ով: Այն ունի արևմուտքից արևելք կողմնորոշում, հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 10x7մ չափերով, 2,2 մ պահպանված բարձրությամբ: Վերջին՝ հյուսիս-արևելյան աշտարակը հատակագծում քառակուսի է՝ 100 քմ, 10x10 մ չափերով: Հետաքրքիր է, որ հյուսիսային կողմով այն միջնաբերդի պարսպապատից հեռանում է 4 մ-ով, իսկ արևելյանի թռիչքը 5,5 մ է: Ներկայացված աշտարակի պահպանված բարձրությունը 1,3 մ է:

⁹ С.А. Есаян, А.А. Калантарян, Ошикан I, Ереван, 1988, с. 5.

Ամրոցի այսպիսի պաշտպանական համակարգի առկայությունը, անշուշտ, պայմանավորված է ուրարտական ամրաշինության ավանդությամբ: Տեղանքի ռացիոնալ օգտագործումը և նախագծային լուծումները համապատասխանում են Վանի թագավորության շինարարական արվեստի ստանդարտներին: Ավելին, ամրաշինական հիմնական հատկանիշները՝ ուղղաձիգ պարսպի հաստությունը, միմյանց որոշակի հեռավորությամբ հաջորդող, մինչև 1 մ առաջ եկող որմնահեծերը, աշտարակները բնորոշ են ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրին, այլև ամբողջ Վանի թագավորությանը: Մրա հետ մեկտեղ, Արագածի միջնաբերդի պարիսպներն ունեն ինքնատիպ լուծումներ, ինչով և տարբերվում են մոտ մեկ դար առաջ կառուցված Էրեբունիի և Արգիշտիխինիլիի միջնաբերդի պարսպապատերի տարածական ձևերից¹⁰: Բնորոշ որմնահեծերից զատ, Արագածի միջնաբերդի պարիսպները, ինչպես տեսանք, ամրացված են միմյանցից որոշակի հեռավորությամբ կառուցված անկյունային աշտարակներով: Ի տարբերություն Էրեբունիի, Արգիշտիխինիլիի և Թեյշեբախինիի, վերոհիշյալ 4 աշտարակները ելուստավորվում են պարսպապատի արտաքին կողմից՝ կազմելով 4 մ, իսկ հյուսիս-արևելյան աշտարակի արևելյան թռիչքը 5,5 մ: Աշտարակների և որմնահեծերի նման ներդաշնակ համադրությունը մատնանշում է, որ մեծապես կարևորվել է միջնաբերդի պաշտպանության հզորությունն ապահովելու պարագան: Որպես կանոն, Վանի թագավորության տարածքում Արագածի տիպի համեմատաբար փոքրածավալ հուշարձանները հանդես են գալիս ավելի ուշ: Արարատյան դաշտավայրի համալիրների ուսումնասիրությունը հաստատում է այդ տեսակետը: Բացառված չէ, որ Արագածը կառուցված լինի Ռուսա Երկրորդի /մ.թ.ա. 685-645/ թագավորության շրջանում, որը հայտնի է իր շինարարական գործունեությամբ: Նրա օրոք Արարատյան դաշտավայրում վերակառուցվեցին և կառուցվեցին մի շարք քաղաքներ, ամրոցներ:

ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Միջնաբերդի կառուցողական հատկանիշների և տեղանքի ծավալատարածական առանձնահատկությունից ելնելով, կացարանները բաժանված են միմյանց հաղորդակից երեք համալիրների միջև: Միջնաբերդի առաջին համալիրը ներկայացված է վեց շինություններով N N 1, 2, 3, 4, 11, 21, որոնք ընկած են միջնաբերդի հարավ-արևմտյան հատվածում:

Կացարան N 1: /Աղ. VIII/ Տեղադրված է միջնաբերդի հարավային պարսպապատի և N N 2, 3, 11 կացարանների միջև: Հատակագծում ուղղանկյուն, արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ այս շինության չափերն են 12x2,6 մ: Կացարանի պատերը միջնաբերդի պատերի պես ունեն չոր շարվածք և կառուցված են կիսակապտատաշ բազալտե սալերով: Պահպանված բարձրությունը 0,7 մ է: Հա-

րավային պատը, որը միջնաբերդի պարսպապատն է, ունի 2,1 մ հաստություն: Կացարանի մնացած պատերի հաստությունն է 1,6 մ: Արևմտյան պատի մեջ բացվում է 1 մ լայնքով դուռը, որը տանում է դեպի միջնաբերդի հարավ-արևմտյան անկյունային աշտարակը: Այս հատվածը խիստ ժայռոտ է և պահպանվել է կարմիր տուֆասալով շարված /0,3x1 մ չափի/ աստիճանավանդակի մի մասը: Կացարանի հատակը տոփանված է: Առանձին հատվածներում պահպանվել է 3-5 սմ հաստությամբ կավից սվաղի հետքեր, ինչպես նաև սալապատ հատակի մնացորդներ: Այստեղ հաստատագրվել են հրդեհի հետքեր: Կացարանի հյուսիսային պատի տակ գտնվեց կարմիր տուֆից կուռք: Նյութական մշակույթի մնացորդներից են բրոնզե, կտրվածքում տափակ օղակը, գամի հետ միասին, բազալտից աղորիքները, տարբեր տիպի և չափի խեցու բեկորները՝ կարասներ, սափորներ, կճուճներ և այլն: Գտնվեցին խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ /Աղ. XVII/:

Կացարան N 2: /Աղ. IX/ Տեղադրված է N 1 կացարանից հյուսիս և միջանկյալ դիրք է գրավում N N 3, 5, 10, 11 կացարանների նկատմամբ: Ունի արևելք արևմուտք կողմնորոշում: Այս շինությունը հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 6,2 x 2,0 մ չափերով: Պահպանված պատերի բարձրությունը 1 մ է, հաստությունը՝ 2,1-3 մ: Հյուսիսային պատի արևելյան հատվածը, ինչպես N 1 կացարանինը, միաձուլվում է հարթեցրած ժայռերին, որը հանդիսացել է հիշյալ պատի բնական շարունակությունը: Մուտքը չի հայտնաբերվել: Կացարանի հատակը խիստ տոփանված է: Առանձին հատվածներում հաստատագրվեցին կավից սվաղի հետքեր: Այստեղից հայտնաբերվեցին խեցանոթների բեկորներ, բազալտից աղորիքներ, վանակատե ցլեփներ, եղջյուրից քիզ, ինչպես նաև կենդանիների ոսկորներ /Աղ. XVIII/:

Կացարան N 3: /Աղ. X/ Հատակագծում ուղղանկյուն, հյուսիսից հարավ ուղղված 6,3 x 3,8 մ չափերով այս կացարանն արևելքից հարում է N 1, 3 կացարաններին: Պատերի պահպանված միջին բարձրությունը կազմում է մոտ 1 մ: Արևմտյան պատի հաստությունը 2,1, հյուսիսայինը՝ 2,6 և հարավայինը 3,5 մ է: Կացարանի հատակը սալապատված է կոպիտ մշակված քարերով, որի վրայից արված է 5-6 սմ հաստությամբ կավասվաղ: Հարավային պատին պահպանվել է աղյուսաշարի մնացորդ, որտեղ հաջողվեց հաստատագրել ամբողջական 51 x 25 x 17 սմ չափերի աղյուս: Կացարանի արևելյան պատի տակ բացվեց ուղղանկյուն 2,5 x 0,8 մ չափերով՝ 0,7 մ խորությամբ հոր: Վերջինիս մաքրման ժամանակ հայտնաբերվեցին քիայնական խեցանոթների բեկորներ /Աղ. XIX/, վանակատից ցլեփներ, ինչպես նաև մարդու ատամ¹¹: Կացարանի հյուսիսային պատին զուգահեռ պեղվեց կավասվաղով հարթեցված մակերեսով մատարան /մաստաբա/: Այն կառուցված է կոպտատաշ քարաբեկորներով: Նստարանը ունի 2 մ երկարություն, 0,6 մ լայնք և 0,4 մ բարձրություն: Այստեղից գնվեց խեցեղենի բեկորներ և բազալտից աղորիքներ /Աղ. XIX, 22-24/:

¹⁰ Կ. Ղաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

¹¹ Բնորոշումը ըստ մարդաբան Ռ. Մկրտչյանի:

Կացարան N 4: /Աղ. XI/ Տեղադրված է N N 3, 5 կացարանների միջև: Հատակագծում ուղղանկյուն է, ուղղված հյուսիսից հարավ, N 3 կացարանին զուգահեռ: Այս կացարանի չափերն են 6,3 x 3,7 մ: Հարավ արևելքից հարում է միջնաբերդի համապատասխան անկյունային աշտարակին: Հարավային և արևմտյան պատերի հաստությունը 1,6 մ է, արևելյանը 2,6 և հյուսիսայինը 3 մ: Պատերի պահպանված բարձրությունը 1,5 մ է: Կացարանի հատակը տոփանված է, առանձին հատվածներում՝ սալապատ: Վերջինիս վրա տեղ-տեղ պահպանվել են կավից սվաղի հետքեր: Հյուսիս արևմտյան մասում բացվեց դուռ, որը 1,6մ լայն բացվածքով տանում է դեպի N 5 կացարանը: Քանի որ դուռը տեղադրված է եղել 1,3 մ բարձրության վրա, ուստի կառուցվել է քառաշար աստիճանավանդակ 45° թեքությամբ: Այս համալիրի արևմտյան պատին կից կառուցվել է պաշտամունքային հարթակ, որն ունի 3,2 մ երկարություն, 1,2 մ բարձրություն, 0,8մ լայնք: Հարթակն անբողբոջ սվաղված է կավաշերտով, որի վերին մասում հայտնաբերվեցին բազալտից և կարմրավուն տուֆից կուրքերի բեկորներ /Աղ. XX, 21, 22/, կրակի հետքերով: Նման հարթակներ հայտնաբերվել են նաև Արամուսի և Օշականի պալատական համալիրներից,¹² ուր կատարվել են գոհաբերություններ և զանազան ծխական արարողություններ: Կացարանի հատակին հաստատագրվեցին կավակերտ օջախի մնացորդներ՝ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների այրված ոսկորներով: Առատ են նաև հնագիտական մյուս գտածոները. խոշոր կարասների շուրթեր, կարմիր անգոբապատ խեցանոթների բեկորներ /թասեր, քրեղաններ/, սև մրապատ, հասկանախշի հորինվածքով զարդարված կճուճներ և այլն /Աղ. XX/:

Կացարան N 11: Տեղադրված է N N 1, 2, 10, 21 կացարանների և հարավ-արևելյան անկյունային աշտարակների միջև: Հատակագծում ուղղանկյուն, արևելքից արևմուտք ուղղված այս շինության չափերն են 6,2 x 2,5 մ: Պատերը վատ են պահպանվել: Կացարանի կենտրոնում բացվեց 1,2 մ խորությամբ ժայռափոր ձագարած և հոր, որտեղ, հավանաբար ժամանակին ջուր են ամբարել: Հորի չափերն են՝ 2 x 1,6մ վերնամասում, հատակի հատվածում՝ 1,4 x 1,1 մ: Հորից հայտնաբերվեցին խեցանոթների բեկորներ, ինչպես նաև այրված հացահատիկի մնացորդներ:

Կացարան N 21: Հատակագծում ունի 3 x 2,6 մ չափերի ուղղանկյան տեսք: Կողմնորոշված է արևելքից-արևմուտք: Միջանկյալ տեղադրություն ունի N 11 և N 20 կացարանների, արևմտյան պարսպապատի և հարավ-արևելյան անկյունային աշտարակի նկատմամբ: Հյուսիսային պատի լայնքը 2,1 մ է, պահպանված բարձրությունը 1,3 մ է: Տոփանված կավածեփի հատակի առանձին մասերում պահպանվել են սալ քարեր, որոնց մի մասը մրապատ է: Հնագիտական նյութը առատ չէ: Գտնվեցին խեցանոթների՝ կարասների, թասերի, քրեղանների, կճուճների, սափորների մնացորդներ, մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների ոսկորներ:

¹² С. А. Есаян, А. А. Калайгарян, ук. соч., с. 27.

Արագածի միջնաբերդի երկրորդ համալիրը տեղադրված է 1-ին և 3-րդ համալիրների միջև, միջնաբերդի կենտրոնական հատվածում: Ծավալներով ամենամեծն է: Վերջինս ունի հյուսիս-հարավ ընդհանուր կողմնորոշում և ներկայացված է 8 շինություններով՝ N N 5, 6, 7, 8, 9, 10, 19, 20:

Կացարան N 5: /Աղ. XII/ Հատակագծում ուղղանկյուն 12,4x4,7 մ չափերով այս շինությունն ունի հյուսիսից հարավ կողմնորոշում: Տեղադրված է N N 3, 4, 6, 7, 10 կացարանների և միջնաբերդի արևելյան պարսպապատի միջև: Ունի երկու մուտք: N 4 կացարանի հետ հաղորդակցվում է կացարանի հարավ արևելյան մասում կառուցված հարթակով, իսկ երկրորդ դռան բացվածքը տեղադրված է կացարանի հյուսիս արևմտյան անկյունում, որով կարելի է անցնել N N 9, 10 կացարանները: Դռան բացվածքը 1 մ է: Կացարանի արևելյան պատը 1,8 մ երկարությամբ և 2,1մ հաստությամբ յուրօրինակ մույթի դեր է կատարել, տանիքի ամրությունն ապահովելու համար: Հյուսիսային պատի հաստությունը 2,1 մ է, իսկ հարավայինինը՝ 3 մ: Հատակը կառուցված է թեքամուտքին բնորոշ սկզբունքով: Այն կազմված է 3 հարթակներից, որոնք ունեն արևելքից արևմուտք ուղղված, իրարից 3,5 մ հեռացող աստիճանի ձև: Թեքամուտքի յուրաքանչյուր մաս հարթեցված է և սալապատ: Առաջին և երրորդ հարթակների տարբերությունը կազմում է 1,5 մ: Կացարանի հյուսիսային և հարավային պատերի տակ հայտնաբերվեցին կարմիր տուֆից, կլոր սյուն-կուրքեր: Արձանագրվեցին մեծ քանակությամբ սև և կարմիր անոթների բեկորներ՝ թասեր, սափորներ, կճուճներ, աշխատանքային գործիքներ՝ աղորիքներ, սանդեր, սանդկոթեր /Աղ. XXI/:

Կացարան N 6 /Աղ. XIII/: Ի տարբերություն մյուս համալիրների, այս կացարանը հատակագծում քառակուսի է: Տեղադրված է N N 5, 7 կացարանների և արևելյան պարսպապատի միջև: Չափերն են 6,3x6,3 մ: Հատակը հարթեցրած ժայռն է: Կացարանի մուտքն ամենայն հավանականությամբ եղել է վերևից: Պատերի հաստությունը, բացի արևելյանից՝ 2,1մ է: Պահպանված բարձրությունը 1,5-2 մ է: Կացարանի հարավային պատի կենտրոնից, հյուսիս հարավ առանցքով կառուցվել է 2,1 հաստությամբ, 4,2 մ երկարությամբ խոշոր քարաբեկորներից կազմված հզոր մույթ /Նկ. 4/: Պահպանված բարձրությունը կազմում է 1,5 մ: Մույթի արևելյան հատվածում կառուցվել է հյուսիս հարավ ուղղվածությամբ 0,8 մ բարձրությամբ քառաստիճան հենապատ: 0,4 մ բարձրությամբ, 0,5 մ երկարությամբ մի ուրիշ հենապատ կառուցվել է մույթի հյուսիսային ճակատամասում: Կացարանի արևմտյան հատվածն անմիջապես ժայռաբեկորներին է հարում, որը հարթեցվել է հողալիցքով: Վերջինս ամուր տոփանված է և ունի սվաղի հետքեր: Պեղումների ժամանակ կացարանից հայտնաբերվեցին խեցեղենի բեկորներ /Աղ. XXII, 1-9/, աղորիքներ և խոշոր ու մանր անասունների ոսկորներ: Գտածոների մեջ չափազանց հետաքրքիր են որմնանկարների մնացորդները՝ թափված վերևի հարկից: Որմնանկարներում պատկերներ չեն պահպանվել, հաստատագրվեցին միայն երկնագույն սվաղի, մնացորդներ:

Կացարան N 7: Տեղադրված է արևելյան պարսպապատի երկայնքով: Հատակագծում ուղղանկյուն, 16,8x3 մ չափերի այս երկարավուն շինությունն ունի

հյուսիս հարավ կողմնորոշում: Այն գտնվում է N N 5, 6, 8, 9 կացարանների միջև: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, պահպանված բարձրությունը 0,5 մ: Արևմտյան պատի երկայնքով բացվեց 0,3 մ բարձրությամբ և նույնքան էլ հաստությամբ հենապատ, որը կավասվաղով էր պատած: Այս հենապատը կարող էր նաև նստարանի դեր կատարել: Կացարանի դուռը տեղադրված է եղել համալիրի հյուսիս - արևմտյան անկյունում, ուր հաստատագրվեց 0,8 մ լայնքով մուտքի բացվածքը: Կացարանի հատակը կազմված է ամուր տոփանված հողալիցքից, որի վրայից արվել է կավասվաղ: Առանձին դեպքերում պահպանվել են հատակի սալապատ հատվածներ: Պեղումների ժամանակ կացարանից հայտնաբերվեցին կարասների, թասերի բեկորներ, բազալտից աղորիքներ և երկաթից շիգո:

Կացարան N 8: /Աղ. XIV/ Հատակագծում ուղղանկյուն, հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով այս կացարանը տեղադրված է N N 7, 9, 12, 13, 19 շինությունների միջև: Կացարանի չափերն են 6,6x3,4 մ, հյուսիսային և արևմտյան պատերի հաստությունը 2,1 մ, իսկ արևելյան և հարավային պատերինը՝ 1,6 մ, պահպանված պատերի բարձրությունը 0,7 մ: Հատակը կազմված է տոփանված հողալիցքից և սալաքարերից: Առանձին հատվածներում հաստատագրվեց կավասվաղի հետքեր: Կացարանը բաժանարարի դեր է կատարել: Այստեղից կարելի է մտնել N N 7, 12, 9 և 19 կացարանները, համապատասխան հյուսիսային, հարավային, արևմտյան և արևելյան պատերի մեջ բացվող մուտքերի միջոցով: Դռների բացվածքը 1 մ է, բացի N 7 կացարանը տանողից, որը կազմում է 0,8 մ: Այստեղից գտնվեցին կճուճների, թասերի, քրեղանների, սափորների մնացորդներ, բազալտից սանդեր, աղորիքներ, խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ:

Կացարան N 9: /Աղ. XV/, /նկ. 5/ Տեղադրված է միջնաբերդի կենտրոնական հատվածում: Հատակագծում ուղղանկյուն, հյուսիս հարավ կողմնորոշումով այս շինության չափերն են 11,6 x 6,8 մ: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, արևմտյանինը՝ 2,6 մ, պահպանված բարձրությունը 0,5 մ: Կացարանը տեղադրված է N N 7, 8, 10, և 19 կացարանների միջև: Հաղորդակից է N 8 և N 10 կացարանների հետ: Հյուսիսային դռան բացվածքը 1 մ է, հարավայինը՝ 1,2 մ: Կացարանի կենտրոնական հատվածում բացվեց բազալտի խոշոր քարերից կառուցված 2,6 x 2,1 մ չափերով հյուսիս հարավ առանցքով մույթ, որի հյուսիսային ճակատամասից ոչ շատ հեռու պեղվեց 2,1 x 1,2 մ չափերի ուղղանկյուն հարթակ: Այս հարթակը կառուցվել է ոչ մեծ չափերի սալաքարերից, որի առանձին հատվածներում հաստատագրվեց կավից սվաղի հետքեր: Հարթակը ամբողջովին պատված էր մոխրաշերտով, որտեղից գտնվեցին մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների այրված ոսկորներ: Պեղված հարթակն իր ձևով նման է Կարմիր բլուրի N 25 սենյակում պեղված շինությանը, որտեղ նույնպես հաստատագրվել է մեծ քանակությամբ կենդանիների այրված ոսկորներ հզոր մոխրաշերտի հետ միասին¹³: Թեյշեբախի կարասային սենյակի /պահեստ/ կենտրոնում հենաայուների միջև բացվեց զոհաբերության օջախ, ուր առկա էին կենդանիների վառված ոսկորներ: Չոհա-

րանից հյուսիս գտնվեց աղյուսից պատրաստված արկղ մոխրաշերտի համար, իսկ հակառակ ուղղությամբ սյան կողքին բացվեց փոքրիկ նստարան, որի մոտից գտնվեցին կարիճի և ձկան պատկերներով կավից աստվածների արձանիկներ: Այստեղից գտնվեց նաև զամբյուղ: Արագածի N 9 կացարանի նմանօրինակ շինությունը խոսում է այն մասին, որ այստեղ կատարվել են ծիսական արարողություններ: Կացարանի արևմտյան պատի երկայնքով հաստատագրվեցին 1/3 -ով հողի մեջ թաղված ուրարտական 6 խոշոր կարասների մնացորդներ: Բացի այդ, նույն պատին կցակառուցվել է 5,2 մ երկարությամբ, 0,5 մ լայնքով, 0,4 մ բարձրությամբ հյուսիսից հարավ ձգվող հարթակ: Այս շինությունը նման է վերոհիշյալ N 4 կացարանի հարթակին, Օշականի ուրարտական համալիրներին, որտեղից գտնվեցին սյան կուռքերի օրինակներ: N 9 սենյակի հատակը ամուր տոփանված է, իսկ տեղ-տեղ սալապատ: Կացարանի արևմտյան մասում գտնվեց թափված հում աղյուսի բեկորներ և տանիքի ծածկ հանդիսացող գերանի մնացորդներ: Պեղումներից հայտնաբերվեց մեծ քանակությամբ հնագիտական նյութ, խոշոր կարասների, թասերի, սափորների, կճուճների մնացորդներ, օղակաձև նստուկով բազալտից թաս, քարից տաշտ, ինչպես նաև բազալտե աղորիքներ, սանդիկներ և խոշոր ու մանր կենդանիների ոսկորներ:

Կացարան N 10: Հատակագծում ուղղանկյուն հյուսիս հարավ կողմնորոշումով այս շինության չափերն են 4,9x4,7 մ: Տեղադրված է N N 5, 9, 11, 20 կացարանների միջև: Հյուսիսային պատի հաստությունն է 2,1 մ, իսկ մնացածինը՝ 1,5 մ: Պատերի պահպանված բարձրությունը 0,5 մ է: Հատակը հարթեցրած ժայռն է: Կացարանը հարավ-արևելյան մասով հաղորդակից է N 5 և N 9 սենյակների հետ: Պեղումներից հայտնաբերվել են բեկորային ձևով խեցեղեն, վանակատից ցեփներ, բազալտից աղորիքներ:

Կացարան N 19: Տեղադրված է միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատի և N N 8, 9, 13, 18, 20 կացարանների միջև: Ունի հյուսիս հարավ կողմնորոշում: 17 x 7,6 մ չափերով, ուղղանկյուն հատակագծով այս կացարանի պատերի հաստությունը 2,1 մ է, իսկ պահպանված միջին բարձրությունը 1,2 մ: Կացարանի արևելյան պատին կից կառուցվել են երկու մույթեր, որոնք հատակից 0,5 մ բարձրության վրա են գտնվում: Առաջինը՝ հյուսիսային պատից 1,3 մ հեռու ընկած, 2,2 x 2,2 մ չափերով շինություն է: Երկրորդը հեռանում է հարավային պատից 1,2 մ-ով և ունի հյուսիս հարավ ուղղվածություն, հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 5 x 2,2 մ չափերով: Այս երկու կոնստրուկցիաները նստած են հարթեցված ժայռաբեկորների վրա և ունեն 1,2 մ բարձրություն: Երրորդ մույթը կառուցված է արևմտյան պատին կից և ունի 2,1 x 1,6 մ չափեր: Այն տեղադրված է I և II մույթերի միջև, արևմտյան պատի կենտրոնական հատվածում: Պահպանված բարձրությունը 0,4 մ է: Կացարանի արևմտյան պատի մեջ, որը նաև միջնաբերդի պարսպապատն է հանդիսանում, բացվեց ջրահեռացման խոռոչ, որը գտնվում է հարավ արևմտյան հատվածում, հատակի ամենացածր նշակետի վրա: Այս հատվածում հայտնաբերվեց հրդեհի հետևանքով թափված առաստաղի և աղյուսաշարի մնացորդների շերտ: Կացարանի արևմտյան պատի տակ առկա էին խոշոր

¹³ Б. Б. Пиотровский, Кармир - блур II, Ереван, 1952, с. 21-23.

կարասների /թվով 8/ հատակամերձ հատվածները, որոնք թաղված էին հողի մեջ /Ադ. LXXXVI, 1-3/: Կացարանի հատակը ամբողջովին տոփանված է հողալիցքով, տեղ-տեղ այն սալապատ է: Բացի վերոհիշյալ կարասներից, հայտնաբերվեցին նաև տարբեր խեցանոթների՝ թասերի, կճուճների, սափորների մնացորդներ, բազալտից աղորիքներ, վանակատից ցլեփներ, խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ:

Կացարան N 20: Ունի հյուսիս-հարավ կողմնորոշում: Հատակագծում ուղղանկյուն, 4,8 x 4,4 մ չափերի այս կացարանի պատերի հաստությունը 2,1 մ է: Տեղադրված է N N 10, 19, 21 կացարանների և արևմտյան պարսպապատի միջև: Պատերի պահպանված բարձրությունը 1,35 մ է: Կացարանի հյուսիսային պատի երկայնքով կառուցվել է միաշար՝ 1,8 մ երկարությամբ, 0,25 մ լայնքով հենապատ: Հենապատի բարձրությունը 0,8 մ է: Հատակն ամուր տոփանված է, առանձին հատվածներում սվաղի հետքերով: Արևելյան հատվածում առկա էին հրդեհի հետքեր՝ այրված առաստաղի և աղյուսների մնացորդներով: Կացարանի հատակին հայտնաբերվեցին տարբեր խեցանոթների՝ թասերի, սափորների, քրեղանների բեկորներ, բազալտից աղորիքներ և սանդղկոթեր, վանակատից ցլեփներ, խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ:

Միջնաբերդի շինությունների երրորդ համալիրը տեղադրված է հյուսիսային հատվածում: Այն ներկայացված է N N 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 կացարաններով և ավելի մեծ է, քան առաջին համալիրը:

Կացարան N 12: Ունի հյուսիս հարավ կողմնորոշում: Հատակագծում ուղղանկյուն, ձգված այս շինության չափերն են 15,2 x 2,6 մ: Այն տեղադրված է N 8, 13, 14, 15 կացարանների, միջնաբերդի արևելյան պարսպապատի և հյուսիս արևելյան անկյունային աշտարակի միջև: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, պահպանված բարձրությունը՝ 0,5 մ: Հարավային պատի մեջ բացվեց 1 մ լայնքով մուտքը, որը նշված սենյակը կապում է N 8 կացարանի հետ: Շինության կենտրոնական մասում բացվեց 2,1 x 1,6 մ չափերի կոպտատաշ քարերից մույթ, որը վերջինս բաժանում է երկու մասի: Կացարանի հատակը կազմված է ամուր տոփանված հողալիցքից, որի առանձին հատվածներում պահպանվել են սալապատ հատակի մնացորդներ: Սենյակն ունի ձգված ուղղանկյան տեսք: Պեղումների ժամանակ այստեղից հայտնաբերվեցին ոչ մեծ քանակությամբ խեցեղենի բեկորներ:

Կացարան N 13: Ունի հյուսիս հարավ կողմնորոշում: Հատակագծում ուղղանկյուն, 7,4 x 5,2 մ չափերի այս կացարանը տեղադրված է N N 8, 12, 14, 18, 19 շինությունների միջև: Պատերի պահպանված բարձրությունը 0,7 մ է, հաստությունը՝ 2,1 մ: Հյուսիսային պատի մեջ բացվեց 1 մ լայնքով դուռը, որով կարելի է մտնել N 14 կացարան: Հյուսիսային պատին կից բացվեց 1,2 x 1,2 մ չափերի, 0,5 մ բարձրությամբ պաշտանմունքային հարթակ մոխրի շերտով:

Հարավային պատի տակ բացվեց 1,8 մ երկարությամբ, 0,4 մ լայնքով, 0,3 մ բարձրությամբ նստարան: Հարթակի և նստարանի միջև հաստատագրվեց կլորացող՝ 0,4 մ տրամագծով օջախ, որի մեջ հայտնաբերվեց կենդանիների այրված ոսկորներ: Դռան մոտ գտնվեց 0,6 մ բարձրությամբ կարմրավուն տուֆից սյուն-

կուռք: Կացարանի հատակը սալապատ է, որոշ հատվածներում այն ներկայացված է տոփանված հողալիցքով: Այստեղից հայտնաբերվեցին խեցանոթների բեկորներ՝ կարասներ, կճուճներ, սափորներ, թասեր, աշխատանքային գործիքներ՝ աղորիքներ, կոկիչներ:

Կացարան N 14: Տեղավորված է N N 12, 13, 15 և 17 կացարանների միջև: Հատակագծում ուղղանկյուն, արևելք արևմուտք ուղղված այս կացարանի չափերն են 5,1 x 3,2 մ: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, պահպանված բարձրությունը 0,6 մ: Կացարանի հարավային պատի մեջ բացված դռան լայնքը կազմում է 1 մ, որով հաղորդակցվում է N 13 կացարանի հետ: Հատակը հարթեցված ժայռն է, որը տեղ-տեղ հավասարեցվել է տոփանված հողալիցքով: Կացարանից պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին ոչ մեծ քանակության, սափորի շուրթեր, կանթեր, թասերի բեկորներ, աղորիքներ:

Կացարան N 15: Տեղադրված է միջնաբերդի հյուսիսային հատվածում: Հատակագծում ուղղանկյուն, արևելք արևմուտք ուղղված 4,8 x 3,8 մ չափերի այս կացարանի պատերի պահպանված բարձրությունը շուրջ կես մետր է: Հյուսիսային և արևելյան պատերի հաստությունը 1,6 մ է, իսկ հարավայինինն ու արևմտյանինը՝ 2,1 մ: Գտնվում է N N 12, 14, 16 կացարանների և հյուսիսային պարսպապատի միջև: Հատակը տոփանված քարահողային լիցք է, առանձին հատվածներում սալապատ: Պեղումների ժամանակ գտնվել են հիմնականում խեցեղենի նմուշներ՝ կարասների, թասերի, կճուճների բեկորներ:

Կացարան N 16: Հատակագծում ուղղանկյուն 4,6 x 3,5 մ չափերով, արևելք արևմուտք ուղղված այս կացարանը տեղադրված է N N 15, 17 սենյակների միջև: Հյուսիս-արևմուտքից հարում է միջնաբերդի համապատասխան անկյունային աշտարակին: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, պահպանված միջինը բարձրությունը՝ 1,5 մ: հարավային և արևելյան պատերը ամրացված են միաշար հենապատերով (լայնքը 0,4 մ է, բարձրությունը 0,3 մ), որոնք նստարանի դեր են խաղացել: Արևմտյան մասում տեղադրված է 1,2 մ լայնքով մուտքը, որը դեպի միջնաբերդի «գարպասները» տանող հարթակով միաձուլվում է միջնաբերդի մուտքի հետ¹⁴: Այն ունի 16 մ երկարություն, 3 մ լայնք և ձգվում է միջնաբերդի ի վար՝ դեպի ամրոցի պարիսպները: Կացարանի մուտքը հատակից շուրջ կես մետր բարձր է, որը լրացվել է եռաշարք լավ մշակված քարերից կազմված աստիճանավանդակով, ստեղծելով յուրօրինակ շեն: Կացարանի հատակը ամուր տոփանված է հողալիցքով: Միջնաբերդի շինություններից սա միակը չէ, որի շենը հատակից բարձր է տեղադրված: Նման պատկերն առկա էր նաև N 4 կացարանում: Բննարկվող շինության կենտրոնական հատվածում բացվեց 1 մ տրամագծով գետնափոր օջախի հետքեր: Կացարանում հաստատագրվեց շուրջ 1 մ հզորությամբ հրդեհի շերտ, որը կազմված էր կարմրավուն աղյուսաշերտից, թափված առաստաղի և գերանի մնացորդներից: Հայտնաբերվեցին քիչ քանակությամբ խեցանոթների բեկորներ՝ թասեր, սափորներ:

¹⁴ Հ. Գ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 44:

Կացարան N 17: Հատակագծում ուղղանկյուն, արևելք-արևմուտք կողմնորոշումով այս կացարանն ունի 4,7 x 3 մ չափեր: Տեղադրված է N N 14, 16, 18 կացարանների և միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատի միջև: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, պահպանված բարձրությունը՝ 1 մ: Հատակը կազմված է տոփանված հողալիցքից, որի վրայից արվել է սվաղ: Պեղումների ժամանակ գտնվել են բեկորային խեցանոթներ՝ կարասներ, սափորներ, թասեր:

Կացարան N 18: Տեղադրված է միջնաբերդի արևմտյան հատվածում: Ունի հյուսիս հարավ ուղղվածություն: Հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 5,2 x 2,6 մ չափերով: Գտնվում է N N 13, 17, 19 կացարանների և միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատի միջև: Պատերի հաստությունը 2,1 մ է, պահպանված բարձրությունը՝ 0,8 մ: Արևելյան պատի երկայնքով կառուցվել է հենապատ 0,3 մ բարձրությամբ և նույնքան էլ լայնքով: Հատակը սալապատ է: Հնագիտական գտածոները սակավ են, հիմնականում բեկորների ձևով խեցանոթներ՝ թասեր, կարասներ, սափորներ, կճուճներ:

ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻ ՎԵՐԻՆ ՀԱՐԿԻ ՀԱՍՏԱՏՎՈՒՄԸ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Արագածի միջնաբերդի հնագիտական, ճարտարապետական համալիրների բնութագրիչ հատկանիշները խոսում են այն փաստի օգտին, որ բացի ստորին հարկի համալիրներից, որոնք պահեստ-մթերանոցների նշանակություն ունեն, միջնաբերդը կառուցապատվել է նաև վերին հարկի շինություններով: Բիայնական քաղաքաշինության ուսումնասիրությունը խոսում է այն մասին, որ երկհարկ շինությունները բնորոշ են եղել վերջինիս համար: Նմանատիպ կառույցներ են եղել Թեյշեբախնի միջնաբերդում, Օշականի միջնաբերդի հարավ արևելյան մասում, Արգիշտիխի միջնաբերդում: Բացի այդ, Վանի թագավորության մի շարք շրջաններում պեղված հնագիտական համալիրներում հաստատվել են բազմահարկ շինություններ: Ցավոք, մինչև այսօր այդ համալիրների ներքին կառուցվածքի, մասնավորապես Բիայնի մայրաքաղաք Տուշպայի մասին տեղեկություններ չունենք, բայց որոշ պատմական տեղեկություններ և առանձին գտածոների ուսումնասիրությունը մասամբ լուսաբանում են այդ բացը: Պատմահայր Մովսես Խորենացին նշում է, որ Վանում գոյություն ունեին երկու-երեք հարկից բաղկացած շքեղ տներ: Նման մի շենքի պատկեր է դրվագած Թոփրախ Կալեից հայտնաբերված բրոնզե թիթեղի վրա:¹⁵ Բալավաթյան հայտնի դարբասների վրա թիթեղապատ տեսարաններից մեկը¹⁶ վերաբերում է Արգաշկու քաղաքի գրավմանը, որտեղ պատկերված են բազմահարկ շենքեր, մենատներ:

¹⁵ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, Москва, 1959, с. 204.

¹⁶ Նույն տեղում, աղ. 4-7:

Արագածի միջնաբերդի պեղումները, ինչպես նաև շինարարական ամենատարբեր կոնստրուկցիաների առկայությունն ապացույց են այն իրողության, որ խնդրո առարկա միջնաբերդն ունեցել է երկրորդ, կամ ավելի ստույգ վերին հարկ: Ինչպես ստորև նշեցինք, միջնաբերդի բնակեցրած տարածքում շինությունները տեղադրվել են տարբեր, մի քանի մակարդակների, դարավանդաձև հարթակների վրա, որոնք շրջափակված են հզոր պատաշարով: Նման պատերի կառուցումը կարող էր ծառայել միայն վերին հարկերի ամրությունը ապահովելուն:

Բացի նշվածից, առկա են նաև մի շարք փաստարկներ, որոնք թույլ են տալիս արձանագրել վերին հարկի գոյության փաստը: Առաջին կարևոր մանրամասը՝ հզոր որմնամույթերի առկայությունն է, երկրորդը՝ մի շարք կացարաններում դռների՝ մուտքերի բացակայությունը, երրորդը՝ կացարանների բոլոր պատերի, նաև միջանկյալների՝ հաստ ու հզոր լինելն է, առանձին դեպքերում ամրացված որմնահեծերով և մույթերով, չորրորդը՝ հայտնաբերված որմնակարների թափված մնացորդներն են, հինգերորդը դա պեղված շերտերի կառուցվածքն է՝ երկու հատակների և առաստաղի մնացորդների փոխհարաբերությամբ:

Առաջին, ամենից կարևոր փաստարկը, անշուշտ, միջնաբերդի N N 6, 9 և 19 կացարաններում բացված որմնամույթերի առկայությունն է: N 6 կացարանի հարավային պատին կից կառուցված մույթը /Աղ. XIII/, /Նկ. 4/ արդեն իսկ իր չափերով խոսում է այն մասին, որ այդ կացարանն օգտագործման սահմանափակ մակերես ունի: Հատակագծում ճիշտ քառակուսի՝ /6,3 x 6,3 մ չափերով/ սենյակի կենտրոնում կառուցված, հյուսիս-հարավ 4,2 մ երկարությամբ, 2,1 մ լայնքով այս հզոր մույթը ստորին մասում շարված է կոպտատաշ քարաբեկորներից, որոնք շարվածքն ի վեր ավելի փոքր չափեր են ընդունում: Այն հյուսիսային և արևելյան մասերում ամրացված է մեկ և երեք շարք հենապատով: Ակնհայտ է, որ մույթն իր ամբողջ բարձրությամբ մինչև առաստաղ քարաշեն կարող էր լինել՝ հզոր հենակ հանդիսանալով վերի հարկի ամրության համար:

Երկրորդ մույթը բացվեց N 9 կացարանում, /Աղ. XV/, /Նկ. 5/, որը ի տարբերություն N 6 կացարանի, տեղադրված է սենյակի կենտրոնական մասում և հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 2,6 x 2,1 մ չափերով: Այն շարված է խոշոր կոպտատաշ քարաբեկորներից, չոր շարվածքով: Այս կառույցի միջուկը աչքի չի ընկնում կավաշաղախի հզոր զանգվածով: Նախորդ և քննարկվող մույթի մակարդակների միջև տարբերությունը կազմում է շուրջ 1,5 մ և վերջինիս քարե հիմքի վրա բարձրացել է աղյուսաշարը, մինչև առաստաղ: Պեղումների ժամանակ այստեղ հայտնաբերվեցին աղյուսի մնացորդներ: Մույթը կենտրոնական դիրք է զբաղում արևմտյան թևի և առաջին մույթի միջև, հանդիսանալով կարևորագույն կառույց: Նման մույթերը բնորոշ են Վանի թագավորության հուշարձաններից շատերին: Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ բացվել է մնացորդակա շինություն¹⁷: Սովորաբար մեծ մակերես ունեցող շինությունների ծածկերն ապահովվելու համար, որպես կանոն, պահեստ մթերանոցում կառուցում էին մույթեր՝ գերանաձածկ տա-

¹⁷ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., 1952, с. 16, 28.

նիքն ամուր դարձնելու համար: Կարմիր բլուրում¹⁸ նման մույթեր հաստատագրվել են ամբողջական և կիսավեր վիճակում: Այստեղ բացված կոնստրուկցիաները են թե իրենց չափերով և թե շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկություններով նույնականանում են Արագածի N 9 կացարանում բացված մույթի հետ: Ուրարտական մի շարք ամրոցներում և մասնավորապես Արարատյան դաշտավայրի համալիրներում՝ Էրեբունիի, Արգիշտիխիևի¹⁹, նման շինությունների առկայությունը խոսում է ճարտարապետական կոնստրուկտիվ լուծումների ստանդարտեցման մասին, որով ապահովվում էր ոչ միայն տանիքի ամրությունը, այլև վերին հարկի կառույցների համար ստեղծվում էր կայուն հիմք:

Արագածի երկհարկանի միջնաբերդի մասին հաջորդ փաստարկը հիմնավորվում է վերը նկարագրված կացարանների մուտքերի և անցումների առանձնահատկությունների վերլուծությամբ: Միջնաբերդի շինությունների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս դասակարգելու երկու տիպի աստիճանավանդակների կոնստրուկցիաներ: Առաջինը թեքամուտքերով աղյուսաշեն աստիճանավանդակներն են, երկրորդը՝ փայտից աստիճանները: Այսօրինակ տիպաբանությունը բնորոշ է ոչ միայն Արագածին, այլև Արարատյան դաշտավայրին, Վանի թագավորության բազմահարկ հուշարձաններին: Շատ համալիրներ իրար հաղորդակից են մուտքերով և ելքերով, առանձին «դռներով», որոնք գտնվում են տարբեր հարթությունների և մակարդակների վրա: Մինչդեռ, ինչպես N N 2, 3, 6 կացարանների, այնպես էլ երրորդ համալիրի պեղումներից պարզվում է, որ մի շարք կացարաններ՝ N N 13-15, չնայած իրար հաղորդակից են «դռներով» մուտքերով, այնուամենայնիվ արտաքին համալիրների համար դրանք փակ են և զուրկ են պատերի մեջ բացվող մուտքերից, որով հնարավոր կլինեք կապվելու միջնաբերդի մյուս շինությունների հետ: Քննարկվող կացարանների պատերի պահպանված բարձրությունը հնարավորություն է տալիս անելու որոշակի եզրակացություններ: Նախ ոչ մի աստիճանավանդակի մնացորդներ չեն հաստատագրվել նշված կացարաններում, որով հնարավոր կլինեք անգամ հատակից վեր բարձրացող հարթակներով անցնել այսպես կոչված հիմնապատից ավելի բարձր բացվող «դռով»: Ուրարտական մի շարք հուշարձաններում, մասնավորապես Կարմիր բլուրում, միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան թևում բացվել է քունթուփի ձեռք պատրաստելու արհեստանոց²⁰, ուր առկա է թեքամուտքի կոնստրուկցիան: Առավել հետաքրքիր են Արագածի N 6 կացարանի հյուսիս արևմտյան հատվածում հսկայական կոպտատաշ ժայռաքեկորների ելուստները, որոնք հավանաբար թեքամուտքի դեր կարող էին ունենալ: Այսպես կոչված աստիճանավանդակը, բացի փայտի աստիճանից, կարող էր նաև կառուցվել աղյուսաշարով: Նման եզրահանգման համար հիմք է հանդիսանում այս նույն N 6 կացարանում հում աղյուսի մնացորդների հայտնաբերումը, որոնք ժայռաքեկորների հետ են կապվում: Այդ

¹⁸ Նույն տեղում՝ էջ 28 – 30:

¹⁹ А. А. Мартиросян, Аргистихинили, Ереван, 1974, с. 82.

²⁰ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 137.

աղյուսաշար զանգվածը 1,2 մ բարձրություն ունի: Տեղ-տեղ տաշած ժայռահարթակը ունի սվաղի հետքեր: Չնայած նյութի սակավությանը, այնուամենայնիվ կարելի է ենթադրել, որ այստեղից հնարավոր էր մուտք գործել վերին հարկ, քանի որ կացարանը հատակից մինչև հարթակն ունի աստիճանաձև կառուցվածք և կարող էր թեքամուտքով՝ աղյուսաշար աստիճանավանդակով հասնել առաստաղին, ուր բացվում էր «դռը»:

Կացարանի չափերը և նշված առանձնահատկություններն ինքնին թելադրում են այդ աստիճանամուտքի ձևը, որը թեքվելով և վեր բարձրանալով ավարտվելու էր մույթի վերին հորիզոնից քիչ ավելի բարձր՝ առաստաղի և վերին հարկի հատակի մակարդակում: Բացի այս տիպի աստիճանավանդակից, վերոհիշյալ կացարանները N N 2, 12, 13, հավանաբար նաև N 8 և այլն նույնպես կապ են ունեցել երկրորդ հարկի հետ, քանի որ, այլ բնույթի մուտքեր չի ենթադրվում նման մակերեսով կացարաններ մտնելու համար: Այս կացարաններում հավանաբար դրվել են փայտից աստիճաններ, որով հնարավոր էր առաստաղի մեջ բացված մուտքով հաղորդակցվել վերին հարկի շինությունների հետ: Նման տիպի աստիճանները նորություն չեն և ունեցել են լայն կիրառություն:

Երրորդ կարևորագույն փաստարկը՝ միջնաբերդի ներսի շինությունների հատակագծումն է, որտեղ հստակ դիտվում են պատերի ուղղաձիգ կառուցվածքը: Վերջիններս առանձին հատվածներում ամրացված են առաջ եկող որմնահեծերով: Պատերի հաստությունը կազմում է 1,6 մ-ից մինչև 2,1 մ, որոշ դեպքերում էլ 3 մ, իսկ N 5 կացարանի հարավայինը՝ պարսպապատի հետ՝ 5 մ, որը համապատասխանում է ուրարտական ամրաշինական ստանդարտին: Նման պատկերն օրինաչափ է Էրեբունու, Արգիշտիխիևի, Կարմիր բլուրի, Օշականի, Արամուսի, Դովրիի և այլ միջնաբերդերի կառուցատնային ժամանակ: Արագածի միջնաբերդում նման հզորությամբ պատերի կառուցումը ինքնանպատակ չէ, այլ անհրաժեշտություն՝ հնարավորին չափով մեղմացնելու առաստաղի ծանրությունը, հենք ստեղծելով երկրորդ հարկի շինությունների համար: Միջնաբերդի նմանօրինակ պատերի մանրամասն զննումը ցույց է տալիս, որ անգամ միջնապատերը, որոնք կացարանները բաժանում են իրարից, ծանրությունը կրող հեծանի դեր են կատարել: Մասնավորապես որմնահեծերի առկայությունը հիմնավոր է դարձնում բերված ենթադրությունը: Այս կրող կոնստրուկցիաներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու ենթատիպերի. որմնահեծերով ամրացված և միաշար-ետաշար ուղղաձիգ հենապատով ամրացված կարճ պատեր, առանց որմնահեծերի: Ենթատիպերից առաջինը որպես կանոն ավելի երկար է, որը որմնահեծի գոյությունը դարձնում է խիստ անհրաժեշտ, առավել ապահով դարձնելով հեծանի ամրությունը:

Արագածի միջնաբերդը բավականին փոքր լինելով և զիջելով Էրեբունուն, Օշականին, Արամուսին, Դովրիին և այլն, նախագծվել է որպես երկհարկանի շենք, քանի որ պալատային, տաճարային և առանձին բնակելի շինությունների նախագծումը ստորին հարկում անհնարին էր:

Արագածի միջնաբերդը որպես մեկ բազմահարկ շինություն, բացի վերոհիշյալ փաստերից հիմնավորվում է որմնանկարների, շինությունների հատակների և առաստաղների շերտագրական փոխհարաբերությամբ:

Պեղումների ժամանակ միջնաբերդի N 6 կացարանի արևելյան հատվածում հայտնաբերվեցին որմնանկարների մնացորդներ: Այս բեկորները բացվեցին ոչ անմիջապես հատակին, այլ հաստատագրվեցին մի քանի տարբեր մակարդակներում, որոնց տակ կացարանի անմիջապես հատակին մաքրվեցին հրդեհից քափված առաստաղի մնացորդները՝ ծղոտի և կավե սվաղի հետքերով: Որմնանկարների շերտագրական դիրքը (առաստաղի և որմնանկարների քափված մնացորդների հարաբերությունը) հիմնականում բերում են այն եզրակացության, որ որմնանկարները քափվել են վերին հարկից: Հետաքրքիր է նշել, որ առանձին հատվածներում հաստատագրվել են որմնանկարների մնացորդներ, որոնք տեղադրված են շերտագրորեն երկու առաստաղների միջև: Սկզբնական վիճակում որմնանկարները գտնվել են առաստաղից վեր, այսինքն զարդարել են վերին հարկի շինությունների պատերը: Վերը նշվեց, որ N 6 և մյուս պեղված կացարանները նկուղային հարկում էին գտնվում և մթերանոցի դեր ունեցող այս շինությունները հարմար չէին, թեկուզ և թույլ խոնավության պատճառով, որմնանկարներով զարդարվելու համար: Բացի այդ, մինչ այսօր հայտնի բոլոր հուշարձաններում, նաև Կարմիր բլուրում, նկուղային շինություններում, որոնք մթերանոցի դեր են խաղացել, չեն հայտնաբերվել պատերին արված որմնանկարների հետքեր: Արագածի գտածոների մեջ առանձնացվում են երեք տիպի գունային երանգավորումներ. կարմիր-բալագույն, երկնագույն-կապտավուն և հստակ ընդգծված սպիտակ: Որոշ բեկորներ միայն դաջվածքի երանգավորումով են գտնվել, ցավոք ոչ մի պատկեր չի պահպանվել, իսկ որմնանկարների հորինվածքների մասին պատկերացում կարող ենք կազմել Էրեբունիում պեղված նյութերից, որոնք արվեստի բարձրարժեք նմուշներ են հանդիսացել: Տարբեր բովանդակությամբ որմնանկարներ հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրում²¹, Էրեբունիում²², Ալթին-թեփեում, Դոլրիում, Ազնավուր-թեփեում²³, Արգիշտիխինիլիում: Այս որմնանկարները, որոնք զարդարել են մոմումենտալ շինությունները, միջնաբերդերը, տաճարները, պալատները, կատարված են բարձրարվեստ ճաշակով և բավականին ներդաշնակորեն լրացնում են շինությունների ներքին հարդարանքը: Դրանց տարրերը և հորինվածքը շատ հարուստ են բովանդակային առումով և կազմված են երկրաչափական, բուսական, մարդկային, կենդանական և այլ տիպի պատկերներից /աստվածությունների, սրբազան կենդանիների, կենաց ծառի, որսորդության տեսարանների/: Այնպես է, որ նման պատկերները զարդարել են նաև Արագած ամրոցի միջնաբերդի երկրորդ կամ վերին հարկի շինությունների պատերը, որոնցից ցավոք միայն առանձին բեկորներ են հաստատագրվել:

²¹ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., 1952, с. 41.

²² К. Л. Оганесян, Крепость Эребуни, Ереван, 1980, с. 75.

²³ Նույն տեղում:

Ինչպես տեսանք, վերին հարկի մասին վերը շարադրված փաստարկները միանգամայն պարզորոշ կերպով ապացուցվում են ոչ միայն ճարտարապետական, շինարարական առանձնահատկություններով, այլև մի շարք հնագիտական գտածոների մանրամասն վերլուծականով՝ հայտնաբերված միջնաբերդի տարբեր կացարաններում: Այս գտածոները՝ որմնանկարների մնացորդները, հաճախ շերտագրորեն բաժանարար են հանդիսանում վերին և ստորին հարկերի և՛ առաստաղների, և՛ հատակների շերտագրական կառուցվածքում: Կրկնակի հատակները, այրված գերանների մնացորդները և կավասվաղ երկշերտ առաստաղի առկայությունը որոշակիորեն մատնանշում են վերին հարկի շինությունների մասին:

Միջնաբերդի համալիրների ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ սենյակների դասավորությունը համապատասխանեցվել է տեղանքին, որը շինություններին աստիճանաձև տեսք է հաղորդել: Այս պատճառով կացարանների հատակները նույնպես տարբեր մակարդակների վրա են գտնվել: Կացարանները հաղորդակցվել են մեկ մեկու աղյուսե և փայտե աստիճաններով, ինչպես նաև թեքամուտքերով /N 5/: Միջնաբերդի ստորին հարկում տեղադրված այս շինությունները մթերանոց պահեստների դեր են ունեցել, որոնց լայնքը միանգամայն հարմար է տանիքի ծածկը լայնակի գերանաշարով կառուցապատելու համար: Ինչպես նշում է Բ. Պիոտրովսկին²⁴, Թեյշեբաիի քաղաքի համար անտառանյութը բերվել է Մարիդամիշից և Կաղզվանից՝ Արաքս գետով: Տեղ է հասցվել Հրագղանն ի վեր լաստերի օգնությամբ: Արագածի համար շինարարական փայտի բերման երկու ճանապարհ կա: Առաջինը՝ Արաքս Ախուրյան խառնարանից դեպի Արգիշտիխինիլի, հետո Արագած, իսկ երկրորդը, որը ավելի հավանական է և արդյունավետ՝ Արագած լեռան փեշերի անտառներից, որտեղից կարճ ժամանակում սայլերով կարող էր հասցվել բնակատեղի: Օգտագործվել են բարդու, կաղնու, սոճու և հաճարի ծառատեսակները:

Միջնաբերդի ստորին հարկի շինությունների հզորությունը առաստաղի հետ մեկտեղ ամուր հիմք են հանդիսացել երկրորդ հարկի համար: Կարևոր և հետաքրքիր խնդիր է հանդիսանում միջնաբերդի ստորին հարկի շինությունների լուսավորության հարցը: Լինելով նկուղային, այս կացարանները լուսավորման կարիք ունեին: Մենյակների աստիճանաձև կառուցվածքը, հատակների և առաստաղների մակարդակների ընդգծված տատանումները հնարավոր են դարձնում լուսամուտներ բացել միայն տանիքից ներքև, այն էլ ոչ մեծ լայնության բացվածքով: Մյուս շինությունները, որոնք միջնաբերդի կենտրոնական հատվածներում են նախագծվել, լուսավորվել են անմիջապես տանիքի վրա արված երդիկներով: Նման լուսավորությունը եզակի չէ ուրարտական ամրոցներում: Ինչպես ցույց են տալիս պեղումները, նմանաձև հնարքով է լուծված նաև լուսավորության հարցը Թեյշեբաիում²⁵: Բուն լուսամուտների ձևի մասին իմանում ենք ինչպես հնագիտական նյու-

²⁴ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 207.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 200:

թերից, այնպես էլ աստուրական տեքստերից, բարձրաքանդակներից²⁶: Վանի թագավորության հուշարձաններից հայտնի բրոնզից և ոսկորից աշտարակների և շենքերի պատկերների²⁷ վրա հատակորեն ներկայացված են լուսամուտների ձևերը: Դրանք երկարավուն նեղ ուղղանկյան տեսքով են, տեղադրված են շինությունների վերնամասում, տանիքից ներքև: Հաճախ աղյուսաշարը՝ լուսամուտի ձևին համապատասխան, ծածկվում էր բազալտից սալաքարերով, ստեղծելով յուրօրինակ եզրագծումով հորինվածք: Բացառված չէ, որ ուղղանկյուն ձգված պատուհանները վերնամասում ավարտվեն կլորացող թաղածև հորինվածքով, մանավանդ որ նման կոնստրուկտիվ հատկանիշը լայն տարածում ունեն Վանի թագավորությունում և արևելքի մի շարք երկրների ճարտարապետության մեջ: Նման պատուհանները սովորաբար բացվում են գերանածածկ տանիքի տակ: Գերաններով ծածկված առաստաղը վերին մասում լցվում էր հողաշերտով, որը ամուր տոփանվելու դեպքում տանիքը դարձնում էր կայուն, միևնույն ժամանակ գերծ պահելով ջրաթափանցման վտանգից: Նման ձևով են կառուցվել Կարմիր բլուրի նկուղային հարկի և Թուփրախ-կալեի տանիքները: Ասուրական աղբյուրներում հաճախ հիշատակվում են մի շարք մանրամասներ, որոնք վերաբերվում են նաև Ուրարտուի շինարարական արհեստին: Լուվրյան տեքստերում նշվում է այն մասին, որ Գլուխու քաղաքում Ռուսան կառուցեց մի հոյակերտ պալատ, որի առաստաղը հավաքած էր կիպարիսե անուշահոտ բույրմունք արձակող գերաններով: Ասուրական գործերը ներխուժելով քաղաք, ավերածություններ սփռեցին՝ թալանելով տաճարներ ու պալատներ, իսկ կիպարիսից գերանները կացիններով կտրատելով, թալանի հետ միասին տարան Ասորեստան²⁸:

Այս ամենի հետ մեկտեղ կարևոր է առանձնացնել ուրարտական շինությունների ծածկերի տիպերն ու ձևերը՝ ըստ մինչև այժմ ուսումնասիրված համալիրների: Թեյշեբախի և այլ հուշարձանների նյութերի հիման վրա ճարտարապետ Կ. Հովհաննիսյանը²⁹ առանձնացնում է փայտածածկ տանիքների հետևյալ տիպերը: Առաջինը միակողմանի մշակումով մեկնեկու կիպ ամրացված գերանածածկն է, որի վրայից փովել է երկշարք ծղոտաշարք /ղամիշ/: Վերջում այն ամրության համար հարթեցվել և տոփանվել է հողաշերտով: Հաջորդ ծածկը լայնակի և երկայնակյան մեկը մյուսի վրա դրվող խաչվող կոնստրուկցիա հիշեցնող ձևն է, որը նույնպես մինչև հողաշերտը ծածկվել է ծղոտով: Երրորդ տիպը նույնաձև կառուցվածք ունի, սակայն ավելի շատ հիշեցնում է հայկական գլխատունը կամ հազարաշենը: Վերջապես հաջորդը աստուրական բարձրաքանդակներում հանդիպող հայտնի Մուսասիրի տաճարի երկթեք տանիքն է, որը աչքի է ընկնում բարձր ֆրոնտոնով:

²⁶ Նույն տեղում, աղ. VII:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 204:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 206:

²⁹ К. Л. Оганесян, Кармир блур IV, Архитектура Тейшебаини, Ереван 1955, с. 90.

Բ. Պիտրովսկին³⁰ նշում է տանիքի մի ձև ևս, որը հիմնական հաստատագրվում է Վանի ժայռափոր խորշերի օրինակով: Թաղի զաղափարը Վանի թագավորությունում և հին արևելյան քաղաքակրթությունում բավականին լայն տարածում ունեն: Ըստ Ստրաբոնի, աստուրական թաղակապ շինությունները փայտի խիստ պակասի պատճառով հատվածաբար էին կառուցվում, ստեղծելով կրող պատերի վրա որոշակի ծանրություն՝ թաղի ձևն ու զաղափարը ապահովելու համար:

Արագածի միջնաբերդի և հավանաբար քաղաքային թաղամասի շինությունների տանիքները ծածկվել են գերանաշարով, որոնք համապատասխանում են տանիքների առաջին և երկրորդ տիպերին: Այդ մասին են վկայում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված այրված տանիքների և հատակների մնացորդները: Համատարած հաստատագրվել են ծղոտի, փայտի /գերան/, կավաշերտի մեծաքանակ մնացորդներ:

Հաշվի առնելով տանիքի ամուր լինելու նախապայմանը, կարելի է ենթադրել, որ գերանների տրամագծերը կտրվածքում առնվազն պետք է 15-20 սմ լինեին, մանավանդ եթե նկատի ունենանք երկրորդ հարկի շինությունների առկայությունը: Նման տանիքներ բնորոշ են ոչ միայն Թեյշեբախին, այլև Էրեբունուն, Արգիշտիխինիլին, Օշականին և Արարատյան դաշտավայրի մի շարք այլ հուշարձաններին:

Այսպիսով, տարակույս չկա, որ Արագածի միջնաբերդը երկհարկանի շինությունների տիպին է պատկանում: Ցավով պետք է նշել, որ պեղումներից հնարավոր չեղավ պարզելու միջնաբերդի վերի հարկի շինությունների ձևերն ու նախագծային լուծումների մանրամասները: Այնուհանդերձ, որ այս շենքը նկուղային հարկով չէր սահմանափակվում և բացի տնտեսական նշանակությունից, այն ուներ նաև վարչական, կրոնական հարկաբաժիններ: Արտատնտեսական գործառույթներով օժտված վերին հարկում տեղադրվել են մի շարք կարևոր շինություններ: Մեր հաշվարկներով վերնահարկը բաղկացած է եղել 12-15 համալիրներից, քանի որ դրանք չէին կարող նախագծվել ստորին հարկի շինությունների խտությամբ: Վերին հարկում բնակվող բարձր խավի համար նախատեսված շինություններն ունեին ազատ տարածական լուծումներ: Դրանք հիմնականում բնակելի կացարաններ, դահլիճ ընդունարաններ, տաճարային և պալատական շինություններին բնորոշ հատկանիշներով կառույցներ պետք է եղած լինեին, ինչը բնորոշ է ուրարտական խոշոր քաղաքներին, ամրոցներին: Թերևս Արագածի պալատական շինությունները, տաճարները, սրահները նման են եղել Էրեբունիում, Արգիշտիխինիլիում, Կարմիր բլուրում բացված կառույցներին: Հոգևոր և աշխարհիկ շինությունների ներքին հարդարանքը աչքի է ընկել հարուստ և բարձրարվեստ որմնանկարների ոճական հորինվածքով: Բացի որմնանկարներից, երկրորդ հարկի շինությունների պատերը հավանաբար զարդարվել են գորգերով, դեկորատիվ զենքի տեսակներով: Նման այն ճոխ ներքին հարդարանքին ունեցել է Թեյշեբախ-

³⁰ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 270.

նին³¹ և այլ շատ քաղաքներ: Ոչ միայն ուրարտական, այլև ասորեստանյան հուշարձանները³² նույնպես աչքի են զարնել իրենց շլացուցիչ ներքին հարդարանքով:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ

Միջնաբերդի հյուսիսային պարսպաշարից մոտ 120-150 մ հյուսիս-արևմուտք ուրվագծվում են բնակելի համալիրների հետքեր: Այստեղ՝ կացարանները շրջափակված են հզոր պարսպապատերով, որոնք ունեն 1,6-2,1 մ հաստություն, շարված բազալտե կոպտատաշ քարաքեկորներով: Կացարանները հյուսիսային հատվածում փակված են արևելք-արևմուտք ուղղված պարսպապատով, որը ամրացված է որմնահեծերով: Այնուհետև արևմտյան կողմից հպվում են ժայռոտ բլրաշարքին, որոնք ձգվում են հյուսիս-հարավ առանցքով մինչև բլուրը, որի վրա վեր է խոյանում միջնաբերդը: Արևելյան կողմից կացարանները շրջափակվում են մի այլ հզոր պարսպաշարով, որի մի զգալի մասն ավերված է: Միջնաբերդից հյուսիս տեղադրված այս հատվածում պեղվեց, «քաղաքային» համալիրին պատկանող, երկու սենյակ:

Սենյակ N 1. Նկ. 6/ Գտնվում է համալիրի հյուսիսային հատվածում հարավ-հյուսիս ուղղվածությամբ 20⁰ շեղումով արևելք: Պատերը շարված են կոպտատաշ բազալտե քարաքեկորներով: Սենյակը հատակագծում ունի ուղղանկյան ձև՝ 9,2 x 7,5 մ չափերով: Պահպանված պատերի հաստությունը 1,2 մ է, իսկ միջին բարձրությունը հասնում է 0,8 մ-ի: Սենյակի հյուսիսային պատին կցակառուցված է 1,3 x 1,1 մ չափերի, 0,5 մ բարձրությամբ մույթ հիշեցնող ուղղանկյուն սվաղապատ կառույց, որն ըստ երևույթին հարթակի դեր է կատարել, հանդիսանալով սենյակի համար սրբազան անկյուն: Վերջինիս առջև հաստատագրվեցին կլոր կավե օջախի մնացորդներ, ինչպես նաև անգորպապատ բարձրորակ խեցեղենի նմուշներ /Աղ., Աղ. XXIII, XXIV, XXV, XXVI/: Սենյակի արևմտյան պատը հարավային կողմից՝ սենյակի ներսից՝ 1,9 մ երկարությամբ կից է ժայռային զանգվածներին: Նման կոնստրուկտիվ լուծումներ հանդիպում են նաև միջնաբերդի շինություններում:

Պեղումների ժամանակ սենյակում բացվեցին ինչպես քարտաշար, այնպես էլ քառակուսի բազալտե /0,45 x 0,45 մ/ սյան խարխուխներ, որոնք գտնվում են միմյանցից 2,4 մ իսկ արևմտյան պատից 2,2մ հեռավորության վրա: Կենտրոնական մասում հաստատագրվեցին երկու քարաշար օջախների հետքեր 1 մ և 0,45 մ տրամագծերով, իրարից 0,6 մ հեռավորությամբ: Սենյակի հատակը խիստ տոփանված է, որն արևելյան պատի երկայնքով՝ 1,5 մ լայնությամբ ցածրանում է 0,25 մետրով: Հնագիտական նյութը հիմնականում բաղկացած է խեցեղենի բազմաթիվ մնացորդներից, բազալտե աղորիքներից, սանդղներից, կոկիչներից: Սենյակից հայտնաբերվեցին նաև կենդանիների ոսկորներ, ինչպես նաև օբսիդաքարի ցլեպներ: Սենյակի հատակը սալապատ է, իսկ արևելյան պատի երկայնքով ամուր տոփանված է և պատված 0,1մ հաստությամբ սվաղով: Այս հատվածը 0,25 մ

ցածր է կացարանի հատակի մակարդակից: Արևելյան պատին կից բացվեցին մոտ 1/3 հատակի մեջ թաղված երկու խոշոր կարասներ, ինչպես նաև հոր: Նման կարասներ պեղվեցին արևմտյան պատի երկայնքով: Սենյակը ուներ երկու մուտք: Առաջինը բացվեց հյուսիսային պատի մեջ՝ 0,9 մ լայնքով, որը տեղադրված է շինության հյուսիս արևելյան անկյունից 1մ հեռավորությամբ: Երկրորդը հանդիպակած է առաջինին և կրկնում է բացվածքի ույն չափը: Հարկ է նշել, որ այստեղ հայտնաբերվեց դրան բազալտե կրունկ, ինչ որ առկա էր միջնաբերդում: Այն ունի 0,35 x 0,3 x 0,2 մ չափեր, իսկ կենտրոնում ունի փայտի առանցքի մաշվածության հետքերով 6 սմ խորությամբ, 7 սմ տրամագծով փոստրակ: Նման գտածոն խոսում է այն մասին, որ Արագածի բնակելի համալիրների մուտքերն ամրացվել են շարժական առանցք ունեցող դռներով: Նման երևույթը լայն տարածում ուներ մի շարք ուրարտական հուշարձաններում՝ Կարմիր բլուր, Արգիշտիխիմի, Օշական:

Կացարանում բացված առաջին կարասը տեղադրված էր համալիրի հյուսիս-արևելյան անկյունում՝ 0,8 մ խորությամբ փոստրակի մեջ: Այն ներսից պատված էր մանր սվաղապատ քարերով: Փոստրակը կացարանի հատակի մակարդակում սվաղապատ էր: Այստեղ հորած կարմրավուն անգորպապատ մակերեսով կարասի պահպանված իրանի տրամագիծը կազմում է 0,7 մ, շուրթն ունի դեպի դուրս կլորացող ճկվածություն: Կարասի մաքրման ժամանակ հայտնաբերվեցին կարմիր անգորպապատ թասի, քրեղանի, մեկ կանթանի սափորի մնացորդներ, ինչպես նաև գորշ մակերեսով սափոր, սև կճուճ: Վերջիններս հարդարված են հասկանախշի, եղնգանախշի և բուրդանախշի հորիզվածքով:

Հաջորդ կարասը բացվեց առաջինից 2,5 մ հեռավորությամբ, արևելյան պատի տակ: Այն թաղված էր կացարանի հատակի մեջ՝ 0,65 մ խորությամբ: Կարասի իրանի տրամագիծը կազմում է 0,85 մ, շուրթն կլորացող դուրս ճկված է: Անոթն ունի կարմրավուն երանգավորումով անգորպապատ մակերես, որի վրա արված է եռանկյունի սուր գագաթներով դեպի վեր և վար ուղղված նախշագոտի, ինչպես նաև բուրդանախշ հորիզվածքով ուռուցիկ գոտի: Կարասի մոտ գտնվեց բավականին մեծ չանի բեկոր: Կարասի միջից հայտնաբերված խեցանոթները իրենց տիպերով կրկնում են առաջին կարասի միջից հայտնաբերվածները: Բացի դրանից գտածոների մեջ մեծ քանակ են կազմում խոշոր և մանր եղջյուրավոր անասունների ոսկորները, բազալտից աղորիք, կոկիչ: Հարկ է նշել, որ փոստրակի եզրերը, ուր տեղադրված էր կարասը, սվաղված էր:

Երրորդ կարասը հայտնաբերվեց մույթից 1,5 մ հեռավորությամբ, արևմտյան պատի տակ: Թաղված է հատակի մեջ, պահպանված բարձրությունը 0,5 մ է, տրամագիծը՝ 0,65 մ: Պահպանվել է զանգվածեղ ուղիղ կտրված շուրթի մասը, որի տակից կարասի վիզը ժապավենված էր ուռուցիկ բուրդանախշով: Իրանի մասում արված էր առաջին կարասի զարդամոտիվներին բնորոշ նախշագոտի: Ի տարբերություն վերը նկարագրված կարասների, քննարկվող անոթի հատակին արված էին անցքեր: Այս դեղնավուն երանգավորումով կարասը հավանաբար ծառայել է հացահատիկ պահելու համար: Անոթի միջից գտնվեցին թասերի, քրեղանների, բազալտից աղորիքների մնացորդներ:

Նկարագրվող սենյակի արևելյան պատի տակ, կարասից 2,5 մ հեռավորությամբ բացվեց հոր: Այն ունի բավականին մեծ չափեր, խորությունը կազմում է 0,8 մ, տրամագիծը վերին մասում 1,3 մ է, հատակամերձ հատվածում՝ 0,9մ: Հորի

³¹ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 204-205, նույնի՝ Искусство Урарту, Ленинград, 1962, с. 115.

³² Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, с. 203-204.

պատերը և հատակը շարված են մանր քարերով և սվադապատ են: Կացարանի մակերեսի մակարդակով այն ունի քարերով շրջագծված և առանձին դեպքերում սվադի մնացորդներով շուրթ: Այստեղից գտնվեցին կարմիր անգորպապատ խեցեղենի մնացորդներ, խոհանոցային սև սպասքի նմուշներ, կոկիչ, սանդ, մանր և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ:

Ըննարկվող շինությունը միջնաբերդի N 3 կացարանի հորից տարբերվում է իր ձևով: Նման տիպի կտրագող հորեր հայտնի են Թեյշեբախի և Օշականի քաղաքային համալիրներից:

Մոտ 70 մ² տարածքով այս սենյակի տանիքի ծածկի համար, կտող կոնստրուկցիա են հանդիսացել հայտնաբերված խարիսխների մնացորդները: Դրանցից առաջինը 0,45 x 0,45 x 0,35 մ բարձրությամբ բազալտից խարիսխ է, որի կենտրոնական մասում հաստատագրվել է 0,28 մ տրամագծով գերանի դրոշմը-հետքը: Առաջինից դեպի հյուսիս, 2,4 մ հեռավորությամբ տեղադրված հաջորդ բազան՝ վեց քարերից կազմված 0,8x0,8 մ չափերի 0,25 մ բարձրությամբ կոնստրուկցիա է, որը ծառայել է որպես հարթակ, տանիքը պահող գերանի համար: Սենյակի կենտրոնական շրջանում հայտնաբերվեցին երկու օջախներ, մեկը մեծ՝ 1 մ տրամագծով, երկրորդը նրա մոտ՝ 0,45 մ տրամագծով: Առաջին օջախը, բազայից 1,2 մ դեպի արևելք տեղադրված 0,15 մ շուրթի բարձրությամբ, ներսի մասում մանր քարերով շարված կառույց է: Երկրորդը կրկնում է առաջինի ձևը և տիպաբանորեն դրանք նույնն են: Օջախները լցված էին մոխրի հաստ շերտով: Երրորդ օջախը տիպաբանորեն տարբերվում է նախորդներից: Այն կավից է, կտրավուն, շուրթը 0,1 մ բարձրությամբ, իրանն ուղիղ: Հյուսիսային պատից 0,8 մ հեռավորությամբ, 0,5 մ տրամագծով այս օջախը տեղադրված է հարթակի՝ սրբազան անկյան դիմաց: Այստեղ հայտնաբերվեց կենդանիների այրված ոսկորներ, մեկ կանթանի հոյակապ, նրբագեղ սափոր, որի կանթին փայլանախշով արվել է վարպետի նշան /Աղ. LXXVI, 3/:

Ըննարկվող սենյակից հայտնաբերված հնագիտական նյութը ներկայացված է ուրարտական խեցանոթների լայն տեսականիով՝ կարասներ /Աղ. LXXXVI, 4/, սափորներ, թասեր, քրեղաններ, փիալաներ, կճուճներ, որոնք զարդարված են եղևզանախշի, հասկանախշի, եղևնանախշի, թեք գծիկների մոտիվներով: Քարից գտածոների մեջ առանձնանում են բազալտից կտր և նավակաձև աղորիքները, տրորիչները, կոկիչները, օբսիդաքարից ցլեփները: Հայտնաբերվել են խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ:

Սենյակ N 2: Տեղադրված է անմիջապես N 1 սենյակի հյուսիսային կողմում: Հատակագծում ուղղանկյուն, ձգված՝ 10 x 4,5 մ չափերի այս կացարանն ի տարբերություն նախորդի, ունի արևելք արևմուտք կողմնորոշում: Կացարանի հյուսիսային հատվածը միաձուլվում է համալիրի որմնահեծերով ամրացված պարսպապատի հետ: Պատերի պահպանված բարձրությունը մինչև 1 մ է: Համեմատաբար վատ է պահպանված շինության արևելյան պատը: Ինչպես N 1 սենյակում, այստեղի պատերը նույնպես ունեն 1,2 մ հաստություն՝ շարված են երկշարք կոպտատաշ քարաբեկորներով: Կացարանի հյուսիս-արևմտյան հատվածում, հյուսիսային պատին կից բացվեց, ինչպես N 1 կացարանում, ուղղանկյուն մույթ, որը տեղադրված է արևմտյան պատից 1,7 մ հեռավորությամբ: Մույթը ունի 1,1 x 0,9 մ x 0,5 մ չափեր: Կացարանի հարավային պատի մեջ բացվեց 0,9 մ լայնքով դուռը, որը N 2 և N 1 սենյակները կապում է իրար հետ: Այստեղ հաս-

տատագրվեց տուֆից դռան կրունկ: Կացարանի հատակը կազմված է ամուր տոփանված հողալիցքից, առանձին հատվածներում հաստատագրվել են սվադի հետքեր: Ինչպես առաջին սենյակում, այնպես էլ այստեղ աղյուսի հետքեր չեն հաստատագրվել: Չի բացառվում, որ պատերը շարված լինեին միայն քարերով: Այս կացարանից հայտնաբերված հնագիտական նյութը խեցեղենի բեկորներ են՝ կարասներ, թասեր, քրեղաններ, փիալաներ, հալոցներ, սև խոհանոցային սպասքի նմուշներ, աշխատանքային գործիքներ՝ բազալտից աղորիքներ, կոկիչներ: Ոսկրաբանական գտածոներ չեն հայտնաբերվել:

Նշված կացարանի պեղումների ժամանակ պարզվեց, որ հելենիստական ժամանակաշրջանում այստեղ կատարվել են թաղումներ, որոնք կատարվել են կացարանի արևմտյան պատին կից: Այս երկու թաղումները պատկանում են «փռեցված» թաղումների տիպին:

Թաղում /դամբարան/ I /, /Նկ. 7/: Հաստատագրվել է N 2 սենյակի հարավ-արևմտյան հատվածում, անմիջապես կացարանի հատակին: Դամբարանի արտաքին ոչ մի հատկանիշ չի փաստագրվել: Այն գուրկ է որևիցե կոնստրուկտիվ մանրամասներից: Կմախքը տեղադրված էր կավածեփ օվալաձև 0,6 x 0,3 x 0,15 մ շինության վրա, ունի հյուսիս հարավ կողմնորոշում: Հանգուցյալը կծկված էր, աջ կողքի պառկած, գլխով ուղղված դեպի արևելք: Չեռքերը տեղադրված են դեմքի մոտ: Համեմատաբար վատ են պահպանվել վերջույթների ոսկորները: Թաղված էր 6-9 տարեկան երեխա: Թաղումն ուղեկցող գույքը բավականին աղքատիկ է: Վզի մոտ հայտնաբերվեց ապակուց շատ մանր կապույտ և կանաչ երանգավորումով 2-3 մմ տրամագծով հուլունքաշար /Աղ. XXVII, 10/: Չեռքերի մոտ կար բրոնզե՝ կտրագող ծայրերով, կտրվածքում կտր սպարանջանի բեկոր /Աղ. XXVII, 5/: Դեմքի՝ ականջների հատվածում հաստատագրվեցին բրոնզից 2 ականջօղեր /Աղ. XXVII, 3, 4/: Գտնվեց նաև բազմանիստ կապտավուն ապակուց մատանու գեղեցիկ ակն /Աղ. XXVII, 11/:

Թաղում /դամբարան/ II /Նկ. 8/: Գտնվում է նույն սենյակի արևմտյան պատի տակ հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ: Դիակը խիստ կծկված վիճակում էր, ձախ կողքի վրա պառկած, գլխով հյուսիս, դեմքով արևմուտք, ձեռքերը ուղղված դեպի դեմքը: Թաղվածը 35-45 տարեկան տղամարդ է: Այստեղից հայտնաբերվեցին երկու բրոնզե ականջօղեր /Աղ. XXVII, 1, 2/, ոտքերի մոտ խոշոր եղջերավոր անասունի ատամներ: Ինչպես I թաղումը, սա նույնպես պառկած էր կավածեփ շերտի վրա, որը անմիջապես արված է կացարանի հատակին:

Երկու թաղումներն էլ թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերով: Նման թաղումներ հաստատագրվել են Օշականի ուրարտական համալիրներում և լայն տարածում ունեն հետքիայնական հուշարձաններում:

Քաղաքային համալիրների կացարաններից հայտնաբերված հնագիտական նյութը բաժանվում է մի քանի խմբի՝ խեցեղեն, մետաղական առարկաներ, քարե, տարբեր ձևերի աղորիքներ և այլն:

Խեցեղեն. Ներկայացված է բազմաքանակ, բազմաձև տարրայի բեկորներով, որոնք բաժանվում են մի քանի խմբերի: Այս խեցեղենի մեջ աչքի են ընկնում խոշոր կարասները, որոնք ունեն ուռուցիկ, ձգված իրան, հարթ կտրված մասիվ շուրթ: Այս խմբին պատկանող անոթները զարդարված են հորիզոնական եռանկյունիներից բաղկացած գոտեմախշով, ինչպես նաև կարասների իրանը զարդա-

րող ուռուցիկ, ժապավենաձև, հարթ գոտիներով: Բավականին մեծ խումբ են կազմում սափորների բեկորները, որոնք հիմնականում կարմիր անգորպապատ են: Մյուս խումբը ներկայացված է քասերով, քրեղաններով, փիալաներով:

Վերը թվարկված խեցեղենը պատկանում է բարձրորակ անգորպապատ ուրարտական անոթների խմբին, որոնց մի քանի մուշներ իրենց վրա ունեն վարպետի նշաններ: Ընդ որում, դրանք իրենց ձևերով կրկնվում են ինչպես միջնաբերդի, այնպես էլ քաղաքային համալիրների կացարաններից հայտնաբերված խեցանոթների վրա, որոնք իրենց լայն զուգահեռներն ունեն Վանի թագավորության տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերում:

Խեցանոթների մի ստվար խումբ են կազմում սև, գորշ գույնի, երբեմն փայլեցված սափորների, կճուճների, քասերի բեկորներ, որոնց մի մասը աչքի են ընկնում հասկաձև, եղևնաձև նախշազարդումով, զիզգագ, ալիքանախշով՝ բնորոշ մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերի տեղական խեցանոթների համար: Բացի վերոհիշյալից, պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մի քանի տեսակի ադորիքներ, սանդեր, սանդկոթեր, օբսիդաքարից շեղբեր, ցլեփներ: Քարե գտածոների մեջ աչքի են ընկնում բազալտե թասի բեկորները, որոնցից մեկն ունի հստակ ընդգծված նստուկ: Համալիրներից հայտնաբերվել են նաև տուֆե մեծ և փոքր տաշտերի բեկորներ: Ամբողջ հնագիտական նյութը և նրա վերլուծականը ցույց է տալիս, որ պեղված համալիրները թվագրվում են մ.թ.ա. 7-րդ դարով, իսկ թաղումները՝ մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերով:

ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՏՆԵՐԸ

Միջնաբերդի շինությունների, ինչպես նաև ամբողջ /քաղաքային համալիրներ/ որոշ կացարանների պեղումներից պարզվեց, որ, բացի տնտեսական նշանակությունից, որոշ կառույցներ /N N 4, 9, 13 և այլն/ կապված են պաշտամունքային դրսևորումների հետ, ինչը վառ արտահայտված է Թեյշերահնում, Արզիշտիխինիլում, Օշականում, Արամուսում և մի շարք այլ ուրարտական հուշարձաններում: Կոնկրետ հետաքրքրություն է ներկայացնում Արագածի N 4 կացարանը, որի ներքին հարդարանքի վերլուծությունից պարզվեց, որ այս կացարանը առանձնանում է մյուսներից: Շինության արևմտյան պատին կից կավասվաղով պատված հարթակի վրա գտնվեցին երկու կուռքերի մրապատ բեկորներ, իսկ հատակին՝ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների այրված ոսկորներով օջախի հետքեր: Այնուհանդերձ, որ քննարկվող կացարանն ունի պաշտամունքային նշանակություն, իսկ հարթակը սրբազան անկյան դեր է կատարել, որը վառ կերպով ներկայացված է Օշականի պալատական համալիրների պեղումներից բացված նմանատիպ կացարաններում³³, որ կատարվել են զանազան ծիսական արարողու-

յուններ: Այս շինությունը հաղորդակից է Արագածի մյուս համալիրների հետ. այնտեղ կարելի է հասնել միջնաբերդի ցանկացած հատվածից:

Նման հարթակով սենյակ պեղվել է Արամուսի միջնաբերդում: N 3 կացարանի հարավային պատին կից բացվեց լավ մշակված սալաքարերից՝ 1,2 մ լայնքով, 6,5 մ երկարությամբ, առանձին հատվածներում կավից սվաղի հետքերով հարթակ: Վերջինիս վրա հաստատագրվեցին վարդագույն տուֆից երկու՝ 0,5 մ բարձրությամբ սյուն-կուռքեր:

Արագածի և Արամուսի հիշյալ սենյակներում բացված նման հարթակների առկայությունը հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու պաշտամունքային շինությունների առանձին տիպ՝ երբ կացարանների պատերից որևիցե մեկին կցակառուցվել է «սրբազան» հարթակ: Հարկ է նշել, որ նման հարթակներ, հանդիպում են նաև ուրարտական տաճարային և պալատական համալիրներում: Վանի ամրոցում³⁴ պեղվել է 50 մ երկարությամբ և 10 մ լայնությամբ հարթակի վրա բաց սրբատեղի: Այստեղի խորշերից մեկի հատակին բացվել է 1,48 x 1,48 մ չափերով քարե հիմք: Բացառված չէ, որ այն եղել է զոհասեղան կամ էլ որևիցե կոթողի համար հենակ: Հարթակներ են բացվել նաև Հայկաբերդի³⁵ վերին և ստորին միջնաբերդերում:

Պաշտամունքային շինությունների հաջորդ տիպին են պատկանում կացարաններում կամ սրահներում հանդիպող հարթակները, որոնք տեղադրված էին սենյակների կենտրոնական հատվածում:

Նման լուծում ունի Արագածի միջնաբերդում հայտնաբերված N 9 կացարանը, որտեղ բացվեց 2,1 x 2,1 մ չափերի ուղղանկյուն հարթակ: Վերջինս ամբողջովին պատված էր մոխրի հաստ շերտով, ուր հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների՝ մասամբ այրված մնացորդներ: Նման զոհասեղան-հարթակներ բացվեցին քաղաքային համալիրի սենյակներում (N N 1, 2) որտեղ հարթակների հարևանությամբ պեղվեցին այրված կենդանիների ոսկորներով մոխրապատ օջախների մնացորդներ: Հարկ է նշել, որ զոհասեղան-հարթակի այս տիպը՝ ի տարբերություն մի շարք հուշարձանների, իր լայն զուգահեռներն ունի Օշականում: Յուրօրինակ առանձնահատկությամբ զոհասեղանով հարթակ պեղվել է նաև Արամուսի ուրարտական միջնաբերդի N 5 կացարանի ստորին շերտում: Այստեղ բացվեց հատակի մեջ խորացող, մոտ 3 քառ. մ - մակերեսով, լավ մշակված, ուղղանկյուն բազալտե ժայռաքեղոյի ճիշտ կենտրոնում տեղադրված գորշ տուֆից քառակուսի զոհասեղան՝ 0,45 x 0,45 x 0,45 մ չափերով: Այն կավե շաղախով ամրացված էր հարթակին և ամբողջովին պատված էր մոխրի հաստ շերտով: Այստեղից հայտնաբերված խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների այրված ոսկորների մեջ գտնվեց ցուլի գանգ: Նույն տեղում՝ հարթակի վրա բացվեց զոհասեղանին հենած՝ կարմրավուն տուֆից, կտրվածքում կլոր, 0,35 մ երկարությամբ սյուն-կուռք, որը նման է Արագածի N 4 կացարանից

³⁴ Th. Forbes, The Urartian Architecture, London, 1983, p. 28.

³⁵ A. Erzen, Gavuştepe, Ankara, 1978, p. 7.

³³ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ук. соч, с. 27.

հայտնաբերվածին: Գտածոների մեջ առանձնանում են կարծր բազալտից, ընդգծված դիմային մանրամասներով տղամարդու գլուխը, բարձրորակ բրոնզից քանդակազարդ վիշապի գլխով ոճավորված շիզոր /Աղ. XXVII, 8/, նրբագեղ խեցանոթները: Պետք է նշել, որ Վանի ավազանի խոշոր ամրոցներից մեկի՝ Թոփրախ-կալեի տաճարի մուտքի դիմաց հայտնաբերվել է մարմարյա զոհասեղան³⁶: Նշված հարթակները, նաև զոհասեղանները, որպես կանոն, մշտապես համատեղվում են սյուն-կուռքերի, ֆալյուսների, օջախների, բարձրորակ խեցեղենի հետ: Արագածի քաղաքային համալիրների կացարաններից մեկում /N 1/ հարթակի մաքրման ժամանակ հայտնաբերվեց մեկ կանթանի լայնափող վզով բարձրորակ սափոր-գավաթ /Աղ. LXXVI, 2, 3/: Նման գավաթներ հայտնաբերվել են Վանում, Իզդիրում և այլ հնավայրերում: Չնայած այս տիպի անոթներ ոչ մեծ քանակով գտնվել են տարբեր տիպի համալիրներում, բայց, ինչպես նշում է Հ. Մարտիրոսյանը, բացառված չէ, որ դրանք տեղադրվել են սենյակների սրբազան անկյուններում՝ հանդիսանալով պաշտամունքային շինության պարտադիր տարր: Հարկ է նշել, որ այս անոթներն³⁷ օգտագործվել են հեղուկով ծխական արարողություններ կատարելու ժամանակ:

Արագածի վերոհիշյալ երկու տիպի պաշտամունքային շինությունների համար բնորոշ է օջախների առկայությունը: Այդ օջախները, որպես կանոն, բացվել են հարթակների դիմաց: Վերջիններիս կիրառական նշանակությունը բացատրվում է նաև պաշտամունքային գործոններով: Այս օջախները բաժանվում են երկու տիպի: Առաջին տիպը կավից, մինչև 0,5 մ տրամագծով, կլորացող կամ հարթ շուրթով օջախներն են՝ հայտնի քաղաքային համալիրի 1-ին, միջնաբերդի 4-րդ և 8-րդ կացարաններից: Երկրորդ տիպը՝ տափակ քարերից պատրաստված օջախներն են /կացարան N 9, քաղաքային համալիրներից՝ 1, 2 սենյակներ/:

Նման տիպի օջախներ հայտնաբերվել են Թեյշեբախիում, Օշականում, Արամուսում: Վերջինիս միջնաբերդի N 6 կացարանի արևմտյան պատին կից, հայտնաբերվեցին երկու օջախներ: Առաջինը կավից, կլորացող շուրթերով, ձվաձիգ տեսքով, 0,4 x 0,25 x 0,15 մ չափերով գետնափոր օջախ էր: Երկրորդը տեղադրված էր առաջինից հարավ: Այդ, հարթ գետաքարերից կառուցված, 0,6մ տրամագծով թասի տեսքով օջախը նույնպես սոխապատ էր: Այստեղից հայտնաբերվեցին տուֆ քարից երկու մրապատ սյուն-կուռքեր, խեցեղեն, երկաթից նետասլաք:

Արագածի միջնաբերդի N N 7, 9 կացարաններում պահվել են շուրջ երկու տասնյակ ուրարտական խոշոր կարասներ, որոնցում հնարավոր էր պահել մինչև 20 տ գինի կամ ցորեն: 9-րդ կացարանն իր հարթակի ձևով և կիրառական նշանակությամբ որոշակի գույքահեռներ ունի Կարմիր բլուրի կարասային N 25 սենյակի հետ: Մասնավորապես Թեյշեբախում³⁸ պեղված շինությունում հայտնաբերվեցին առատորեն հանդիպող կենդանիների այրված մնացորդներ: Մենյակի կենտ-

րոնում՝ հենասյունների միջև, պեղվեց զոհարան - օջախ: Չոհարանի հարևանությամբ կար աղյուսից պատրաստված արկղ, որը լցված էր մոխրով: Քիչ հեռու բացվեց նստարան, որի մոտից հայտնաբերվեցին կարիճի և ձկան պատկերներով կավից պատրաստված աստվածների մանրակերտեր: Կարմիր բլուրում, Արագածում և մի շարք ուրարտական հուշարձաններում նմանատիպ շինությունները ունեցել են պաշտամունքային նշանակություն: Այն կապվում է ինչպես երկրագործական, այնպես էլ գինին օրհնելու, չար ոգիներից պահպանելու ծիսական արարողությունների հետ, որոնք ուղեկցվել են կենդանիների զոհաբերությամբ: Այս երևույթը բնորոշ էր նաև ասուրա-բաբելական աշխարհում, ինչի մասին վկայում են ծիսական տեքստերը³⁹: Առ այսօր ուրարտական ծեսերի մասին տվյալները⁴⁰ սակավաթիվ են, ուստի դրանց վերակազմությունները հնարավոր է միայն հնագիտական նյութի քննությամբ, այն էլ ընդհանուր գծերով: Արագածի պաշտամունքային շինությունները կապված են նաև տնտեսական գործունեության հետ կապվող արարողությունների հետ: Մասնավորապես երկրագործական ծեսերի դրսևորումներից պիտի համարել գարեջրի, ձեթի և գինու պատրաստման պրոցեսը: Գինի ստանալու համար աճեցնում էին հատուկ տեսակի խաղող, որը պետական հսկողության տակ էր գտնվում: Միևնույն ժամանակ արձանագրություններում նշվում է. «Իշպուիհի Սարդուրդին /և/ Մինուա Իշպուիհուրդին ապարանք /ը/ նոր հիմնեցին, հաստատեցին կարգ. երբ ծառերը /ճյուղերը խաղողենու/ էտվեն /ը/ Խալդի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ աստվածներին բոլոր. երբ խաղողուտը կառուցվի /խչմարվի/, 3 խոյ Խալդի աստծուն թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ աստվածներին բոլոր. երբ խաղողուտը /խաղողի բերքը/ հավաքվի, Խալդի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ աստվածներին բոլոր»⁴¹:

Վանի թագավորությունում բերքի հավաքումով պետական շտեմարաններում և պահեստ-մթերանոցներում պահվում էին շատ մեծ քանակությամբ ամենատարբեր տեսակի մթերքներ:

Բացի Միևնույն ժամանակ արձանագրությունից, ուրարտական թագավորներ Մենուան, Արգիշտի II-ը և Ռուսա II-ը նույնպես սեպագիր արձանագրություններ են թողել խաղողագործության վերաբերյալ: Մենուան նշում է, որ երբ խաղողի բերքը հասնի, ցուլ, երեք խոյ կզոհաբերվի Խալդի աստծուն, կկատարվեն արարողություններ Խալդ աստծո դարպասների և կոթողի առջև: Իսկ երբ խաղողը հավաքեն, տոն կկազմակերպվի ինչպես Խալդի աստծո, այնպես էլ Ուարուբախի դիցուհու կոթողի առջև⁴²: Հարկ է նշել, որ այս հիշատակությունների շնորհիվ տեսանելի արարողությունների կոնկրետ դրսևորումները հայտնաբերվել են Արագածի, Արամուսի ամրոցներում բացված սրբարանների, հարթակների զոհասեղանների տարբեր կոթողների պեղումների ժամանակ: Վերոհիշյալ ծիսական արարողությունների մասին բացառիկ տվյալներ ենք քաղում ուրարտական պատկերագրութ-

³⁶ X. Ф. Б. Линч, Армения. Путевые очерки и Эпюды т. II, Тифлисъ, 1910, с. 80.

³⁷ Г. Г. Аветисян, Блայнская керамика из памятников Араратской долины, Ереван, 1992, с. 72.

³⁸ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 148.

³⁹ Б. Б. Пиотровский, Кармир Блур II, Ереван, 1952, с. 24.

⁴⁰ У. Ф. Հմայակյան, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 75-83:

⁴¹ Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи /УКН/, Москва, 1960, N 27.

⁴² Г. А. Меликишвили, Ук. соч., с. N 65.

յան առանձին դրվագների քննությամբ: Դրանք հաստատագրված էին ամենատարբեր գտածոների վրա:

Տոկիոյի թանգարաններից մեկում պահվող ուրարտական բրոնզից գտնված ունի հետաքրքիր պատկերազարդում⁴³: Պատկերված է ծխական արարողությունների շարք, որտեղ ներկայացված են թևավոր առյուծներ, մարդու դեմքով թռչուններ, այծեր, կենաց ծառեր: Մարդկային պատկերները՝ աստված, թագավոր և քուրմ, կատարում են ծխական արարողություն՝ ձեռքերին բարձր պահած գավաթներով: Երկու ֆիգուրների՝ կնոջ և տղամարդու միջև պատկերված է հենակի վրա դրված կարաս, իսկ շքեղ հագուստով մարդիկ այդ ձեռքերին պահած գավաթներով սրբազան զինին լցնում են կարասի մեջ: Այստեղ մենք գործ ունենք զինով հեղման ծխական արարողության հետ, որը, որպես կանոն, կատարվում էր բարձրաստիճան հոգևորականների՝ քրմերի կամ իշխանավորների կողմից: Մարգոն II-ի կողմից Վանի թագավորություն կատարած արշավանքի մասին թողնված տեքստերում նշվում է, որ Մուսասիրի, Խալդ աստծո տաճարի առջև կայր հսկայական կաթսա, որը ուրարտական թագավորները լցնում էին աստվածներին զոհաբերելու համար նախատեսված սրբազան հեղուկով՝ զինով: Նման տեսարաններ ունենք Վանի թագավորության տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված բարձրաքանդակների վրա, ուր պատկերված են ուրարտացիներ՝ զինով, կրակով և հեղուկով աստվածներին մատուցվող զոհաբերության ժամանակ: Բացի զինուց, Խալդի աստծուն զոհաբերվել են կենդանիներ, զենքեր:

Արագածում պեղված պաշտամունքային շինությունների մանրամասների քննությունը թույլ է տալիս ասելու, որ գործ ունենք ուրարտական կանոնիկ ծխակատարություններին բնորոշ դրսևորումների հետ:

⁴³ K. Tanabe, A. Hori, T. Hayashi, S. Miyashita, K. Ishida, *Studies in Urartian bronze objects from Japanese collections*, Tokyo, 1982, vol. 4, fig. i, 28.

ԱՐԱՄՈՒՍ

Երևանի պետական համալսարանի Արամուսի հնագիտական արշավախումբը 1988թ. սկսեց ՀՀ Կոտայքի շրջանի Արամուս գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրամասում տեղադրված ուրարտական ամրոցի պեղումները⁴⁴ /Աղ. XVI, Նկ. 9, 10/:

Մինչ այդ ամրոցում մասնակի ուսումնասիրություն էր կատարվել հնագետ Է. Վ. Խանգաղյանի կողմից⁴⁵: Հուշարձանը տեղադրված է բազալտե զանգվածեղ հզոր ժայռաբլուրներից կազմված թամբաձև տեղանքի վրա:

Ավելի քան 70 մ բարձրությամբ, արևելքից-արևմուտք ձգվող բլրաշարի վրա վեր են խոյանում երբեմնի ահռելի ամրոցի ավերակները: Համալիրը բաղկացած է երկու խոշոր՝ արևելյան և արևմտյան հատվածներից: Արևելյան մասում կառուցվել են վերին և ստորին միջնաբերդերը: Վերին միջնաբերդը հատակագծում ուղղանկյուն, 20-30 մ լայնքով, արևելքից արևմուտք ձգվող առանցքով, շուրջ 6,5 հա տարածք ընդգրկող, բազմաթիվ կառույցներից և շինություններից կազմված ամրաշինական համակարգ է: Վերջինս օղակված է մի քանի տասնյակի հասնող որմնահեծերից և աշտարակներից բաղկացած՝ 2,1-5,5 մ հաստությամբ պարսպապատերով: Պարսպապատերից՝ մինչև 1,05մ առաջ եկող որմնահեծերն ունեն 3-5-8մ երկարություն: Տեղանքի որոշ հատվածներում ժայռերը հարթեցված են: Պարսպապատերի ամրությունն ապահովելու համար տեղ-տեղ կառուցվել են մեկից մինչև երեք շարք աստիճանաձև հենապատեր: Վերին միջնաբերդի արևելյան և արևմտյան ճակատային պարսպապատերի մեջ բացվել են կողային աշտարակներով ամրացված մուտքեր:

Ստորին միջնաբերդը հանդիսանում է վերը նկարագրված համալիրի օրգանական շարունակությունը: Չբաղեցնելով 3 հա տարածություն, այն ուղղված է արևելքից արևմուտք և արևելյան հատվածում միաձուլվում է վերին միջնաբերդի արևմտյան մուտքին: Հատակագծում ձգված ուղղանկյան տեսքի ստորին միջնաբերդը շուրջ 20 մ ցածր է տեղադրված վերինից: Քննարկվող համալիրն ունի 30 մ լայնություն և վերին միջնաբերդի մնացած շրջապատված է տեղանքի գծագրությանը համապատասխանող պարսպապատերով: Կրկնելով վերին միջնաբերդի կառուցողական մանրամասները, այն արևմտյան պարսպապատի կենտրոնական հատվածում ունի հզոր մուտք, որի հյուսիսային և հարավային հատվածներում կառուցվել են խոշոր անկյունային աշտարակներ:

⁴⁴ Հ. Գ. Ավետիսյան, Արամուսի բիսյունական ամրոցի պեղումները, զեկուցումների թեզիսներ. Երևան 1989, էջ 60-62:

⁴⁵ Է. Խանգաղյան, Էլառ-Պարանի, Երևան, 1979, էջ 11:

Ամրոցի արևմտյան հատվածը համեմատաբար վատ է պահպանվել: Շուրջ 1,5 հա տարածք ընդգրկող այս համալիրը շրջափակված է բազալտե հզոր պարսպապատերով, որը հավանաբար «բակի» դեր է կատարել: Ամրոցի արևմտյան հատվածն ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն և ստորին միջնաբերդից բաժանվում է 12 մ լայնությամբ հյուսիս հարավ ձգվող փողոցով:

Շուրջ 25 հա ընդգրկող ամրոցի տարածքը տեղանքի գծագրությանը համապատասխան բաղադրվում է դարավանդների, որոնք, մասնավորապես միջնաբերդի հյուսիսային և հարավային թևերում, իրարից հեռանում են 70-100 մ: Դարավանդներն իրենց հերթին տեղ-տեղ ամրացված են մինչև 2,5 մ բարձրությամբ պահպանված պարսպապատերով, որմնահեծերով և աշտարակներով: Նման դարավանդները բնորոշ են ուրարտական մի շարք ամրոցներին և բնակավայրերին՝ Հայկաբերդ, Կայալի Դերե, Արգիշտիխիհիլի և այլն⁴⁶:

Ուրարտական խոշոր ամրոցների մասն Արամուսն ունեցել է քաղաքային հատված, որը սակայն չի պահպանվել: Պարսպապատերն ունեն բազալտե կոպտատաշ հսկայական քարաբեկորներից կրկնակի զրահապատ չոր շարվածք: Պատերի հաստությունը համապատասխանում է ուրարտական ստանդարտին՝ տատանվելով 2,1-5 մ միջև, պահպանված բարձրությունը 2,5 մ: Պարսպապատերի համար հիմք են հանդիսացել բազալտից ժայռերի հարթեցված ելուստները: Հին վարպետները պատերի ամրությունն առավել ապահով դարձնելու նպատակով, դրանց հիմքի մասում ավելացրել են միաշար - եռաշար հենապատեր: Բացի այս հենապատերից կառուցվել են նաև 3-8 մ երկարությամբ, 1-1,2 մ լայնքով որմնահեծեր, բազմաթիվ քառանկյուն, ուղղանկյուն կցակառույց աշտարակներ, որոնց մի մասն անկյունային են: Ամրոցի առանձին համալիրներն ու շինությունները մեկ մեկու հաղորդակից են հարթ, աստիճանավոր թեքամուտքերով: Միջնաբերդերի առանձին հատվածներում, պարսպապատերի մեջ, որոշակիորեն ընդգծվում են նաև պաշտպանական նկատառումներով «ծուղակի» սկզբունքով կառուցված մուտքեր, անցումներ, որոնք իրենց հատակագծային լուծումներով տիպական են Վանի թագավորության պաշտպանական համակարգի համար:

Արամուսի պաշտպանական համալիրների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. 8-7-րդ դարերում ուրարտական ամրաշինությունը վերելք էր ապրում և հասել էր կատարելության: Տարածքի ռացիոնալ օգտագործումը և կանոնավոր նախագծային լուծումները համապատասխանում են հին արևելյան հզոր պետությունների քաղաքաշինության չափանիշներին:

Արամուսի վերին միջնաբերդի արևմտյան հատվածում պեղվեց միջնաբերդերը միացնող մուտքը և 7 կացարաններ:

Վերին միջնաբերդի կացարանները պեղելիս հիմնականում բացվել են շինարարական երկրորդ հորիզոնին պատկանող կացարանները: Պեղված սենյակների առանձին հատվածներում հեռացվեցին հատակները՝ պարզելու համար ստորին՝ երրորդ շինարարական հորիզոնի մշակութային պատկանելությունը և ճար-

⁴⁶ Հ. Գ. Ավետիսյան, Արագածի ամրաշինությունը, էջ 41:

տարապետական առանձնահատկությունները: Հիմք ընդունելով վերոհիշյալը՝ քննարկվող կացարանների հետ մեկտեղ կենրկայացվի ստորին շերտում կատարված մասնակի պեղման արդյունքների վերլուծականը:

Կացարան N 1. Գտնվում է մուտքի արևելյան կողմում: Այն հատակագծում ուղղանկյուն է հյուսիս-հարավ կողմնորոշումով, 3,5 x 3,6 մ չափերով, 1,3 մ խորությամբ: Պատերը շարված են կրկնաշար բազալտե միջին մեծությամբ կոպտատաշ քարերով: Հյուսիսային պատի հաստությունը 1,6 մ է, հարավայինը, արևելյանը, արևմտյանը՝ 1 մ: Մենյակի հյուսիսային պատին կից կառուցված է հենապատ՝ 0,4 մ լայնքով, 0,25 մ բարձրությամբ, որն ավարտվելով կացարանի հյուսիս-արևելյան անկյունում, միանում է կոպտատաշ, մինչև 0,4 մ-ով պատի մեջ մտած ժայռին: Կացարանի դուռը չի պահպանվել, հավանաբար այն բացվել է արևելյան պատի մեջ, որը խիստ քայքայված է: Մենյակի հատակը սվաղված է կամ սալապատ: Հատակին, մոխրի հետ մեկտեղ հաստատագրվեցին կավե կլորացող օջախի հետքեր, ինչպես նաև թափված հում աղյուսի մնացորդներ: Գտնված հնագիտական նյութը կազմված է սև, գորշ և կարմրագույն խեցեղենի բեկորներից, երկաթե մանգաղաձև դանակից /Աղ. XXVII, 6/, աշխատանքային քարե գործիքներից /սանդեր, աղորիքներ/ խոշոր և մանր եղջյուրավոր կենդանիների ոսկորներից:

Շերտագրական պատկերը պարզելու նպատակով սենյակի հարավ արևմտյան անկյունում հեռացվեց հատակը 1 x 1 մ չափի մակերեսով, 0,5 մ խորությամբ: Հեռացված հատակի տակ հաստատագրվեց 0,2 մ հաստությամբ մոխրաշերտ, որին հաջորդում է մշակութային ստորին շերտը: Երրորդ շինարարական հորիզոնից գտնված հնագիտական գտածոները՝ հիմնականում խեցեղեն, նույնությամբ կրկնում են երկրորդ շերտից գտնված նյութերը: Հատկանշական է, որ երկրորդ շինարարական հորիզոնի հարավային պատը կառուցվել է դեռևս միջնաբերդի ստորին հորիզոնի կառուցապատման ժամանակաշրջանում: Բացված փոսորակի հատակը տոփանված է և սվաղապատ:

Կացարան N 2. Գտնվում է N 1 սենյակի հարավային կողմում: Այն հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 5,3 x 2,8 մ չափերով, արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ: Մշակութային շերտի հզորությունը հասնում է մինչև 0,5 մ: Կացարանի պատերն ունեն 1,2 մ լայնք, իսկ արևմտյանը և հարավայինը՝ միջնաբերդի մուտքի հարավային կողմի աշտարակի, հարավային պարսպապատի կողապատերն են: Կացարանի արևելյան պատը, ուր պիտի տեղադրված լիներ սենյակի մուտքը, խիստ քայքայված է: Ամրոջ հատակը հարթեցված է բազալտե քարաբեկորներով, որը պատված է տոփանված հողալիցքով: Պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական սակավաթիվ գտածոները բեկորային են, ներկայացված բնորոշ խեցանոթներով, բազալտից թասով, վանակատե ցլեփներով:

Կացարան N 3. Գտնվում է վերին միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, մասամբ N 1 կացարանի և հյուսիսային պարսպապատի միջև: Այն հատակագծում քառակուսի է՝ 6,5 x 6,5 մ չափերով, մինչև 1,6 մ խորությամբ: Կացարանը արևմտյան մասով հարում է մուտքի հյուսիսային աշտարակին: Հյուսիսա-

յին պատը /պարսպապատ է հանդիսանում/ ունի 2,1 մ, հարավայինը և արևելյանը՝ 1,6 մ հաստություն: Մենյակի հարավային պատին կից բացվեց լավ մշակված սալ քարերից /առանձին դեպքերում սվաղված/ 1,2 մ լայնքով, հարթակ: Կացարանի արևելյան պատին կից շարված է 0,3 մ լայնքով միաշար հենապատ: Մենյակի հատակը տոփանված է և վրայից սվաղված՝ 0,15 մ հաստությամբ կավաշերտով: Պեղումների ժամանակ կացարանից հայտնաբերվել են հում աղյուսի բեկորներ, այրված առաստաղի մնացորդներ: Հարթակի վրա գտնվեցին վարդագույն տուֆից սյուն-կուռքեր: Հնագիտական գտածոները ներկայացված են խոշոր կարասների, կարմիր անգորապատ, սև փայլեցված՝ տարբեր նախշազարդով հարդարված կճուճների, սափորների, թասերի բեկորներով: Հայտնաբերվել են կավից կլոր օջախի մոխրապատ մնացորդ, բազալտից լավ մշակված աղորիքներ, սանդեր, վանակատե շեղբեր, խոշոր և մանր եղջյուրավոր կենդանիների ոսկորներ: Հիշարժան է նաև 0,8մ լայնքով բրոնզից գոտու բեկորը /Աղ. XXVII, 9/:

Կացարանի շերտագրական հարցերի պարզաբանման նպատակով հյուսիսային պատի երկարությամբ, շուրջ 1,8 մ լայնքով հեռացվեց երկրորդ շինարարական հորիզոնի հատակը: Վերջինից անմիջապես սկսվում է 0,2 մ հաստությամբ այրված հողաշերտ: Ստորին հորիզոնի հնագիտական շերտի հզորությունը կազմում է 0,5 – 0,7 մ: Հատակը սվաղված է կավաշերտով, որի վրա գտնվեց կարմիր տուֆից ջրատարի բեկոր: Խողովակի կենտրոնով արված է 0,5 մ խորությամբ ակոս: Հեռացված շերտի ուսումնասիրությամբ պարզվեց, որ երկրորդ շինարարական հորիզոնի հյուսիսային և արևմտյան պատերը առանց փոփոխության սկսվում են ստորին շերտից, հավանաբար ընդգրկելով նույն տարածքը, ինչը որ առկա է N 3 կացարանի հատակագծային լուծումներում: Ըստ երևույթին, վերոհիշյալ հարթակը կառուցվել է դեռևս ստորին հորիզոնում, հետագայում աննշան փոփոխություններով շարունակելով նույն ֆունկցիան: Պեղմանսից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը ներկայացված են տարբեր չափի և ձևի խեցանոթների բեկորներով, բազալտե աշխատանքային գործիքներով, վանակատե ցեփներով, խոշոր և մանր եղջյուրավոր կենդանիների ոսկորներով:

Կացարան N 4. Գտնվում է N 3 կացարանից արևելք, ուղղված է արևելքից-արևմուտք: Հատակագծում ուղղանկյուն է՝ 10 x 7 մ չափերով, պատերի պահպանված բարձրությունը 0,5-0,7 մ: Մենյակի պատերն ունեն հետևյալ լայնությունը՝ արևմտյանը՝ 1,6 մ, արևելյանը՝ 1,2 մ, հարավայինը՝ 1 մ, իսկ հյուսիսայինը հանդիսանում է վերին միջնաբերդի հյուսիսային պարսպապատը: Կացարանի հարավ-արևմտյան հատվածում բացվեց բազալտե կոպտատաշ քարերից, չոր շարվածքով կառուցված անկյունային մույթ: Հյուսիս-հարավ կողմնորոշմամբ 2,8 x 1,2 x 0,7 չափերի նշված շինությունը ծառայել է որպես տանիքի ծանրությունը կրող կոնստրուկցիա: Մույթից 1,7 մ հեռավորությամբ, հարավային պատի մեջ բացվեց 0,8 մ լայնքով սալապատ հատակով դուռ: Կացարանի հատակը հիմնականում սվաղված է, տեղ-տեղ սալապատ, որի վրա, սենյակի հարավ արևելյան անկյունից 1,5 մ հեռավորությամբ, հաստատագրվեց կավից՝ կլորացող կողերով, մոխրաշերտով պատված օջախ: Կացարանից հայտնաբերվեցին սև, կարմիր ան-

գորապատ բազմաթիվ խեցանոթների բեկորներ, աշխատանքային գործիքներ, խոշոր և մանր եղջյուրավոր անասունների ոսկորներ: Հնագիտական գտածոների շարքում առանձնանում է կարմիր տուֆից, ընդգծված դիմային մանրամասներով մարդու արձանի գլուխը:

Պեղումների ընթացքում հեռացվեց N 4 կացարանի հատակը, որը շերտագրորեն համապատասխանում է երկրորդ շինարարական հորիզոնին: Այստեղ ամբողջ մակերեսով հաստատագրվեց հատակին հաջորդող 0,2 մ հաստությամբ մոխրի շերտ: պարզվեց, որ տվյալ հատվածում կառուցվել է երկու կացարան /N N 5, 6/: Կացարաններից առաջինը՝ N 5-ը, պեղվեց ամբողջովին, մյուսը՝ մասամբ: Վերջինս ամբողջովին բացելու դեպքում անհրաժեշտություն կառաջանար հեռացնելու երկրորդ շինարարական հորիզոնին պատկանող N 4 կացարանի արևելյան և հարավային պատերը:

Կացարան N 5. Ստորին հորիզոնին պատկանող այս կացարանը տեղադրված է վերին միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան հատվածում: Այն հատակագծում ուղղանկյուն է՝ արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ: Կացարանի չափերն են 5 x 4,7 մ, /23,5 մ² մակերես/: Մշակութային շերտի հզորությունը հասնում է շուրջ 1,5 մ: Կացարանի պատերը շարված են համեմատաբար փոքր չափերի բազալտե կիսակոպտատաշ քարերով, առանց շաղախի, երկշար չոր շարվածքով: Կացարանի արևմտյան պատի հաստությունը կազմում է 1 մ, արևելյանինը՝ 0,8 մ, հարավայինը՝ 0,65 մ, իսկ հյուսիսայինը հանդիսանում է միջնաբերդի պարսպապատը: Շինության հյուսիս-արևելյան անկյունում, արևելյան պատին կից՝ կառուցված է միաշար՝ 0,25 մ լայնությամբ, 1,1 մ երկարությամբ կավով սվաղված հենապատ, որը ծառայել է նաև որպես նստարան: Սվաղի 3-5 սմ հաստությամբ հետքեր պահպանվել են արևելյան և հարավային պատերի առանձին հատվածներում: Հատկանշական է, որ հարավային պատի պահպանված սվաղի վրա նշմարվում են սև ներկի հետքեր: Նման պատկեր առկա է նաև Օշականում: Մենյակի հատակն ամուր տոփանված է հողով, վրայից կավածեփով սվաղված: Այստեղ հաստատագրվեց պատերից թափված հում աղյուսի բեկորներ: Կացարանի հյուսիսային մասում /հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան անկյուններից համապատասխանաբար 2,8 x 3,6 մ հեռավորությամբ/ բացվեց կիսով չափ հողի մեջ խրված 0,25 մ բարձրությամբ, 0,4 մ տրամագծով բազալտե կոպտատաշ, սյան կլոր խաբիսխ: Վերջինիս մոտ հայտնաբերվեցին կավից կլորացող օջախի, ինչպես նաև տանիքից թափված հարդախառն կավե այրված առաստաղի մնացորդներ: Ներկայացվող սենյակն ունի երկու դուռ: Հատակից 0,25 մ բարձրության վրա, արևելյան պատի մեջ՝ կացարանի հյուսիս-արևելյան անկյունից 2,7 մ հեռավորությամբ բացվող դռան լայնքը 0,75 մ է, որի հատակը սալապատ է: Երկրորդ դուռը բացվեց հարավային պատի մեջ, կացարանի հարավ-արևելյան անկյունից 1,5 մ հեռավորության վրա: Հատակից 0,3 մ բարձրության վրա բացվող այս դուռը սալահատակ է, խնամքով կառուցված: Հետաքրքիր է, որ ստորին մասում բացվածքը կազմում է 0,6 մ իսկ պահպանված վերին հատվածում՝ 0,45 մ: Ծուրջ 1,4 մ բարձրությամբ պահպանված քարերի վերջին երկու շարքերն ունեն որոշակի կորություն, ո-

ըը հնարավորություն է տալիս մտածելու վերջինիս կամարածություն մասին: Դռան բացվածքն ամբողջովին լցված էր մոխրաշերտով: Կացարանում, անմիջապես դռան առջև, բացվեց 2,8 մ քառակուսի մակերեսով, ուղղանկյուն, լավ մշակված բազալտե ժայռաբեկորից հարթեցված հարթակ: Կիսով չափ հատակի մեջ խրված հարթակի ողորկ մակերեսի կենտրոնում տեղադրված է գորշ կարծր տուֆից, քառակուսի՝ 0,45 x 0,45 x 0,45 մ չափերի զոհասեղան: Այն ստորին մակերեսով, կավե շաղախի օգնությամբ ամրացվել է հարթակին: Վերջինս զոհասեղանի հետ միասին ծածկված էր մոխրաշերտով: Այստեղից գտնվեցին խոշոր և մանր եղջյուրավոր անասունների ոսկորներ, որոնցում առանձնանում է, ցուլի ամբողջական զանգը: Նույն տեղում, հարթակի վրա, զոհասեղանի հյուսիսային պատին հենված՝ բացվեց կարմրավուն տուֆից, կտրվածքում կլոր 0,35 մ երկարությամբ սյուն-կուռք: Հայտնաբերվեց կարծր բազալտից, դիմային որոշ մանրամասների ընդգծումով մարդու արձանի գլուխ, որի ծոծորակից սկսվում է կոնաձև ելուստ, գլխին՝ գլխարկ: Բացի նշվածից, գտնվեցին երկաթից դաշույն /Աղ. XXVII, 7/, բարձրարվեստ ոճավորված վիշապի գլխով շիզո /Աղ. XXVII, 8/, բազմաթիվ խեցանոթների բեկորներ, որոնց մեջ աչքի է ընկնում նրբագեղ, փոքրիկ սափորը: Նման սափորները սովորաբար հանդես են գալիս, որպես սրբազան անկյունների, հարթակների ձևավորման պարտադիր ուղեկցող իրեր:

Ներկայացվող կացարանի մանրամասն վերլուծականը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այն հանդիսացել է սրբարան: Ըստ ամենայնի այստեղ կատարվել են նվիրատվական ծիսական արարողություններ, զոհաբերություններ՝ նվիրված բիսայնական աստվածություններին:

Կացարան N 6. Ստորին հորիզոնին պատկանող N 5 կացարանից արևելք պեղվեց 5,6 x 5,3 մ վրա մի տարածք: Մասամբ պեղված այս սենյակում բացվեցին հարավային պատը ամբողջովին և միջնաբերդի պարսպապատը, որը նույնանում է կացարանի հարավային պատի հետ: Արևմտյան պատի հաստությունը 0,8 մ է, պահպանված բարձրությունը մինչև 1 մ: Վերջինիս կենտրոնական մասում բացվեց 0,7 մ լայնքով դեպի N 5 կացարանը տանող դուռ: Պեղված սենյակի հատակը մասամբ սալապատ է, տեղ-տեղ պահպանվել են սվաղի /5 մմ հաստությամբ/ հետքեր: Կացարանի մշակութային շերտի հզորությունը 1,3 մ է, իսկ հատակը սրբարանի հատակից բարձր է 0,25 մ: Այստեղից հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ անկանոն թափված հում աղյուսի բեկորներ: Սենյակի արևմտյան պատին կից պեղվեցին երկու օջախներ: Առաջինը կավից է: Ունի կլորացող շուրթ, ուղղանկյուն է՝ 0,4 x 0,25 x 0,15 մ չափերով: Նման օջախը ձևով եզակի է և առայժմ չունի զուգահեռներ համաժամանակյա հուշարձաններում: Երկրորդ օջախը գտնվում է առաջինից հարավ: Այն կլորացող է, կառուցված տափակ գետաքարերից: Ի տարբերություն առաջինի, այն գետնափոր չի, իսկ տրամագիծը հասնում է 0,5 մ-ի: Միմյանց կպած օջախների մոտ հայտնաբերվեցին 0,4 մ բարձրությամբ, մոխրապատ կարմիր տուֆից, կտրվածքում ուղղանկյուն և սեղանաձև երկու կանգնած սյուն-կուռքեր: Բացվեց մեծ քանակությամբ կենդանիների այրված ոսկորներ: Երկրորդ օջախից հայտնաբերվեց օղակաձև նստուկով բազալ-

տից թասի բեկոր, ինչպես նաև կարմիր տուֆից ոչ մեծ հալոց: Սենյակից գտնվել են մեծ քանակությամբ տարբեր ձևերի խեցանոթների բեկորներ, վանակատից ցլեփներ, երկաթից նետասլաք: Նշված կացարանն անմիջականորեն առնչվում է N 5 կացարանի հետ, հանդիսանալով միևնույն համալիրի բաղկացուցիչ մասը:

Բացի նշվածից, աշխատանքներ տարվեցին նաև առաջին վերին շինարարական հորիզոնին պատկանող սենյակները պեղելու նպատակով: N 4 կացարանից /երկրորդ հորիզոն/ հարավ, շուրջ 80 մ քառակուսի տարածքով բացվեցին շինարարական առաջին հորիզոնին պատկանող ուժեղ տոփանված, առանձին տեղերում սալապատ հատակներ: Մշակութային շերտի բավականին թույլ պահպանվածության պատճառով, ոչ մի շինարարական կառույցի հետքեր չհաստատագրվեց: Միայն N 4 կացարանից հարավ-արևմուտք ընկած տարածքում բացվեց 2,5 մ երկարությամբ, 1,6 մ լայնքով պատի հիմքի քարերի շարք: Այն միաշար է 0,15 - 0,25 մ բարձրությամբ, հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ: Տվյալ պատի արևելյան ճակատի մոտ 0,5 մ վրա առկա էին կավե օջախի մնացորդներ: Պեղված երրորդ շինարարական հորիզոնի մշակութային շերտի հզորությունը կազմում է 0,15 - 0,25 մ, որտեղից հայտնաբերվեցին մ.թ.ա. 7-րդ դարի խեցանոթների բեկորներ: Մրա հետ մեկտեղ գտնվեցին բազալտից աղորիքներ, տուֆից սյուն-կուռքերի առանձին մասեր, խոշոր և մանր եղջյուրավոր անասունների ոսկորներ, վանակատից շերտեր և ցլեփներ: Հատակին հաստատագրվել են հում աղյուսի բեկորներ:

Կացարան N 7. Տեղադրված է N 4 սենյակից անմիջապես հարավ: Իրենից ներկայացնում է հատակագծում ուղղանկյուն արևելք-արևմուտք կողմնորոշումով 10 x 3 մ չափերով շինություն: Մշակութային շերտի հզորությունը կազմում է 0,5-0,7 մ: Սենյակի հյուսիսային և հարավային պատերի երկարությունը 10 մ է, հաստությունը՝ 1 մ: Արևմուտքից կացարանի պատն ընկած է վերին շերտի՝ 2,5 x 1,6 մ չափերով հիշատակված պատի տակ: Պատն ունի հյուսիս-հարավ կողմնորոշում, 1,8 մ երկարություն և 1,2 մ լայնք: Հարավային պատից 1,2 մ հեռավորությամբ ընդհատվելով, այն միևնույն ժամանակ մույթի նշանակություն է ունեցել: Հյուսիսային պատի մեջ, կացարանի հյուսիս-արևմտյան անկյունից 1,2 մ հեռավորությամբ բացվեց սալահատակ դուռ, որն երկրորդ շինարարական հորիզոնին պատկանող երկու կացարանները՝ N 7 և N 4 հաղորդակից է դարձնում միմյանց: Դռան բացվածքը 0,8 մ է: Սենյակի հատակը կավով սվաղված է, առանձին դեպքերում սալապատ: Արևմտյան պատի մոտ հաստատագրվեցին կավից օջախի և մոխրի հետքեր:

Ի տարբերություն երկրորդ և երրորդ շինարարական հորիզոնների, առաջին և երկրորդ մշակութային շերտերն իրարից չեն բաժանվում մոխրաշերտով: Այս սենյակից հայտնաբերված հնագիտական նյութի մեջ առանձնանում են սև և կարմիր անգորբապատ տարբեր ձևերի և չափերի խեցանոթների բեկորները, վանակատից ցլեփները, խոշոր և մանր եղջյուրավոր անասունների ոսկորները, ինչպես նաև ոսկորից կոճակը: Պեղված միջնաբերդի մուտքը՝ որպես հանգուցային օղակ նախագծվել և առանձնակի խնամքով է կառուցվել, հաշվի առնելով առա-

ջին հերթին տեղագրական, ապա նաև պաշտպանական սկզբունքները: Նշված միջնաբերդի արևմտյան մուտքը բացվում է նույն պարսպապատի կենտրոնական հատվածում, որի անմիջական հյուսիսային և հարավային կողմասերում կոպտատաշ խոշոր բազալտե քարերով կառուցվել են ոչ մեծ չափերի /4,4 x 3,4 մ/ անկյունային, հատակագծում ուղղանկյուն աշտարակներ /պահպանված բարձրությունը 2,5 մ/: Աշտարակների միջև բացված մուտքի լայնքը կազմում է 3 մ, որը եռաշար, սրբատաշ տուֆաքարերով պատված աստիճանավանդակով տանում է դեպի միջնաբերդի բնակելի համալիրները: Աստիճանները սև և կարմրավուն տուֆից լավ մշակված սալաքարեր են, որոնք ունեն 0,25-0,3 մ հաստություն, 0,7 մ լայնք, իսկ առանձին քարերի երկարությունը հասնում է մինչև 1,2 մ:

Պեղված կացարանների կառուցողական, շինարարական մանրամասների համեմատական վերլուծականը հնարավորություն է ընձեռում անելու մի քանի դատողություններ: Նախ, ակնհայտ է, որ Արամուսի ուրարտական ամրոցում փաստագրվում են շինարարական երեք փուլեր: Կացարանների շինարարական հորիզոնների շերտագրությունը ցույց է տալիս, որ Արամուսը գոյատևել է մ.թ.ա. 8-րդ դարից մինչև ուրարտական պետության կործանումը: Ամրոցի հիմնադրումը, հավանաբար պետք է վերագրել Արգիշտի I-ին, որը իր թագավորության հինգերորդ տարում արշավեց Ուլուանի երկրի վրա, գրավելով նրա կենտրոնը՝ քաղաք Գարանին⁴⁷: Հանրահայտ է, որ ուրարտական նվաճումների հետևանքով, որևէ խոշոր ստրատեգիական քաղաք գրավելուց հետո, այն եթե չէր ձևափոխվում և օգտագործվում, ինչպես օրինակ Լճաշենինը, ապա տեղում կամ մոտակայքում, կառուցում էին նոր ամրոց՝ քաղաք: Նման պատկեր է ուրվագծվում նաև Արամուսի միջնաբերդի ուսումնասիրության ժամանակ: Ինչ վերաբերում է վերին միջնաբերդի շինարարական հորիզոնների ժամանակագրությանը, ապա ակնառու է պաշտպանական պարիսպների, աշտարակների, որմնահեցերի համաժամանակյա գոյությունը մշակութային ստորին շերտի կառույցների շինարարական փուլի հետ, որոնք հարատևել են մ.թ.ա. 8-րդ դարից մինչև 7-րդ դարի սկիզբը:

Երկրորդ շինարարական հորիզոնի կառույցները, որոնք առավել ամբողջական են ուսումնասիրված պեղված հատվածներում, իրենց պատերի պահպանվածությամբ և հատակների համեմատականով, չնչին տարբերությամբ, գտնվում են միևնույն մակարդակի վրա /N N 1, 4, 7/: Բացի այդ, ուսումնասիրված կացարանները կառուցվել են շուրջ 0,2 մ հաստությամբ համատարած հաստատագրվող մոխրաշերտի վրա:

Հիշարժան է աստիճանաձև մուտքի և երկրորդ հորիզոնի, մասնավորապես, N 1 կացարանի հարաբերակցության հարցը: Պեղումներից պարզվեց, որ հետագայում, մոխրաշերտին հաջորդող փուլում, մուտքը արևելյան կողմից փակվել է 1 մ հաստությամբ միջանկյալ պատով /N 1 կացարանի արևմտյան պատ/ կորցնելով իր կիրառական նշանակությունը: Աստիճանավանդակով կառուցապատված աշտարակների միջև բացվող մուտքը, երկրորդ շինարարական հորիզոնի հետ գո-

յատևել է որպես վերին միջնաբերդի արևմտյան պարսպապատի լույս մի հատված:

Երկրորդ շինարարական հորիզոնի պեղված կառույցների որոշակի հատվածներ, մասնավորապես կացարանների պատերն ունեն նույն կոնստրուկցիոն առանձնահատկությունները, ինչ որ ստորինում: Այս փաստերը վկայում են, որ չնայած շինությունների շերտագրական և ժամանակագրական տարբերությանը, պատերի որոշ հատվածներ համարյա անփոփոխ ձևով, անգամ հիմքի պահպանված հատվածներում օգտագործվել են առաջին և երկրորդ փուլերում /3-րդ և 2-րդ շինարարական հորիզոն/: Շերտագրական կտրվածքում /Նկ. 11/ նման ակնառու փաստերը բացատրելի են, քանի որ ստորին միջնաբերդի լայնքը 25-30 մ է կազմում: Ազատ կառուցողական տարածական հատակագծային սահմանափակ հնարավորությունների պատճառով, առանձին շինությունների պատեր գործածվել են նույնությամբ, առանց որոշակի փոփոխությունների: Առանձին բացառություն պիտի համարել ստորին հորիզոնի N 5, N 6 շինությունները, որոնք միայն հյուսիսային /պարսպապատ/ պատով են ընդհանրանում երկրորդ շինարարական հորիզոնի, N 4 կացարանի կառույցների հետ: Երկրորդ շինարարական հորիզոնին վերաբերող շինությունները նախնական թվագրվում են մ.թ.ա. 7-րդ դարի կեսով:

Ինչ վերաբերում է երրորդ շինարարական փուլին, ապա ուսումնասիրված հատվածում շինարարական կառույցները չեն պահպանվել, բացի վերը հիշատակված 2,5 x 1,6 մ չափերի պատից, որը նույնպես օրգանական հարաբերակցության մեջ է N 7 կացարանի արևմտյան պատի հետ: Բացի այս պատից, վերին շինարարական հորիզոնի պեղված հատվածներում բացվել են կավածեփ, երբեմն սալապատ հատակներ: Վերին հորիզոնի նշված մանրամասները խոսում են այն մասին, որ հավանաբար այս փուլով ավարտվում է բիայնական ժամանակաշրջանը Արամուսի ամրոցում, թվագրվելով մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերով:

Արամուսի ուրարտական ամրոցի թվագրման համար կարևոր նշանակություն ունի նրա հիմնադրման ժամանակագրության հետ կապված խնդրի վերլուծականը: Տասը տողից կազմված Գարանիի արձանագրությունը⁴⁸, ունի հետևյալ բովանդակությունը.

- /1/ Խալդի աստվածն արշավեց, իր զենքին
- /2/ հպատակեցրեց Էթիունի երկիրը:
- /3/ Խալդին ուժեղ է, Խալդիի զենքը ուժեղ է:
- /4/ Խալդյան զորությամբ արշավեց,
- /5/ Արգիշտին, Մենուայի որդին,
- /6/ նվաճեց Ուլուանի երկիրը՝
- /7/ Գարանի քաղաքի երկիրը: Խալդյան
- /8/ մեծությամբ Արգիշտին, Մենուայի որդին,
- /9/ թագավոր է/ հզոր, թագավոր՝ Բիայնիլիի,
- /10/ տերը՝ Տուշպա քաղաքի:

⁴⁷ Н. В. Арутюнян, Бийинили (Урарту), Ереван, 1970, с. 208-212, Г. А. Меликшвили, Ук. соч., с. 259.

⁴⁸ Է. Խանգաղյան, նշվ. աշխ., էջ 9-10, Г. А. Меликшвили, Ук. соч., с. 259.
Տեքստի թարգմանությունը հայերեն կատարվել է Ն. Վ. Հարությունյանի կողմից:

Արամուսի ուրարտական ամրոցից ոչ շատ հեռու տեղադրված Դարանի ամրոցի դիմաց՝ նրա հարավային կողմում Արգիշտի I-ի կողմից թողնված այս արձանագրության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Ուրարտուի հզորագույն արքան գրավել է Ուլուանի երկիրը Դարանի քաղաքով:

Ուրարտուի թագավորները, որպես կանոն, խոշոր երկրամասեր և քաղաքներ գրավելուց հետո կառուցում էին /եթ չէին վերակառուցում հինը/ նոր քաղաքներ, ամրոցներ, միջնաբերդեր:

Ահա նման պատկեր է ուրվագծվում Արամուսի ուրարտական ամրոցի ուսումնասիրության ժամանակ: Այս ամենը և հնագիտական նյութի վերլուծականը մեզ հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ հետագուտվող ամրոցը կարելի է թվագրել մ.թ.ա. 8-րդ դարով, որը գոյատևել է մահ մ.թ.ա. 6-րդ դարում:

Տեղանքի ռազմա-օգտագործումը և օպտիմալ նախագծային լուծումները համապատասխանում են Բիլայնիլի շինարարական արվեստի չափանիշներին: Արամուսի պարիսպների հատակագծային առանձնահատկությունները բնորոշող հատկանիշները՝ ուղղաձիգ պարսպի հաստությունը, միմյանց որոշակի հեռավորությամբ հաջորդող և պարսպից առաջ եկող որմնահեծերը, աշտարակները բնորոշ են ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրին, այլև նախալեռնային և լեռնային շրջանների համալիրներին, ամբողջ Վանի թագավորությանը: Արամուսի բիսպական միջնաբերդի պարիսպներն ունեն էրեբունիի և Արգիշտիիսինիլի միջնաբերդերի պարիսպների նույնատիպ ձևերը:

Պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական գտածոների հավաքածուն բաժանվում է մի քանի խմբի. խեցեղեն, մետաղից առարկաներ, քարից քանդակ, սյունակուռքեր, աշխատանքային գործիքներ, ոսկրե իրեր:

Խեցեղեն. /Աղ. XXVIII, XXIX/ Կազմում է ամենամեծ հավաքածուն, որի մեջ առանձնանում են տարբեր չափերի և ձևերի խեցանոթները: Իրենց կիրառական նշանակությամբ, հայտնաբերված խեցեղենը բաժանվում է երեք մեծ խմբերի:

1. Երկրագործական և անասնապահական մթերքների վերամշակման և պահպանման համար նախատեսված անոթներ: 2. Կենցաղային սպասք: 3. Հանդիսական-ծիսական խեցեղեն: Ըստ իրենց պատրաստման և հարդարման՝ երեք կատեգորիաներում հանդիպող խեցեղենը բաժանվում է երկու խմբի: Կարմիր, սև փայլեցրած բարձրորակ, անգորբապատ, դուրզով պատրաստված՝ կոպիտ, սև փայլատ մակերեսով անոթներ:

Առաջին կատեգորիաների մեջ առանձնացված խեցեղենը բաժանվում է հետևյալ տիպերի:

Կարասներ. Իրենցից ներկայացնում են խոշոր և փոքր չափերի ձգված, ուռուցիկ իրանով, հարթ հատակով, լայնաբերան, կլորացող, ուղիղ կտրված շուրթով անոթներ: Չարդամոտիվների համակարգը հիմնականում բաղկացած է ուղղանկյուն, եռանկյուն սուր գագաթներով վեր կամ ներքև ուղղված միաշարքեռաշարք երկրաչափական պատկերներից, որոնց միջև, ինչպես նաև շուրթի տակ, հաճախ արվում են միաշարք, երկշարք ուռուցիկ հարթ կամ բլրորա-

նախշ հորիզոնական գոտիներ: Այս անոթների շուրթերի վրա հանդիպում են տարբեր ձևի՝ խաչի կամ օղակների պատկերով խազագիծ կամ դաջազարդ նշանագրեր:

Չաներ. Մեծ քանակի, հիմնականում բեկորային այս խեցեղենն ունի սահուն դեպի վեր լայնացող իրան, զանգվածեղ կլորացող, դուրս ճկված կամ ուղիղ շուրթ, հարթ նեղ հատակ:

Սաջ-տապականեր. Տարբեր տրամաչափի այս կարճ խեցանոթներն ունեն լայն, հարթ հատակներ, կլորացող, ուղիղ կողեր, սրացող շուրթեր:

Բացի նշվածից, հայտնաբերվել են նաև զարեջրի պատրաստման անոթների, ծխամանի բեկորներ, որոնց օգնությամբ ծծումբով ծխեցրել են խոշոր անոթները, ապահովելով դրանց ախտահանումը:

Կենցաղային սպասքը ներկայացված է երկու խոշոր խմբերով՝ հասարակ և խոհանոցային խեցեղեն:

Առաջին խմբի խեցանոթների մեջ առանձնանում են սափորները, քրեղանները, թասերը, ինչպես և ճրագները:

Սափորներ. Իրենցից ներկայացնում են ոչ մեծ չափերի, կլորացող ձգված իրանով, կարճ կամ ձգված վզով, նեղ բերանով, հարթ, օղակաձև նստուկավոր հատակներով անոթներ: Քննարկվող սափորների մեջ մեծ տոկոս են կազմում միակամք /օյնախոյա/ տիպի օրինակները: Միակամք սափորների մյուս տիպը ունի կլորացող, դուրս ճկված, երբեմն հարթ շուրթ, իսկ կտրվածքում կլոր կանթերը հարդարված են աստիճանավոր ակոս նախշով:

Քրեղաններ - թասեր. Բեկորային ձևով հանդիպող սպասքի այս նմուշները բաժանվում են երեք տիպի: Կլորացող, դեպի վեր լայնացող և եզրագծված ցածր կողերով անոթներ: Ունեն կլորացող դուրս ճկված, հարթ կտրված շուրթեր և հարթ, ներճկված, օղակաձև նստուկով հատակներ: Որոշ օրինակների իրանների վրա արված են զուգահեռ գծեր, ալիքավոր, զիզգազ ներճկված նախշագոտիներ:

Նշված խեցեղենի հետ մեկտեղ գտնվել են ճրագների, ափսեների, սկուտեղների բեկորներ: Հանդիպում են նաև գլանի ձև ունեցող բաժակներ: Երկրորդ խումբը հիմնականում բաղկացած է կճուճներից: Դրանք ունեն կլորացող, գնդաձև, ձգված իրան, հարթ կամ դուրս ճկված շուրթ, տափակ հատակ: Այս անոթները մրապատ են, իսկ իրանի վերին մասը զարդարված է հորիզոնական՝ մեկից մինչև մի քանի շարք ուղիղ, զիզգազ, ալիքաձև, եղնգանախշ, հասկանախշ դեկորի հորինվածքներով: Կճուճների որոշ օրինակներ ձեռածեփ են:

Հանդիսական-ծիսական սպասքի նմուշները հիմնականում իրենց ձևաբանությամբ նույնանում են վերը քննարկված խեցանոթների հետ՝ տարբերվելով խեցու բարձրորակությամբ: Այս խմբի անոթների մեջ աչքի են ընկնում փոքր չափեր ունեցող սափորները, գավաթները, փիալաները:

Գավաթներ. Սակավ հանդիպող այս խեցանոթներն ունեն կլորացող, ձգված իրան, գլանաձև, փողալայնակ վիզ, կլոր շուրթ, հարթ հատակ: Որպես կանոն գավաթները երկկանթ են: Կտրվածքում կլոր կանթերի վերին մասում արված են սեպաձև մեկ, կամ երկու ելուստներ: Իրանը վզից անջատող ընդգծված հատվածում կա ներձկված կամ ուռուցիկ գոտի:

Փիալաները ներկայացված են երկու բեկորներով: Դրանք ունեն կլորացող, կարճ եզրագծված, գրալանախշով հարդարված ուռուցիկ կողեր, հարթ շուրթ:

Զննարկվող խեցեղենի մեջ առանձին խումբ են կազմում նրբագեղ տարբեր ձևի անոթները: Դրանք սովորաբար մինչև 0,1 մ բարձրությամբ թասեր, սափորներ և սրվակներ են, որոնք օգտագործվել են տարբեր օժանելիքներ, հեղուկներ պահելու համար: Այս անոթների շարքում առանձնանում է N 5 կացարանից հայտնաբերված սև գույնի, անգորբապատ սափորը: Այն ունի ուռուցիկ իրան, կարճ գլանաձև վիզ, կլորացող դուրս ճկված շուրթ, որից սկիզբ է առնում վիզը հարդարող, իրար հաջորդող թույլ փայլանախշով արված ուղղահայաց նախշազարդը:

Հանդիսական, տոնական սպասքի այս օրինակները հարդարել են բնականաճանցի սրբազան «անկյունները»⁴⁹, ինչպես նաև տաճարների, սրբարանների հարթակները: Բացի նշվածից, այս խմբին պատկանող անոթներն օգտագործվել են ծիսական արարողությունների ժամանակ, գինով /հեղուկով/ հեղում կատարելով աստվածներին: Նման պատկերներ սովորաբար հանդիպում են ուրարտական գոտիների, բարձրաքանդակների, նվիրատվական քիթեղների, որմնանկարների վրա:

Զննարկվող խեցեղենը, թե՛ կիրառական նշանակությամբ և թե՛ տիպերի բազմազանությամբ իր լայն գույզահեռներն ունի ինչպես Արարատյան դաշտավայրի՝ Արգիշտիխիմիլի, Էրեբունի, Կարմիր բլուր, Օշական, Արագած, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի մի շարք հնավայրերում, Փոքր խնձոր /Կայալի Դերե/, Դմին /Ալթին-թեփե/, Վան, Հայկաբերդ /Չավուշ-թեփե/ և այլն⁵⁰:

Մետաղե իրեր. Այս խմբի մեջ ընդգրկված բրոնզից և երկաթից առարկաները ներկայացված են զենքի, զարդի, աշխատանքային գործիքների տեսակներով:

Մետաղե գտածոներից հետաքրքիր է բարձրորակ բրոնզե քիթեղից պատրաստված գոտու բեկորը /Աղ. XXVII, 9/: Այն դրվագման եղանակով զարդարված է մեծ և փոքր ուղղահայաց խաչվող կլոր վարդյակներով, որոնք արևի խորհրդանշան են հանդիսանում: Նման զարդանոտիվներով հարդարված գոտիներ գտնվել են Կարմիր բլուրից, Նոր Արեշից, Մեծամորից, Երևանի քիայնական դամբարանից⁵¹:

Հաջորդ գտածոն բարձրարվեստ ոճավորված բրոնզից շիզոն է /Աղ. XXVII, 8/: Այն կազմված է կլորացող, կենտրոնում ուռուցիկ իրանից, որի զլխամասում քանդակված է վիշապի պատկեր, ընդգծված աչքերով, լայն բացված բերանով

գծանախշ վզով: Գազանի երախից դուրս է գալիս ասեղը: Այս զարդը պատրաստված է կաղապարով: Նմանօրինակ ոճական առանձնահատկությունով հարդարումը բնորոշ է ուրարտական կիրառական արվեստին, ինչի մասին վառ խոսում են Կարմիր բլուրից, Արգիշտիխիմիլից, Նոր Արեշից գտնված օձազլուխ ասպարանջանները, զարդերը:

Պեղումներից հայտնաբերվել են նաև երկաթից ոչ մեծ չափի երկու դանակներ /Աղ. XXVII, 6, 7/, որոնցից մեկը սրածայր է, մյուսը՝ մանգաղաձև շեղբով: Այս տիպի երկաթից դանակները լայն տարածում ունեն Հայաստանի և Անդրկովկասի մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ. հնավայրերում:

Զննարկվող երկաթից իրերի վերջին օրինակը ներկայացված է կենտրոնական ողով ուրարտական տիպի նետասլաքով, որը իր բազմաթիվ գույզահեռները ունի Էրեբունիում, Արգիշտիխիմիլիում, Կարմիր բլուրում, Օշականում և այլ հուշարձաններում:

Քարե քանդակ. Զննարկվող խմբին պատկանող առարկաները բաժանվում են երկու տիպի: Առաջին տիպին պատկանող գտածոները բազալտից, տուֆից երկու զլուխներ են, իսկ երկրորդը՝ սև, կարմիր տուֆից սյուն-կուռքեր:

Սրբարանից /N 5/ հայտնաբերված բազալտե քանդակն ունի ուռուցիկ ձգված քիթ, խազագծված աչքեր, լայն բերան, կարճ կզակ, որն արձանի դեմքին տալիս է ձվածիր տեսք: Արձանի ծոծրակին արված է ուռուցիկ ելուստ, իսկ ճակատը ավարտվում է զլխարկով: Երկրորդ արձանը կարմիր տուֆից է: Այն ի տարբերություն առաջին օրինակի, ունի կլոր անցքերով արված աչքեր, փոքրիկ բերանի բացվածք, քիչ ձգված քիթ: Գլխի վերին մասը կտրված է:

Ներկայացված արձանները իրենց ոճական առանձնահատկություններով նմանվում են մ.թ.ա. 8-7 –րդ դդ. Հայաստանի հնավայրերից հայտնաբերված գտածոներին:

Երկրորդ տիպին պատկանող սև և կարմիր տուֆից կտրվածքում կլոր, խնամքով մշակված սյուն-կուռքերն ունեն 0,3-0,7 մ բարձրություն: Պաշտամունքային նշանակությամբ նման կուռքերը առավելապես հայտնի են Օշականի բնակելի համալիրներից⁵²:

Աշխատանքային գործիքներ. Պեղումներից հայտնաբերված այս հավաքածուի մեջ առանձնանում են աշխատանքային գործիքների մի քանի տիպեր:

Առաջին տիպին պատկանող բազալտից կլոր և մակույկաձև աղորիքները ունեն ողորկ մակերես: Մյուս տիպին պատկանող գտածոները ներկայացված են բազալտից մեծ և փոքր սանդղերով, սանդղաթերով, տրորիչներով: Բացի վերոհիշյալից, կացարաններից գտնվել են ծակոտկեն բազալտից թասեր: Սրանց մեջ առանձնանում են կլորացող շուրթով, փոքրիկ նստուկով թասի բեկորները:

Վանակատից գտածոների մեջ աչքի են ընկնում կտրվածքում սեղանաձև, եռանկյունի ցլեփները և շեղբերը, որոնց մի մասը ունի ռետուշի հետքեր:

⁴⁹ А. А. Мартиросян, Аргистихинили, с. 148.

⁵⁰ Г. Г. Аветисян, Ук. соч., с. 7.

⁵¹ С. А. Есаян, Л. Н. Амаякян, А. Г. Канцелян, Биайнская гробница в Ереване, Ереван, 1991, с. 17-18.

⁵² С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ук. соч., с. 44.

Ոսկրից պատրաստված գործիքները ճամ երկարությամբ ասեղի, հերունի քեկորներ են: Պեղումներից հայտնաբերվել է նաև ոսկորից կոճակ:

Արամուսի ուրալտական միջնաբերդը կարևոր նշանակություն ունի Բիայնական ամրոցների պաշտպանական համակարգում, քանի որ այն բացի պահակակետ լինելուց, նաև Ուլուանի երկրի վարչա-տնտեսական կենտրոններից է: Այն իր ֆունկցիաներով մոտենում է Արգիշտիիսինիլիին, Էրեբունուն, Թեյշեբաիին⁵³ քաղաքներին: Բլրի գագաթից տեսանելի ազդանշանով կարելի է հաղորդակցվել մի շարք ամրոցների հետ, որոնք գտնվում են ռազմավարական բանուկ ճանապարհների վրա: Արամուսի ամրոցը յուրօրինակ դարբաս է Սևանի ավազանի և Արարատյան դաշտավայրի միջև:

Ընդհանրացնելով պեղված համալիրներից հայտնաբերված հնագիտական գտածոների վերլուծականը, կարելի է մի քանի խոսքով բնութագրել տնտեսության հիմնական ճյուղերը: Ակնառու է, որ Արամուսում բարձր զարգացածության էր հասել երկրագործությունը, որն ի տարբերություն Արարատյան դաշտավայրի, ուներ նախալեռնային շրջանին բնորոշ առանձնահատկությունները: Սրա հետ մեկտեղ բարձր զարգացածության մակարդակի հասած անասնապահությունն առավել ամբողջական էր դարձնում տնտեսական կյանքը, ապահովելով բնակչությանը երկրագործական և անասնապահական մթերքներով: Սրա վառ ապացույց են հանդիսանում վերը նշված բոլոր շինարարական փուլերից առատորեն հանդիպող նյութական մշակույթի ամենատարբեր հավաքածուները:

Արամուսի ամրոցն իր ուրույն տեղն ուներ Վանի թագավորությունում. այն պաշտպանական ամրոցական համակարգի բաղկացուցիչ և հանգուցային հատվածներից էր հանդիսանում՝ ապահովելով անմիջականորեն Արարատյան դաշտավայրի անվտանգությունը⁵⁴:

⁵³ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, с. 22.

⁵⁴ Հ. Գ. Ավետիսյան, Արամուսի ամրաշինական համալիրները, էջ 124:

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Արագածի պեղումներն ի հայտ բերեցին բազմաձև և բազմաբնույթ հնագիտական գտածոներ: Հայտնաբերված նյութական մշակույթի նմուշները կապված են ուրարտական պետության սոցիալ-տնտեսական աննախադեպ զարգացման հետ: Վանի թագավորության տնտեսական հիմքը խարսխված էր զարգացած երկրագործության և անասնապահության վրա, որի համար տարածաշրջանն ուներ բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններ: Պետական ստանդարտի ու չափանիշների շրջանակներում արտադրվող ապրանքատեսականին բարձր զարգացած արհեստագործության հետևանք էր հանդիսանում: Երկրում գործում էին մի շարք խոշոր արհեստանոցներ, որոնք կենտրոնացված էին հիմնականում քաղաքներում, բերդ-ամրոցներում, խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններում:

Արագածից հայտնաբերված հնագիտական հավաքածուն դասակարգվում է մի քանի խմբի՝ մետաղական, քարե իրեր, խեցեղեն:

ՄԵՏԱԴԻՑ ԳՏԱԾՈՆԵՐ

Չնայած Արագածի պեղումներից հայտնաբերված մետաղե իրերը եզակի և հազվագյուտ գտածոներ չեն, բայց և այնպես խոսում են զարգացած արհեստագործության մասին: Հարկ է նշել, որ պեղումների ժամանակ արհեստանոցների հետքեր չեն արձանագրվել:

Արագածի միջնաբերդի N 1 կացարանի հատակին հայտնաբերվեց բարձրորակ բրոնզից՝ 2,5 սմ լայնությամբ, 4 սմ տրամագծով օղ /Աղ. XVII, 25/, որից քիչ հեռու գտնվեց բրոնզից փոքրիկ գլխիկով, 2 սմ երկարությամբ զամ: Հավանաբար բրոնզից թիթեղը զամով ամրացվել է փայտից ինչ-որ առարկայի, որը չի պահպանվել: Հնարավոր է, որ այն վերին հարկից միջնաբերդի փլուզման հետևանքով հայտնվել է նկուղային հարկում: Հաջորդ առարկան գտնվեց N 6 կացարանից: Այն երկաթից փականի մաս է, որի ծայրը կեռ է, իսկ ձողի սկիզբն իրենից ներկայացնում է 1,2 սմ տրամագծով օղակ /Աղ. XXII, 11/: Գտածոն ժամանակին ամրացվել է երկրորդ հարկի փայտե դռանը, կատարելով փականի դեր: Նմանատիպ փականները լայն կիրառություն ունեն նաև ներկայումս, նամանավանդ գյուղական բնակավայրերում:

1946 թ. Կարմիր բլուրի⁵⁵ պեղումների ժամանակ, միջնաբերդի հյուսիսային մասում բացված միջանցքում հայտնաբերվեց բարձրորակ բրոնզից մի փական,

⁵⁵ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, рис. 24, նույնի՝ Кармир блур /альбом/ Ленинград, 1970, рис. 25,26, նույնի՝ Кармир блур I, Ереван, 1950 с. 58.

որը արտաքին տեսքով նման է Արագածից հայտնաբերված օրինակին: Թեյշեբախից հայտնաբերված օրինակը կազմված է մեծ և փոքր օղակներից, ձողից: Փոքր օղակին հարմարացվել է երկաթից ամրակ, որով փականը ամրացվել է դռանը, իսկ մեծ օղակի վրա կա սեպագիր արձանագրություն՝ «Ռուսա, Արգիշտիի որդի, Թեյշեբախի քաղաքի զինանոց» բովանդակությամբ: Ինչպես տեսնում ենք, Արագածի թերի պահպանված նմուշը կրկնում է Կարմիր բլուրի փականի ձևերը, որը հնարավորություն է տալիս խոսելու գտածոյի կիրառական նշանակության մասին: Թեյշեբախի պեղումների ժամանակ N 17 կացարանից հայտնաբերվեց մի այլ տիպի բրոնզից փական, որը ունի «Ո» տառի տեսք: Այն իր կառուցվածքով տարբերվում է վերոհիշյալներից և հանդիսանում է ավելի բարդ տեխնիկայով պատրաստված գտածո:

Արագածից հայտնի մետաղե առարկաների մեջ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում միջնաբերդի N 9 կացարանից գտնված զարդի՝ գնդասեղի բեկորը: Որոնամույթից ոչ հեռու գտնված գնդասեղի պահպանված չափն է 4,7 սմ: Այն կտրվածքում կտր է՝ սրացող ծայրով, որի գլխի մասը չի պահպանվել: Գնդասեղը պատկանում է Վանի թագավորությունում լայն տարածում ունեցող գնդասեղ-քորոցների թվին: Դրանք որպես կանոն հասարակ են, իսկ առանձին օրինակներ գլխիկի հատվածում հարդարված են զարդաքանդակներով: Նմանօրինակ արտեֆակտներ հայտնի են Արգիշտիխիմիլիից⁵⁶, Էրեբունուց, Կարմիր բլուրից⁵⁷, Իգդիրից⁵⁸: Առանձին նմուշներ պատրաստված են ոսկուց և արծաթից: Կարմիր բլուրի ոսկուց շքասեղը գլխիկի վերին մասում զարդարված է վեց թևանի տերևաձև շառավիղով, իսկ արծաթե օրինակը վերին մասում պսակված է կենդանիների գլխաքանդակով: Կան օրինակներ, որոնք զարդարվել են բուսական, երկրաչափական հորինվածքի տարրերով: Բացի մետաղե շքասեղներից, ուրարտական հնավայրերում լայն տարածում են ունեցել ոսկրից նմանօրինակ զարդերը: Օշականի ուրարտական համալիրներից հայտնաբերված օրինակներում, որպես կանոն գերիշխում է երկրաչափական նախազարդումը:

Մետաղական գտածոների հաջորդ տիպը ներկայացված է բրոնզե մետաղալարով /Աղ. XXII, 12/, որը հայտնաբերվեց միջնաբերդի արևելյան պարսպապատի տարածքում: Մոտ 40 քառ. սմ հորիզոնական աղյուսի մնացորդներով, 0,2 սմ հզորված է: Ակնհայտ է, որ այն պատկանել է թշնամուն և պարսպի պատի աղյուսաշարի մեջ մնալով հրդեհի հետևանքով փլուզված տարածքում է հայտնվել: Նետալարի արտաքին մակերեսի մանրադիտակային զննումը վկայում է կրակի մեջ երկար ժամանակ մնացած լինելու մասին: Նման մետաղալարներ մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Վանի թագավորության համալիրներում: Վերջիններս որպես կանոն ավելի շատ հանդիպում են մ.թ.ա. 7-6-րդ դարի հուշարձաններում,

չնայած առանձին նմուշներ հայտնի են նաև մ.թ.ա. 8-րդ դարով քվազրվող հնավայրերում: Այդօրինակ մետաղալարներ գտնվել են Կարմիր Բլուրում⁵⁹, Արգիշտիխիմիլիում⁶⁰, Էրեբունիում⁶¹, Նոր Արեշի դամբարանում⁶², Օշականում⁶³, Իգդիրում⁶⁴, Արամուսում և այլ հուշարձաններում:

Այսպես կոչված սկյութական մետաղալարների լայն տարածումը Անդրկովկասում և Առաջավոր Ասիայում անշուշտ ունի իր բացատրությունը: Սկյութական ցեղերը իրենց արշավանքները այս տարածքներում սկսել են հիմնականում մ.թ.ա. 7-րդ դարից և անգամ դրանից հետո մ.թ.ա. 6-րդ դարում տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված մետաղալարները համապատասխանում են պատմական իրականությանը: Բորիս Պիտրովսկու դիտարկումներով⁶⁵ Թեյշեբախի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված մետաղալարների մեծ մասը պատկանում են ամրոցն ավերածությունների ենթարկված սկյութներին, որոնք մ.թ.ա. 7-6-րդ դարում ավերեցին և կողոպտեցին ոչ միայն Արարատյան դաշտի բերդ-ամրոցները, այլև Ռուրարտական պետության այլ շրջանների ծաղկուն քաղաքները /Տուշպա, Հայկաբերդ և այլն/: Ակնհայտ է, որ նման բախտի է արժանացել նաև մեր կողմից ուսումնասիրված Արագածի ուրարտական ամրոցը:

Արագածի միջնաբերդի N 7 կացարանի հատակին հայտնաբերված երկաթից շիզոն ունի աղեղնաձև, միջին մասում համեմատաբար հաստացող, կտրվածքում կլորացող իրան, որի ծայրերն օղակաձև են: Վերջիններս միմյանց միացնող ասեղը բեկորային է: Այս տիպին պատկանող շիզոնը պարզունակ են և ունեն լայն տարածում: Մինչդեռ Բիայնական հուշարձաններից հայտնաբերված մի շարք շիզոն ավելի բարդ տեխնոլոգիայով են պատրաստված և աչքի են ընկնում ոճավորված բարձրարվեստ հարդարանքով: Նման գտածոներից հատկապես աչքի են ընկնում Արամուսի, Կարմիր Բլուրի, Արգիշտիխիմիլի, Էրեբունու, Օշականի, Նոր Արեշի⁶⁶ պեղումներից հայտնաբերվածները: Հատկապես վերջինից գտնված արծաթից շիզոն ուրարտական արվեստի գլուխգործոց է հանդիսանում: Այն աչքի է ընկնում բարդ հորինվածքով, որի զարդաքանդակները, անշուշտ, կապված են Վանի թագավորության դիցաբանական պատկերացումների հետ /զրահակիր զինվոր, աշտարակավոր շինություն, դարբաս, զոհաբերվող այծ և այլն/: Ակնհայտ է, որ այժի գոհաբերությունը պատերազմի աստծուն՝ յուրօրինակ խնդրանք է բարեհաջող արշավանքի համար: Մովորաբար դա հայցում էին նաև ուրարտական թագավորներն արշավանքներ կատարելուց առաջ, իրենց գլխա-

⁵⁶ А. А. Мартиросян, Аргистихинили, с. 150, рис. 82.

⁵⁷ Б. Б. Пиотровский, Кармир блур /альбом/, рис. 80.

⁵⁸ Б. А. Куфтин, Урартский колубларин у подошвы Арарата и Куро-Аракский энсеолит, Вестник Гос. муз. Грузии. Тбилиси, 1943, т. XIII – В, таб. V, рис. 1.

⁵⁹ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, с. 240-241

⁶⁰ А. А. Мартиросян, Аргистихинили, с. 150, рис. 108.

⁶¹ С. И. Ходжаш, Н. С. Труханова, К. Л. Оганесян, Эребуни, Москва, 1979, с. 103, У. У. Իսրայելյան, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 94, նկ. 11:

⁶² Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Մնացականյան, Նոր Արեշի ուրարտական կոլումբարին, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1958, N 10, էջ 63-84:

⁶³ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, ИФЖ АН Арм. ССР, 1976, N 3 с. 273.

⁶⁴ Б. Б. Куфтин, Ук. соч., т. 4-7.

⁶⁵ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 240-241.

⁶⁶ Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 63-84:

վոր աստվածներ Խաղիին, Թեշերային, Շիվինին առատորեն զոհ և զոհաբերություններ մատուցելով, խնջույք ու տոնախմբություններ կազմակերպելով:

Արագածի պեղումներից հայտնաբերված հաջորդ զարդը բրոնզե ապարանջանն է: Միջնաբերդի N 13 կացարանի հատակին գտնված օրինակը բեկորային է: Այն ունի հարթ մակերես, կտրվածքում կլորացող իրան: Ապարանջանի ծայրամասը համեմատաբար բարակ է: Անագի խառնուրդ պարունակող այս զարդն իր լայն զուգահեռներն ունի ուրարտական հնավայրերում: Վանի թագավորության հուշարձաններում հանդիպող ապարանջաններն ունեն նաև ավելի բարդ զարդամոտիվներ: Որպես կանոն դրանք ծայրամասերում ունեն օձի կամ առյուծի պատկերով քանդակազարդ, հաճախ կենդանիների դիմային մանրամասները աչքի են ընկնում բացառիկ արտահայտությամբ: Նմանօրինակ ապարանջաններ պեղվել են Իզդիբում⁶⁷, Կարմիր բլուրում⁶⁸, Էրեբունիում⁶⁹, Արգիշտիխինիլում⁷⁰, Օշականում⁷¹, Նոր Արեշում⁷² և այլ հուշարձաններում⁷³:

Արագածի քաղաքային բնակելի համալիրներից N 2 կացարանում արևելյան պատի տակից հայտնաբերվեց երկաթե առարկա՝ բեկորային ձևով, որը հավանաբար ծառայել է որպես աշխատանքային գործիք: 2,5 սմ հաստությամբ գտածոյի միջին մասում կա երկայնական խոր փորվածք, հավանաբար բռնակի կամ կոթառի համար: Աշխատանքային գործիքների լայն հավաքածու է գտնվել Կարմիր բլուրում⁷⁴, Էրեբունիում⁷⁵, Արգիշտիխինիլում⁷⁶ և այլն, որոնք կապված են Վանի թագավորության տնտեսական համալիրի հետ: Դրանք ամենատարբեր ձևի աշխատանքային գործիքներ են:

Արագածից հայտնաբերված մետաղական գտածոները չնայած փոքրաթիվ են և աչքի չեն ընկնում իրենց շքեղությամբ, այնուհանդերձ բնորոշ են Վանի թագավորությանը: Արարատյան դաշտավայրի հնավայրերից հայտնաբերված իրերի լայն զուգահեռները խոսում են մետաղագործության բարձր զարգացածության մասին: Վարպետների կողմից պատրաստված առարկաների /աշխատանքային գործիքներից մինչև նրբազեղ պերճանքի առարկաները/ մասին արձանագրված են նաև գրավոր, մասնավորապես աստուրական աղբյուրներում: Դրա վառ ապացույցն է հանդիսանում Մարգոն II-ի կողմից Մուսասիրում, Խալդ աստծո տաճարից կտրուպտած և թալանած առարկաների նկարագրությունները: Հարկ ենք համարում փաստել, որ ուրարտական մետաղագործությունը հիմնված էր զուտ տե-

⁶⁷ Б. Б. Куфтин, Ук. соч., с. 39, рис. 28.

⁶⁸ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 138.

⁶⁹ У. У. Բարայելյան, նշվ. աշխ. էջ 90, նկ. 10, С. И. Ходжаш ... Ук. соч., с. 105.

⁷⁰ А. А. Мартиросян, Аргингитхинили. с. 150, рис. 85, Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Ռ. Մ. Թորոսյան Արգիշտիխինիլի սարկոֆագը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, N 3, էջ 224, աղ. 1, նկ. 7:

⁷¹ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ошакан I, т. LI, LXIX.

⁷² Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 63-84:

⁷³ С. А. Есаян, Г. Оганесян, Каталог археологических предметов Дилижанского краеведческого музея, Ереван, 1969, т. 34, 43, рис. 3.

⁷⁴ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 141, рис. 8-10.

⁷⁵ С. И. Ходжаш ... Ук. соч., с. 103.

⁷⁶ А. А. Мартиросян, Аргингитхинили, с. 150, рис. 83-86.

ղական հումքային բազայի վրա⁷⁷: Հայկական բարձրավանդակը հնուց ի վեր հայտնի է մետաղական հանքերով՝ Մուշի, Բիթլիսի, Վանի շրջան և այլն, որտեղից արհեստագործական կենտրոնների համար առատ հումք էր մատակարարվում:

ՔԱՐԻՑ ԳՏԱԾՈՆԵՐ

/բարի մշակում/

Արհեստագործության այս ճյուղը ուրարտական մշակույթի կարևորագույն ցուցիչներից է: Այն ունի մի քանի բնութագրիչ հատկանիշներ: Շինարարական արվեստում մեծ տարածում ուներ ինչպես կարծր քարատեսակների՝ բազալտի, այնպես էլ համեմատաբար փխրուն ապարների՝ տուֆի մշակումը: Արագածի ամրացից հյուսիս տարածված են հսկայական բազալտե զանգվածեղ ժայռաբեկորներ, որոնք կտրվել և որպես շինարարական հումք են ծառայել միջնաբերդի և քաղաքային համալիրների կառուցման համար: Արագածի շինությունների հիմնապատերը շարվել են մեծ քարաբեկորներից, որի վրա բարձրացել են համեմատաբար փոքրացող տուֆից և ապա ալյուսից պատաշարը: Ամրոցի ժայռոտ շրջապատը քարհանքի դեր է կատարել, ուր բազալտից և տուֆից ժայռաբեկորները վերամշակվել են և առանց դժվարության բերվել շինհրապարակ:

Արագածի միջնաբերդի պատերի շարվածքում կան կիսակոպտատաշ, հսկայական բլուկներ, ինչպես նաև մշակված, հարթ մակերեսով քարաբեկորներ: Վերջիններս, որպես կանոն ծառայել են դարբասների, դռների և առանձին մուտքերի և կարևորագույն հանգույցների կառուցման համար: Ծակոտկեն բազալտից քարաբեկորները մշակելուց հետո ծառայել են նաև որպես որմնամույթ /բազա/, որոնք աչքի են ընկնում մշակման կատարելությամբ, ինչպես օրինակ քաղաքային համալիրի N 1 կացարանում: Գտածոների մյուս խումբը հղկված և փայլեցված քարերից թասերն են, դռան կրունկները, աղորիքները և այլն:

Արագածում շինարարական աշխատանքների ժամանակ կիրառվել է քարի մշակման երկու տեխնիկական ձև: Առաջինը կոպտատաշ, կամ կիսակոպտատաշ մշակման տեխնոլոգիան է, երկրորդը՝ ռուստովկան: Հարկ է նշել, որ առաջին ձևը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է շատ վաղուց, մինչդեռ երկրորդը Վանի թագավորությունում հայտնի է Տուշպայում, Արգիշտիխինիլում և այլ ամրոցներում: Դեռևս ժամանակին Մ. Նիկոլսկին և Ա. Ուվարովը նշել են Արմավիր-Արգիշտիխինիլում նման տեխնիկայի առկայության մասին: Ներկայումս նման մշակումով շարվածք բացվել է նաև Արարատյան դաշտավայրի այլ հուշարձաններում, որոնք ունեն նաև ուշ թվագրում: Ինչ վերաբերվում է 1880 - ական թվականներից Արմավիրում կատարված պեղումներին, ապա Ա. Երիցովից հետո Ա. Ուվարովը պարսպի սրբատաշ շարվածքը համեմատելով Գառնիի տաճարի շար-

⁷⁷ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 163-164.

վածքի հետ, քվազրեց մ.թ.ա. IV դարով⁷⁸, որը հետագայում հիմնավորապես հերքվեց Մ. Նիկոլսկու կողմից⁷⁹:

Վանի թագավորության ամրոց-բնակավայրերի դիտարկումներից պարզվում է, որ պաշտպանական պարսպապատերը որպես կանոն կառուցապատվել են կոպտատաշ, երբեմն կիսասրբատաշ բազալտի և տուֆի քարաքեկորներից:

Այդ ամրոցները՝ Թեյշեբահինի, Էլար, Նոր-Բայազետ, Ծովինար, Դովրի, Արամուս, Չորափ և այլն հիմնականում տեղական քարատեսակներից են կառուցվել: Հարկ է նշել, որ ավելի վաղ ամրոցներում՝ օրինակ Էրեբունիում, հիմնապատի բարձրությունը հասնում է 2մ, իսկ ավելի ուշ փուլի հուշարձաններում՝ Կարմիր բլուր, Արագած՝ 0,5-ից մինչև 1,5 մ: Վերջին չափը բնորոշ է նաև աքեմենյան ժամանակաշրջանի համալիրների համար: Այս ամրապատերը հաճախ մակերեսին ունեն բմբիկաձև ելուստներ, ինչը պարզ երևում է Թեյշեբահինում: Ռուստովկայի տեխնիկան շարունակվում է նաև Ուրարտուի անկումից հետո: Նման տեխնիկան բնորոշ է նաև Իրանի և Անդրկովկասի⁸⁰ մի շարք համալիրներին, որոնք քվազրվում են մ.թ.ա. V-IV դդ-ով:

Ռուստովկայի տեխնիկան մեծ չափերի և զարգացման հասավ հատկապես հելենիստական ժամանակաշրջանում, երբ քարի մշակումը կատարվեց երկու եղանակով: Առաջինը երբ քարի մակերեսին ձվածիր ուռուցիկությամբ դեկորատիվ ձև էին տալիս, երկրորդը, երբ եզրագծված կողմերի ներսը թողնվում էր խորդուրդությունների ձևով: Նման տեխնիկան բնորոշ է Գառնիի⁸¹ պարիսպներին և աշտարակներին: Վերոհիշյալ ձևը հատկապես Օշականի⁸² ամրոցի համար է տիպական, որը խոսում է Վանի թագավորության շինարարական արվեստի ավանդական բնույթի մասին:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Արագածի պեղումներից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ աշխատանքային գործիքներ, որոնք հիմնականում օգտագործվել են երկրագործական մթերքների վերամշակման նպատակով: Ամբողջական և բեկորային աշխատանքային գործիքների հավաքածուն բաժանվում է մի քանի խոշոր խմբերի: Առաջին խմբի մեջ առանձնանում են խոշոր և միջին չափի աղորիքները /Աղ. XVII, 26-28/, /Աղ. XVIII, 26, 27/, /Աղ. XX, 23-26/, որոնք բաժանվում են երկու տիպերի: Մաս-

⁷⁸ А. С. Уваров, Исследование местности, на которой предполагались развалины Армавира, Протоколы Подготовительного комитета V археологического съезда в Тифлисе, М., 1882, с. 140-148, 443-444.

⁷⁹ В. М. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, Материалы по археологии Кавказе, V М., 1896, с. 57.

⁸⁰ И. В. Хоштария, Археологические исследования в Вани и Ванском районе в 1952г. Материалы по археологии Грузии и Закавказья вып. II Тбилиси, с. 51-52, так же Вани I, Археологические раскопки 1947-1969 гг /кол. авторов/ Тбилиси, 1972, табл. 15-29.

⁸¹ Б. А. Аракелян, Гарни I, Ереван, 1951, с. 33.

⁸² С. А. Есаян, А. Г. Канециан, Строительная техника урартских сооружений Ошакана, Вестник Обществених наук, 1983, N4 с. 68-69.

ապարար հանդիպող աղորիքների առաջին տիպն ունի 0,25-0,5մ երկարություն: Չնով նմանվում է ավելի վաղ հանդիպող ձվածիր և նավակատիպ աղորիքներին: Մրանց մեջ հանդիպում են ողորկ, հարթ փայլեցրած մակերեսով օրինակներ, որը խոսում է երկարատև օգտագործման մասին: Կան աղորիքներ, որոնց վերին աշխատող մակերեսն աչքի է ընկնում խորդուրդությամբ: Արագածի շինություններից հայտնաբերված աղորիքների երկրորդ տիպը միջին չափի, 0,15-0,3 մ տրամագծով կլորավուն գտածոներն են, որոնց վերին աշխատող հարթ մակերեսն ունի լավ մշակում: Նման աղորիքները, որպես կանոն հանդիպում են բոլոր ուրարտական ամրոցներում՝ Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Կարմիր բլուր, Օշական, Արամուս և այլն:

Գտածոների երկրորդ խոշոր խումբը տուֆից և բազալտից սանդերն են: Այս գտածոները լայն կիրառություն ունեն Վանի թագավորության տնտեսության մեջ: Եթե բազալտե սանդերը օգտագործվել են հացահատիկի և այլ բնամթերքների վերամշակման նպատակով, ապա տուֆից գտածոները հավանաբար ծառայել են ամենատարբեր հանքանյութերի, քարերի, ներկերի մշակման համար: Բազմաքանակ մեծ ու փոքր սանդերն իրենց ձևերով բաժանվում են երկու տիպի: Առաջին տիպի սանդերն ունեն կլոր - ուռուցիկ, երբեմն գնդաձև իրան, հարթ նստուկ, կլորացող պսակ՝ շուրթ: Կենտրոնական մասում արված է ձագարաձև փորվածք: Երկրորդ տիպի սանդերն իրենց ձևով մոտենում են առաջինին, միայն տարբեր են շուրթերի տեսքով: Վերջիններիս շուրթերը հարթ կտրված են, իսկ կենտրոնում արված փորվածքը գլանաձև է: Սանդերի հետ միասին Արագածից հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ սանդկոթեր, որոնք հիմնականում հաստատագրվել են կարասներով կացարաններում /N N 7, 9, 19/: Նմանօրինակ սանդեր և սանդկոթեր գտնվել են Էրեբունիում, Արգիշտիխինիլիում, Կարմիր բլուրում, Օշականում, Արամուսում և մյուս մեծ ու փոքր կենտրոններում: Սանդկոթերը հիմնականում բազալտից են՝ մեծ ու փոքր չափերի: Դրանք կոնաձև են, ստորին մասում ունեն հարթ, կամ կլորացող մակերես: Սանդերի, սանդկոթերի հետ միասին հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ կոկիչներ և տրորիչներ: Վերջիններս մեծ քանակությամբ գտնվել են Արգիշտիխինիլիից⁸³:

Արագածի պեղումներից հայտնաբերված գտածոների հաջորդ խումբը բազալտից կոպիտ և բարձրորակ մշակումով ոչ մեծ քանակությամբ թասերն են: Դրանք ունեն կլոր, դեպի վեր լայնացող իրան, ուղիղ կտրված, կամ կլորացող շուրթ: Դրանցից մի քանիսն ունեն փոքրիկ նստուկ և հիմնականում տարբերվում են իրանի տրամագծի մեծությամբ: Օրինակ N 9 կացարանից հայտնաբերված բազալտից թասի տրամագիծը 0,3մ է, որը գտնվեց օջախի միջից: Նմանատիպ թասեր հայտնաբերվել են Էրեբունուց, Արգիշտիխինիլիից և այլ հնավայրերից: Հարկ է նշել, որ այդ թասերը կրկնում են խեցանոթների ձևերը՝ հանդիսանալով ընդօրինակում:

⁸³ А. Мартиросян, Ук. соч., с. 14.

Արագածի համալիրներից հայտնաբերված նյութերի մեջ առանձնակի տեղ է գրավում ձվածիր գորշ տուֆից պատրաստված «տաշտը»: Այն ունի 0,25 մ բարձրություն, 0,65 մ երկարություն, դեպի վեր փռված կողեր, որն ավարտվում է կլորացող շուրթով: Նմանօրինակ գտածոներ հայտնի են Օշականի հնագիտական համալիրներից⁸⁴, որոնք կարմիր տուֆից են, ունեն ուղղանկյան տեսք: Դրանցից մեկն իր չափերով մոտենում է Արագածից հայտնաբերվածին:

Հատկապես հետաքրքիր խումբ են կազմում վանակատից և կայծքարից գտածոները: Դրանք բաժանվում են մի քանի տիպերի՝ շեղբեր /Աղ. XX, 18, 19/, քերիչներ, ներդիրներ, միջուկաձև պատրաստուկներ: Շեղբերը մեծ չեն, կտրվածքում սեղանաձև են, իսկ եզրերը հատակ ռետուշի եղանակով հարդարված: Քերիչները կլոր, կամ ձվածիր են, երբեմն խիստ ընդգծված կողեզրով: Միջուկների վրա պարզ երևում է հարվածի հրապարակը, որից երկարավուն, դանակատիպ շեղբեր են բեկորվել, ինչպես օրինակ N 10 կացարանից գտնված երկու դանակ-շեղբերը: Շեղբերի մեջ կան վանակատից և կայծքարից օրինակներ, որոնք մանգաղի դեր են կատարել: Մաշված կողեզրերով այդպիսի շեղբեր հայտնաբերվել են քաղաքային համալիրի N 1 և N 2 կացարաններից: Նման ներդիր-շեղբեր հայտնի են Օշականի⁸⁵ պալատական համալիրներից: Հետաքրքրական է, որ նմանատիպ շեղբեր, ներդիրներ հայտնի են նաև համաժամանակյա և ավելի վաղ թվագրություն ունեցող հուշարձաններից՝ Թմբաղի, Բերքաբեր⁸⁶, Ծովինար⁸⁷, Դվին, Գառնի⁸⁸ և այլն⁸⁹:

Արագածի համալիրներից հայտնաբերվել են ոսկրից երկու գտածոներ: Առաջինը ոչ մեծ չափի ասեղ է, երկրորդը այժի եղջյուրից բիզ /Աղ. XVIII, 25/: Այս օրինակները ամենատարբեր անհրաժեշտության գործածություն են ունեցել:

Արագածի համալիրներից հայտնաբերված նյութերի մեջ առանձնանում են քարակոթողները, որոնք կապվում են ուրարտական մշակույթի կրոնա-ժխական համակարգի հետ: Քննարկվող նյութերը՝ կուռքերը, ֆալլոսները, սյուն-կուռքերն ունեն ինքնատիպ կառուցվածք և կիրառական լայն սպեկտոր: Դրանք բաժանվում են երեք տիպերի՝ մարդակերպ /անտրոպոմորֆ/ կուռքեր, սյուներ, ֆալլոսներ:

ՄԱՐԴԱԿԵՐՊ ԿՈՒՌՔԵՐ

Այս խմբում ընդգրկված պաշտամունքային գտածոների շարքում աչքի է ընկնում Արագածի միջնաբերդի N 1 կացարանից հայտնաբերված անտրոպոմորֆ կուռքը /Աղ. XVII, 24/: Արձանը պատրաստված է կարմրավուն կարծր տու-

⁸⁴ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ук. соч., с. 34:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ С. А. Есаян, Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, с. 164.

⁸⁷ Б. Б. Пиотровский Ванское царство, с. 141.

⁸⁸ Է. Վ. Խանգաղյան, Գառնի IV, Երևան, 1969, աղ. XXXV, նկ. 1:

⁸⁹ Б. А. Куфтин Археологические раскопки в Тrialeti, Тбилиси, 1941, с. 69.

ֆից, բրգաձև է՝ 0,82մ երկարությամբ: Հարթ կիսակուպտատաշ մակերեսով կուռքի ստորին մասը 0,38 մ լայնությամբ նեղանում է դեպի վեր: Մարդու սխեմատիկ մարմին հիշեցնող կուռքի վերի մասում՝ գլխի վրա արված է ձվածիր փորվածք, որը բերանի ընդօրինակում է հանդիսանում: Իրանի վրա շատ թույլ կերպով ընդգծված է ձեռքերի հետքերը: Նման կուռք-արձանները լայն տարածում ունեն Վանի թագավորության հուշարձաններում, մասնավորապես Օշականում⁹⁰, որտեղ գտածոներն աչքի են ընկնում դիմային մանրամասներով: Բացի Օշականից, նման կուռքեր գտնվել են Արգիշտիխիլիում, Կարմիր բերդում, Կիրովականում, Բազմաբերդում, Կարմիր բլուրում: Այս գտածոների մի մասը Հայաստանի ուշ բրոնզի և երկաթի դարի համալիրներից են: Որոշ օրինակներ պատկերագրված են կեռխաշի⁹¹ նշանով, ինչը հնարավորություն է տալիս բացահայտել և մեկնաբանել կուռքերի պաշտամունքային բնույթը՝ կապված արևի, պտղաբերության, տանձօջախի պահպանման գաղափարի հետ:

ՄՅՈՒՆ-ԿՈՒՌՔԵՐ

Այս խմբին պատկանող գտածոները հայտնաբերվել են Արագածի միջնաբերդի N 4 /2 օրինակ/, N 5 /2 օրինակ/, N 13 /1 օրինակ/ կացարաններից: Դրանք, (բացառությամբ N 5 կացարանի կուռքերից մեկի), պատրաստված են վարդագույն տուֆից: N 4 կացարանի հարթակից հայտնաբերվածը բազալտից է, մրապատ, կտրվածքում կլոր, ունի 0,3մ բարձրություն: Մնացած գտածոները մինչև 0,7 մ բարձրությամբ քառակող ուղղանկյան տեսք ունեն և կտրվածքում կլոր կամ սեղանաձև են /Աղ. XX, 21, 22/, /Աղ. XXI, 16, 17/: Նման պատկեր է արձանագրվել նաև Արամուսի միջնաբերդում, որտեղ ստորին հորիզոնից հայտնաբերվեց մրապատ փոքր կուռք: Այս կուռքերից մի քանիսը վերին մասում նեղացող են: Այս սյուն-կուռքերի հետ բավականին լայն արձագանք են գտնում Այգեշատի դամբարանադաշտից հայտնաբերված կոթողները, որոնք կամ կրոնիկների լիցքի մեջ են գտնվել, կամ դամբարանախցերում: Դրանք մահարձան-սյուների նշանակություն ունեն և տարածված են ինչպես ուրարտական, այնպես էլ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում:

ՖԱԼԼՈՍՆԵՐ

Արագածից գտնված ֆալլոսները in situ չեն: Դրանք մի քանի օրինակներ են, պատրաստված կարմիր և գորշ տուֆից: Ունեն մինչև 0,8 մ բարձրություն, կազմված են իրանից և գլխիկից, ստորին մասը քիչ լայնացող հարթ նստուկի դեր է կա-

⁹⁰ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ук. соч., с. 44-45.

⁹¹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, с. 74.

տարել: Ակնհայտ է, որ ֆալսուսները սրբազան հարթակներում ունեցել են իրենց համապատասխան պաշտամունքային նշանակությունը, իսկ ամբողջ կործանումից հետո օգտագործվել են որպես շինանյութ: Այդ գտածոները լայն տարածում ունեն Վանի թագավորության և ավելի վաղ թվագրություն ունեցող հուշարձաններում: Մեծ քանակությամբ ֆալսուսներ գտնվել են հատկապես Օշականի պալատական համալիրներում⁹², որոնք բաժանվում են մի քանի տիպերի⁹³: Հատկապես դրանցից մեկի վրա քանդակված է մարդու դեմք, հստակ ընդգծված քթով, խոշոր աչքերով և ականջներով:

Բացի ուրարտական ամրոց-բնակավայրերից, ֆալսուսները հանդիպում են նաև դամբարանային համալիրներում: Դրանք հանդես են գալիս որպես մահարձաններ, որոնք ինչպես նշում են Ե. Լալայանը, Թ. Խաչատրյանը, Ա. Մարտիրոսյանը, Ս. Եսայանը պահպանում են հանգուցյալին չար ոգիներից, խորհրդանշում են պտղաբերությունը և տոհմի շարունակությունը: Ֆալսուսները խորհրդանշում են նաև կյանքի հարատևություն, հարության գաղափարը կապում են արևի, տնային օջախի և այլ սիմվոլների հետ: Այդ առումով հատկապես աչքի է ընկնում Այգեշատի դամբարանադաշտը⁹⁴, որտեղ հաստատագրվել են ֆալսուսների հետ միասին մարդակերպ տարրեր չափի արձաններ, սյուն-կուռքեր:

ԽԵՑԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ուրարտական խեցեղենը, որպես մշակութային ֆենոմեն հանդես է գալիս խեցեգործական հատկանիշների այնպիսի կայուն համադրությամբ, որը թերևս հնարավոր է մեկնաբանել, որպես պետական պատվերից բխող ստանդարտների ու չափանիշների արդյունք: Արագածի պեղումներից գտնված խեցեղեն իրերը քննարկման են ենթակա միայն այս ենթատեքստով: Բազմաքանակ բեկորային և առանձին դեպքերում ամբողջական պահպանված տեսքով Արագածի խեցեղեն հավաքածուն կիրառական նշանակությամբ բաժանվում են երեք խոշոր կատեգորիաների: Առաջինը՝ երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման ու վերամշակման համար լայն տարածում գտած տարբեր ձևի անոթներ են: Դրանք ներկայացված են գինի, ցորեն և բուսական յուղ /ծեթ/ պահելու համար կարասներով /Աղ. XXX, XXXI, XXXII, LXXXVI/ և այլ տիպի խեցեղենով: Կարասներն ունեն ուռուցիկ ձգված, կլորացող իրան, բարձր կամ ցածր հարթ կտրված, դեպի դուրս ճկված, կլորացող զանգվածեղ շուրթ, հարթ մեծ կամ փոքր հատակ: Հատկապես խոշոր օրինակներն ունեն զարդամոտիվների հարուստ հորինվածք, որով տարբերվում են մյուս խեցանոթներից: Չարդամոտիվները կազմված են հիմնականում երկրաչափական և բուսական նախշազարդից: Դրանք

ուղղանկյուն, եռանկյուն միաշարք, եռաշարք զարդագոտիներ են, ուռուցիկ ժապավենաձև, երբեմն հասկանախշ հիշեցնող հարդարանքով: Ուրարտական կարասները շուրթերի տակ ունեն ամենատարբեր հիերոգլիֆ նշաններ, չափ ու քանակի մասին վկայակոչող սեպագրեր, վարպետի նշաններ: Նման կարասներ հայտնի են ոչ միայն Արարատյան դաշտավայրի ամրոցներում, այլև Վանի թագավորության հնավայրերում⁹⁵:

Ուրարտական խոշոր կարասների զարդամոտիվների դասակարգումը կատարվել է ելնելով տարբեր խորադիր տարրերի հաջորդականությունից և դիրքից՝ առանձնացնելով հետևյալ տարրերը. միաշարք, խորադիր եռանկյունաձև նախշազարդ, կլորացող զագաթներով՝ ուղղված դեպի վեր, մանատիպ երկշարք եռանկյունաձև նախշազարդ, սրածայր զագաթներով ուղղված դեպի վեր: Հորիզոնական դասավորված երկշարք ուղղանկյան տեսքով նախշազարդ, ներքևից ավարտվող միաշարք եռանկյունիներ՝ սուր զագաթներով ուղղված դեպի անոթի հատակը, մույնատիպ եռաշարք, ուղղանկյան տեսքով. վերևից ավարտվում են միաշարք եռանկյունիներով, որոնց կլորացող զագաթներն ուղղված են դեպի վեր:

Բացի վերոհիշյալից, այս խոշոր կարասների զարդամոտիվների համակարգում, որպես կանոն, հանդիպում են միաշարք, երկշարք ուռուցիկ, ներձկված, երկրաչափական և բուսական էլեմենտներ, որոնք հիմնականում տեղադրված են շուրթի տակ և իրանի վրա: Դրանք հարդարված են թեք գծերով, սերմանախշով, ժապավենաձև ալիքանախշով: Նման հորինվածքով զարդարված կարասներ հայտնի են Կարմիր բլուրից, Էրեբունիից, Արգիշտիխիսիլիից, Օշականից⁹⁶, Արագածից:

Կարասների մյուս խումբը հիմնականում գուրկ է հարուստ զարդամոտիվներից, չնայած մի քանիսի վրա հանդիպում են առանձին նախշազարդ տարրեր: Այսպես՝ Արին բերդից գտնված կարասներից մեկը վզի տակ ունի երեք ռելիեֆ գծեր՝ երկուսը զարդարված օղակաձև կետային նախշերով, իսկ մնացածը իրենց վրա ունեն սեպաձև նշաններ: Հետաքրքիր են Կարմիր բլուրից հայտնաբերված սև փայլեցված անոթները, որոնցից առաջինն իրանին ունի երեք հավասարաչափ իրարից հեռացող զուգահեռ ռելիեֆ գոտի, իսկ երկրորդը՝ մույնատիպ չորս գոտի, ընդ որում վերիցինս վզի տակ արված է զալարվող օձի ծեփաքանդակ: Նման կարասի բեկորներ պահվում են Վանի թանգարանում⁹⁷:

Հաջորդ խումբ անոթների զգալի մասը զարդանախշ չունի, չնայած առանձին կարասներ աչքի են ընկնում հարուստ հարդարումով: Այստեղ առանձնանում է Կարմիր բլուրի N 16 սենյակից հայտնաբերված անոթը⁹⁸ /Աղ. LXXX/: Իրանի վերին մասում կա 3 ցլազուխ ծեփաքանդակ, որոնք ձևավորված են բավականին

⁹² Հ. Գ. Ավետիսյան, Արարատյան դաշտավայրի մ.թ.ա. VIII-VII դդ հուշարձաններից գտնված կարասները: ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրի հասարակական գիտությունների» 1989 N 1 էջ 69-77:

⁹³ С. А. Есаян, Об урартских дворцовых комплексах Ошакана. В кн. Культурное наследие Востока, Ленинград, 1985, с. 112-113.

⁹⁴ F. Edgü, Avrupa Sonat Sergisi, Anadolu Medeniyetleri, Kultur ve Turizm Bakanlig'i, Istanbul, 1983, sah. 289, A-777.

⁹⁸ Б. Б. Пиотровский, Кармир блур 1, с. 56, 70, рис. 43.

⁹² С. А. Есаян, А. А. Калагтарян, Ук. соч., т. XXXV.

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Հ. Գ. Ավետիսյան, Այգեշատի դամբարանադաշտի ուսումնասիրությունը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1996, N 2, էջ 156:

նուրբ դիմային մանրամասներով՝ փոքրիկ դունչ, կլորավուն աչքեր, սրացող եղջյուրներ: Կարասի ուսի ուռուցիկ գոտին ներկված է սև, շագանակագույն, դեղնավուն օղակներով, որոնք միմյանցից անջատված են զույգ ուղղահայաց գծիկներով: Այսպիսի ցլագլուխ քանդակագարդ անոթներ հայտնաբերվել են Երևանի բիայնական դամբարանից, ինչպես նաև՝ Արևմտյան Հայաստանի հնավայրերից՝ Ալթին-թեփե, Արծկե, որոնցից մի քանի նմուշներ պահվում են Վանի թանգարանում⁹⁹:

Կենդանիների քանդակագարդ պատկերներ հանդիպում են նաև մետաղական առարկաների վրա, ինչպիսին է օրինակ Վանի շրջանից գտնված բրոնզե կացինը: Բիայնական կարասները, որոնք զարդարված են ծեփաքանդակ պատկերներով, իրենց բովանդակությամբ շատ մոտ են ավելի վաղ ժամանակաշրջանի խեթական ոճին բնորոշ օրինակներին՝ հայտնաբերված Բողազքյոյից, Ալիշարից¹⁰⁰: Այս խմբի մեջ ընդգրկված անոթներից աչքի են ընկնում Թեյշեբաինի պեղումներից գտնված 2 գնդաձև կարասներ, որոնք ունեն սև փայլեցված մակերես: Առաջինի իրանի կենտրոնով անցնող ուռուցիկ հորիզոնական լայն գոտին անոթը բաժանում է երկու մասի: Մյուսն ունի ավելի հարուստ հարդարանք: Անոթի /Աղ. LXXXV/ վերնամասը զարդարում են 12 եռանկյունիներ՝ սուր ծայրերով ուղղված ներքև, որոնց մեջ լցված է կարճ կետագծերով արված ալիքանախշ: Դրանք սուր ծայրերով հավում են կարասի կենտրոնամասով անցնող նուրբ ուռուցիկ հորիզոնական գոտուն: Նման երկշարք եռանկյունիներ՝ սուր ծայրերով ուղղված վերև, զարդարում են Արգիշտիխինիլիից գտնված անոթի իրանը /Աղ. XXXII, 7/: Ի տարբերություն Կարմիր բլուրից հայտնաբերված օրինակի, այս եռանկյունիները լցված են փոքր սեպերով, իսկ անոթն ունի բալագույն անգոբապատ մակերես: Արգիշտիխինիլիից գտնված մեկ այլ անոթի¹⁰¹ վերին մասում կա կրկնակի դաջվածք, որի վրա նշմարելի է թռչունի և օձի պայքարի պատկեր՝ շրջապատված բուսական ալիքանախշով:

Արարատյան դաշտավայրի հուշարձաններից հայտնաբերված բիայնական կարասների զարդանուրբները չեն սահմանափակվում վերոհիշյալով: Բազմաքանակ բեկորներ իրենց վրա կրում են ամենատարբեր բովանդակությամբ պատկերներ, որոնց մի մասն արված է թրծումից հետո: Դրանցից կարելի է առանձնացնել Արգիշտիխինիլիից գտնվածը, որի վրա գծագրված է սլացող մարտակառք՝ իր մանրամասներով¹⁰²: Նման պատկերներ կան Արծկեի /Աղիջևազի/ պեղումներից հայտնաբերված բարձրաքանդակներում:¹⁰³ Պարզունակ կենդանակերպ զարդանախշով կարասների բեկորներ են գտնվել Էրեբունիի պեղումներում:

⁹⁹ Kultur ..., sah. 289, A-776, 777.

¹⁰⁰ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, с. 242-243.

¹⁰¹ А. А. Мартиросян, Печати мастеров на сосудах из Аргиштихинили /Древний Восток и мировая культура/, Москва, 1981, с. 80, рис. 60.

¹⁰² А. А. Мартиросян, Аргиштихинили, с. 100, рис. 36 /6/.

¹⁰³ В. Ögün, Excavations at Kef Kalese of Adilgevaz /" Anadolu/ Anatolia /" IX, Ankara, 1965, d. 11-28, mat. XIX/.

րից:¹⁰⁴ Դրանցից մեկի վրա խաչագծված է վագող ձի՝ ձգված իրանով, փարթամ պոչով,¹⁰⁵ նման՝ Արգիշտիխինիլիի օրինակին: Մյուս անոթների վրա արված են թռչնի պատրաստված քարայծի¹⁰⁶, երկսապատ ուղտի, թռչունի պատկերներ: Այդ հավաքածուի մեջ առանձնանում է խոշոր կարասի մի բեկոր¹⁰⁷, որի վրա խաչագծված է ճաքավոր կոշիկ: Կարմիր բլուրից¹⁰⁸ /Աղ. LXXXIII/, Վանի թագավորության կենտրոնական և հարավային շրջաններից՝ Հասանլու, Ջիլիե,¹⁰⁹ գտնվել են կոշիկաձև անոթներ, որոնց մի մասը պահվում է Թեհրանի թանգարանում: Էրեբունիի Խալդի տաճարի որմնանկարի բեկորներից մեկի վրա պատկերված է մարտիկների ռազմերթը,¹¹⁰ որտեղ առանձնանում է ճաքավոր կոշիկ հագած զինվորը՝ իր զենք ու զրահով: Նմանատիպ անոթներն ունեցել են տարածքային և ժամանակագրական լայն սահմաններ /Լճաշեն, Դավիթ Բեկ, Լծեն, Նախիջևան և այլն/¹¹¹:

Էրեբունիից գտնված կարասի մի բեկորի վրա խաչագծված է ուղղանկյուն շենք¹¹², որն ունի աշտարակներ, բարձր մուտք: Նման պատկերներ կան նաև մետաղե տարբեր առարկաների վրա, ինչպես օրինակ Թոփրախ-կալեից հայտնաբերված բրոնզե քիթերը¹¹³:

Ընկնող կարասներն ունեցել են բազմաբնույթ կիրառական նշանակություն: Ընդ որում տարբեր խմբերի առանձին օրինակներ կարող էին կատարել միևնույն ֆունկցիան: Խոշոր կարասները տնտեսական լայն կիրառություն են ունեցել հիմնականում օգտագործվելով զինի, հացահատիկ, բուսական յուղ պահելու համար: Ամբարները, ինչպես և մառաններում պահվող կարասները, խիստ հսկողության տակ էին: դրանք պարտադիր կնքվում էին: Կարասների տարողությունները շատ անգամ վերստուգվում, վերահաշվառվում էին: Դրանց վրա դվում էր նոր չափի միավոր՝ համառոտագրերով կամ էլ ամբողջական բառերով¹¹⁴: Հայտնի է, որ բիայնական պետությունում գոյություն ունեւ չափի միավոր՝ ակարկին և տերուսին /240-250լ, 20-25լ/¹¹⁵: Շտեմարան-մառաններում պահվող մթերքը ծառայում էր ոչ միայն ամրոցի բնակիչների, ներքին և արտաքին առևտրի, այլև բանակի, կալագորի համար:

¹⁰⁴ У. Իւրայեյան, Էրեբունի բերդ-ամրոցի պատմությունը, էջ 72, А. А. Демянская, Кладовые Эребуни, Сообщения государственного музея изобразительных искусств имени А.С. Пушкина, 4, Москва, 1968, с. 187, рис. 5:

¹⁰⁵ У. Իւրայեյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

¹⁰⁶ С. Гушев, Крыша над древним городом /"Техника молодежи", 1967, N 11, с. 29/.

¹⁰⁷ Инвентарный фонд музея Эребуни 23/21.

¹⁰⁸ Б. Б. Пиотровский, Кармир блур /альбом/, рис. 69, 70.

¹⁰⁹ G. Azarpay, The Urartian boot-shoped vessels /"Artibus Asiase"/, N. York, 1964, vol. 27, N 1-2, p. 61-71, ill. 3,4/.

¹¹⁰ Ч. Л. Հովհաննիսյան, Էրեբունիի որմնանկարները, Երևան 1973, նկ. 50:

¹¹¹ С. А. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, с. 204.

¹¹² С. И. Ходжаш ..., Эребуни, с. 70.

¹¹³ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство, с. 204, рис. 57, նկյւնի՝ Искусство Урарту, рис. 56.

¹¹⁴ У. Իւրայեյան, նշվ. աշխ., էջ 82:

¹¹⁵ Р. О. Варданян, Д. Г. Асатрян, Некоторые замечания по метрологии Урарту, Историко-филологический журнал, 1980, N 2, с. 172-173:

Միաժամանակ Կարմիր բլուրի «հարուստ ուրարտացու» բնակարանի պեղումները սպացուցում են, որ այդ կարասները ծառայել են ինքնուրույն տնտեսություն ունեցող վերնախավի կարիքները բավարարելու համար: Այս անոթները օգտագործվել են նաև երկրագործական և անասնապահական մթերքների վերամշակման աշխատանքներում:

Կարմիր բլուրի միջնաբերդի երկրորդ հարկում գտնվել է առանց տանիքի մի այլ մեծ մառան /սենյակ N 50/, որն ըստ Լ. Մ. Ջանփոլադյանի կառուցվել է միջնաբերդի բարձրադիր, արևից լավ տաքացվող և փոշուց պահպանված վայրում, գինեգործության համար¹¹⁶: Հայտնաբերվել է նաև խոշոր արհեստանոց-ձիթհան՝ քունջութի ձեթ ստանալու համար, որի հատիկները գտնվել են սենյակներում պահվող կարասների մեջ¹¹⁷:

Երկրագործական մթերքների վերամշակումը Թեյշեբախինում չի սահմանափակվում նշվածով: Այստեղ գարեջուր պատրաստելու արհեստանոցներում հայտնաբերվել են բազմաթիվ անոթներ /Աղ. XXXIII, XXXIV/, քարե տաշտեր՝ պատրաստի արտադրանքի, գարու և կորեկի համար¹¹⁸: Երկրագործականի հետ մեկտեղ այստեղ վերամշակվել են նաև անասնապահական մթերքների տարբեր տեսակներ: Հետաքրքիր են պանրագործական արհեստանոցի պեղումները¹¹⁹, ուր գտնվել են միջին չափի մի քանի տասնյակ կարասներ: Դա վկայում է պետական խոշոր տնտեսության առկայության մասին: Այդ անոթների մի մասը ծառայել է որպես թաղման կարասներ, որոնք աճյունասպիտորների նման ունեն անցքեր՝ արված անոթի թրծումից հետո: Մասնավորապես այդպիսի կարասներ հայտնաբերվել են Արգիշտիխինի¹²⁰ պեղումներից, որոնք նույնությամբ կրկնում են մառաններում և կացարաններում հայտնաբերվածներին:

Բիայնական խոշոր ու միջին կարասների մի զգալի մասն ի տարբերություն մյուսների, պատրաստվել է ձեռքի ու դուրգի միջոցով: Սակայն այս խմբի մեջ հանդիպում են առանձին օրինակներ, որոնք պատրաստվել են ձեռքի միջոցով: Այդ եղանակների մասին հետաքրքիր հաշվարկներ է կատարել Լ. Ն. Բիյագովը¹²¹, ըստ որի, Հայաստանի խեցեգործական արտադրության մեջ, սկսած բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանից, դուրգով պատրաստված անոթների քանակը հասնում է 70%-ի, մնացածը կատարվել է ձեռքով: Այս տեսակետը կարելի է տարածել նաև Վանի թագավորության խեցանոթների վրա, որոնց զուգահեռները գտնվել են Կարմիր բլուրում: Ինչպես նշում է Բ. Պիտրովսկին¹²², այստեղի խեցանոթների մեջ հանդիպում են շատ մեծ քանակությամբ բարձրորակ անոթներ՝

¹¹⁶ Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 146-147.

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 137:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 147:

¹¹⁹ Ս. Ա. Եսայան, Կատալոգ Երևանի քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի, III, Երևան, 1972, էջ 19-20:

¹²⁰ А. А. Мартиросян, Аргистихинили, с. 100, рис. 36 /6/.

¹²¹ Л. Н. Биягов, Материальная культура долины реки Мармарик /эпохи поздней бронзы – раннего железа /, автореферат канд. дис., Ереван, 1986, с. 15-16.

¹²² Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 93.

պատրաստված դուրգի վրա և համեմատաբար սակավաթիվ օրինակներ՝ արված ձեռքով, որոնք պատկանում են նույն ժամանակաշրջանին:

Այսպիսով՝ Արարատյան դաշտավայրի հնավայրերից, ամրոց-բնակավայրերից հայտնաբերված Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին պատկանող կարասների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում առանձնացնել այս անոթների տարբեր տիպեր:

Բոլոր կարասներն ունեն ձևաբանական ընդհանուր հատկանիշներ. սկսած շուրթից մինչև հատակը՝ պատրաստումից մինչև անգորապատում և թրծում: Այս ամենը չի խանգարում մատնանշել այն կոնկրետ հատկանիշները, որոնցով կարասները տարբերվում են միմյանցից: Դա առաջին հերթին անոթների իրանների կառուցվածքին է վերաբերում՝ ձգված, ուռուցիկ, զնդած, ապա՝ շուրթերի տարբեր չափերին ու ձևերին՝ ուղիղ, հարթ, կտրած, կլորացող դուրս ճկված և այլն: Նկատվող երևույթը, կարելի է բացատրել առանձին վարպետների, ինչպես և՛ միևնույն կենտրոնների տարբեր արհեստանոցների գոյությամբ, որի մասին վկայում են խոշոր կարասների վրա պահպանված վարպետների նշանները: Այդ նշանները հանդիպում են նաև այլ խմբերի կավանոթների վրա /քրեդաններ, թասեր, սափորներ և այլն/: Դա ապացուցում է միևնույն արհեստանոցի և կավագործական տարբեր կենտրոնների՝ բազմազան խեցանոթներ արտադրելու հնարավորությունների մասին: Այսպես՝ վարպետների նշանագրերը՝ գտնված Կարմիր բլուրի պեղումներից, իրենց կրկնություններն ունեն Արարատյան դաշտավայրի բազմաթիվ հուշարձանների խեցեղենի վրա /Արգիշտիխինի, Էրեբունի, Օշական, Արագած/: Միևնույն ժամանակ այս անոթների լայն զուգահեռները հանդիպում են ոչ միայն Ազա երկրի, այլև ողջ Վանի թագավորության հանրահայտ հուշարձաններում /Տուշպա, Հայկաբերդ, Բաստամ, Կայալի Դերե, Ալթին-թեփե/:

Պեղումներից հայտնաբերված անոթների հաջորդ խումբը *ժխամաններն* են, որոնք հիմնականում բեկորային են: Մրանք կարմրավուն սնամեջ ոտքի վրա կլորացող իրանով, հարթ, դուրս ճկված շուրթով սկահակներ են /Աղ. XXXV, XXXVI/, որոնք իրանի վրա ունեն ուղղանկյուն, եռանկյուն, ձվածիր անցքեր: Այս երկմասանի անոթները ծառայել են որպես ժխամաններ, կարասներն ու խոշար անոթները ծծումբով ծխացնելու և ախտահանելու համար: Ախտահանված անոթները սպահովում էին գինին փչանալուց: Այս փաստը վկայակոչված է Կարմիր բլուրում¹²³, որտեղ գտնվել են ծծումբի կուտակումներ գինու կարասների հետ միասին:

Գտնված անոթների մեջ մեծ թիվ են կազմում *սաջեղը* /Աղ. XXXVII/, որոնք ունեն կլորացող ուղիղ կողեր, ուղիղ շուրթ, 0,15-0,45մ տրամագիծ, հարթ հատակ: Ծառայել են հացահատիկի, ցորեն, գարի, քունջութ բովելու համար: Հնարավոր է, որ այս սաջերի օգնությամբ նաև հաց է թխվել: Այս անոթները մրապատ են, պատրաստվել են համեմատաբար վատ հունցված կավից: Բացի վերոհիշյալից, Արագածի համալիրներից գտնված խեցանոթների մի զգալի խումբ առնչվում է

¹²³ Б. Б. Пиотровский Кармир блур II с. 23, 25, 40, նույնի՝ Кармир блур III, Ереван, 1955, с. 15.

կաթնամթերքի մշակման և պահպանման հետ: Քննարկվող խեցանոթները բեկորային են, դրանք *ձցումների*, պանրագործության մեջ կիրառվող *կրկնակի հաղորդակցվող անոթների* /Աղ. XXXVIII/, խոշոր և միջին չափի *չաների* /Աղ. XXXIX, XL, XLI/ և այլ անոթների հավաքածու են: Մի մասը օգտագործվել է ջուր պահելու նպատակով:

ձցումները հիմնականում կնավագույն, անգորբապատ անոթներ են, որոնք ունեն կանթ և իրանի վրա անցք: Այս խոշոր սափորները ներսի կողմից ունեն ելուտավոր մակերես, ինչը զուտ կաթի հարման տեխնոլոգիական խնդիրների հետ է կապված: Հանրահայտ է, որ նման անոթները ավելի շատ օգտագործվում էին հենց արտավայրերում, քանի որ ամռանը կաթը կարող էր շուտ փչանալ: Այդ պատճառով տեղում կաթնամթերքի վերամշակումը խիստ կարևոր էր:

Վանի թագավորությունում պանրագործության մշակույթի զարգացածության մասին վկայակոչված է Թեյշեբախնում¹²⁴:

Արագածի համալիրներից հայտնաբերված խեցանոթների շարքում գտնվել են փոքրիկ, մեկ մեկու հաղորդակից՝ կարմիր անգորբապատ կլորավուն իրաններով, դուրս չճկած կլորացող շուրթով, հարթ կամ սրացող հատակներով անոթներ, որոնք կապվում են պանրի արտադրության հետ:

Չաները /Աղ. XXXIX – XLI/ հանդիսանում են առանձին մեծ խումբ, որոնք հանդիպում են բոլոր կացարաններում՝ հիմնականում բեկորային վիճակում: Դրանք սահուն դեպի վեր լայնացող իրանով, ուղիղ կտրված, կամ կլորացող դուրս ճկված շուրթով, նեղ հարթ հատակով բարձրորակ անգորբապատ, կարմրավուն, դեղնագույն անոթներ են: Այս անոթները հիմնականում առնչվում են կաթնամթերքի հետ:

Արագածի համալիրներից պեղված վերը ներկայացված խեցեղենը կարասներից մինչև չաները ունեն տնտեսական նշանակություն և լայն տարածում են ունեցել Վանի թագավորությունում՝ մասնավորապես Արարատյան դաշտավայրում: Բարենպաստ կլիմայական պայմանների առկայությունը հնարավորություն էր տալիս երկրագործության, ինչպես նաև անասնապահության տնտեսաձևի զարգացման համար: Դրանով ապահովվում էր ոչ միայն տարածաշրջանի պետական կարիքների համար նախատեսվող բնամթերային բազան, այլև ստացվող մթերքով կարելի էր լուծել բնակչությանը սննդով բավարարելու խնդիրը:

Արագածից հայտնաբերված խեցեղենի երկրորդ խոշոր կատեգորիան *կենցաղային սպասքն* է: Այն բաժանվում է կիրառական երեք խմբերի՝ *հասարակ, խոհանոցային և հանդիսական* խեցանոթներ:

Հասարակ խեցեղենն իր բնույթով տարատեսակ է, հիմնականում կարմրավուն, դեղնավուն անգորբապատ: Դրանք համեմատաբար ավելի լայն տարածում ունեն և իրենց որակական հատկանիշներով և պատրաստման տեխնոլոգիայով զիջում են հանդիսական սպասքին, չնայած առանձին օրինակներ ձևաբանությամբ կրկնում են միմյանց: Ինչ վերաբերվում է խոհանոցային խեցանոթներին, ա-

պա դրանք աչքի են ընկնում առատությամբ: Այս անոթներն ունեն սև, գորշ մակերես, մրապատ են և հաճախ պարզունակ զարդանախշված: Անոթների վերոհիշյալ խմբերը, անշուշտ ունեն սոցիալական պատկանելություն և որոշակի կիրառական դաշտ:

Նշված կատեգորիայի խեցանոթներից առաջին տիպը, որը առանձնացվում է Արագածի նյութերում՝ *առանց կանթի սափորներ* են /Աղ. XLIII – XLVIII/: Ունեն ձգված կլորացող իրան, կարճ վիզ, դեպի դուրս ճկված կլորացող շուրթ, հարթ ոչ մեծ հատակ: Մակերեսը ողորկ է, կարմիր անգորբապատ, փայլեցրած: Դիտարկվող սափորները որպես կանոն գուրկ են նախշազարդից: Առանձին դեպքերում ունեն ուռուցիկ, ալիքաձև, խորաղիբ եղնգանախշ հորինվածք, որը լայն տարածում ունի բրոնզ-երկաթեդարյան խեցեղենի վրա:

Մեկ կանթանի կարմիր և դեղնավուն անգորբապատ սափորները /Աղ. XLIX – LVI/ բաժանվում են երկու ենթատիպերի՝ օյնախոյ և կլորացող շուրթերով: Առաջինն ունի կլոր կամ գնդաձև իրան, հարթ կամ մստուկով հատակ, կանթը կտրվածքում լոբաձև է: Երկրորդ ենթատիպը բացի կանթի և շուրթի ձևից կրկնում է նույն կառուցվածքը: Եթե օյնախոյ տիպի սափորների կանթերը կտրվածքում լոբաձև են, ապա մյուս խմբի կանթերը փոսիկավոր, աստիճանաձև, երբեմն ուռուցիկ ելուտավոր զարդանախշ ունեն, որը շատ բնորոշ է Անդրկովկասի մ.թ.ա. 8-6 դդ. խեցանոթներին: Մեկ կանթանի սափորները գուրկ են զարդանախշումից, միայն վզի և իրանի միացման հատվածում արված են ուռուցիկ, կամ ակոսով նեղ գոտենախշ:

Թեյնիկ-քամիչները խիստ բեկորային են, օրինակները աչքի են ընկնում կարմրագույն անգորբապատ մակերեսով, առանձին խեցեբեկորների վրա արված են ծորակներ, որոնք անոթի իրանի միացման հատվածում ծակոտկեն հարդարում ունեն /Աղ. LVII, LVIII/:

Պեղումների ժամանակ գտնված խեցանոթների մեջ խոշոր մասնաբաժինը ընկնում է *քրեղանների և թասերի խմբին* /Աղ. LXI – LXVII/: Այս տիպի անոթները դեղին, կարմիր, երբեմն գորշ անգորբապատ մակերեսով, կլորացող, եզրագծված կողերով, մստուկով կամ հարթ հատակով լայնաբերան խեցանոթներ են: Հանդիպում են նաև կլորացող կանթով, առանց զարդամոտիվների գտածոներ:

Թասերի, քրեղանների հետ հաճախ հանդիպող խեցանոթների հաջորդ տիպը *պնակներն* են: Ունեն խիստ փոքր իրան, փոքր հաստացող շուրթ, հարթ, օղակաձև մստուկով հատակ: Այս խեցանոթները բավականին թեթև են և բարձրորակ: Աչքի են ընկնում անգորբապատ փայլուն մակերեսով, դեղին, կարմիր, հաճախ դարչնագույն երանգավորմամբ: Առանձին նմուշների վրա անգործի հեռացման մեթոդով արված են զծանախշեր:

Վերը քննարկված խեցեղեն նմուշները հասարակ կենցաղային սպասքի օրինակներ են, որոնք լայն կիրառություն են գտել Վանի թագավորության տնտեսական համալիրում, երկրի բնակչության ամենօրյա կարիքները բավարարելու համար: Նման հասարակ խեցեղեն հայտնաբերվել է ուրարտական բազմաթիվ հուշարձաններից. Էրեբունի, Արգիշտիխինիլի, Կարմիր բլուր, Արամուս, Օշական,

¹²⁴ Б. Б. Пиотровский Ванское царство, с. 189, У. А. Եսայան, Կարմիր բլուր, Երևան 1982, էջ 36:

Դովրի, Տուշպա, Հայկաբերդ, Արծկե, Կայալի Դերե, Իգդիր, Բաստամ, Ալթին-թեփե և այլն¹²⁵։

Խոհանոցային խեցեղենի կատեգորիային պատկանող գտածոների ամենաբնորոշ տիպը *կճմուններն* են /Աղ. LXXVIII – LXXI/։ Այս անոթները օգտագործվել են ինչպես կերակուր պատրաստելու, այնպես էլ մթերք պահելու նպատակով։ Համեմատաբար անշուք և տեխնոլոգիայապես ոչ բարձր մակարդակի այս գտածոները խիստ մրապատ, երբեմն քայքայված վիճակում են։ Ունեն ձգված, կլորացող, ուռուցիկ իրան, լայն բերան, կլորացող դուրս ճկված կամ թեք կտրված շուրթ։ Հատակը հարթ է, ոչ մեծ չափերի, մակերեսը գորշ, շագանակագույն։ Ի տարբերություն մյուս տիպերի, այս անոթներն իրանի վրա ունեն զարդանախշ։ Չարդամոտիվների դաշտը կազմված է միաշար, բազմաշար հորիզոնական գծերից, կետազարդ, եղևնանախշ և հասկանախշ դեկորից, որը շատ մեծ տարածում ունի Արարատյան դաշտավայրի և Անդրկովկասի երկաթեղարյան ամենատարբեր համալիրներում, որոնց թվագրման վերին սահմանը հասնում է նաև վաղ միջնադար։ Արագածից հայտնաբերված մի փոքրիկ խեցեղեն հավաքածու, հիմնականում բեկորային տեսքով, ներկայացված է գորշ մակերեսով *ճրագներով*։ Այս անոթներն ունեն միջնապատ, որը թասածև իրանը բաժանում է երկու անհավասար մասերի։ Ծրագները լցվել են ձեթով, որը պատրույզի օգնությամբ այրվել է լուսավորելով սենյակները /Աղ. LXXII, LXXIII/։

Կենցաղային խեցեղենի վերջին խումբը *հանդիսական սպասքն* է։ Դրանք բարձրորակ, կատարելապես մշակված մակերեսով խեցանոթներն են՝ *երկկանթ սափորներ, միականթ սափոր-գավաթներ, փիալաներ* և այլն /Աղ. LXXIV – LXXXIV/։

Սափոր-գավաթները կարմիր, դեղնագույն անգորբապատ ձգված, ուռուցիկ իրանով, բարձր փողալայնուկ վզով, ուղիղ շուրթով, հարթ փոքրիկ հատակով անոթներ են։ Դրանք /Աղ. LXXIV – LXXVI/ ունեն ձգված կանթեր, որոնցից մի քանիսը վերին հատվածում օժտված են եռանկյունաձև ելուստով։ Արագածի բնակելի համալիրներից հայտնաբերված գտածոների մեջ առանձնանում է դեղնավուն անգորբապատ մեկ կանթանի գավաթ սափորը, որի իրանի վրա փայլեցման եղանակով արված է վարպետի նշան N տառի տեսքով /Աղ. LXXVI, 2, 3/։ Նման անոթները սովորաբար հայտնաբերվել են ուրարտական համալիրների սրբազան անկյուններում¹²⁶։ Հանդիսական սպասքի հաջորդ խումբը *փիալաների* /Աղ. LXXVII, LXXVIII/ տիպն է¹²⁷, որը բաժանվում է երկու տարբերակի։ Առաջինը ներկայացված է ցածր իրանով, խիստ եզրագծված կամ ուղղանկյուն ուսերով զարդարված՝ հարթ կամ կլորավուն /գդալատիպ/ զարդանախշով, կլորացող կամ կենտրոնում ներձկված հատակով անոթներով։ Երկրորդ տարբերակը հարթ մա-

կերեսով, կլորացող իրանով եզրագծված կողերով, քիչ կլորացող հատակով փիալաներն են։

Բացի վերը հիշատակված գտածոներից, Արագածի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են բարակ պատերով, փայլուն անգորբապատ խեցանոթների մի հավաքածու, որոնք չեն ունեցել ամենօրյա կիրառություն, չնայած ձևաբանորեն հանդիսանում են կենցաղային սպասքի նմուշներ։

Արագածի համալիրներից հայտնաբերված խեցանոթների երրորդ կատեգորիան, որը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի Վանի թագավորության հոգևոր և նյութական մշակույթի բազմաբնույթ խնդիրների մեկնության համար, *պաշտամունքային խեցեղենն* է։ Այս կատեգորիան բնորոշվում է, որպես այդպիսին միայն կիրառական նշանակությամբ։ Քննարկվող խեցանոթների ձևաբանական բազմազանությունը երկրորդական նշանակություն ունի խնդրո առարկայի համար։

Պեղված անոթները /Աղ. LXXIX – LXXXIV, XC, XCI/ կապված են բժշկության, հեղման արարողությունների և այլ պաշտամունքային դրսևորումների հետ։ Հավաքված խեցանոթները իրենց կիրառությամբ բաժանվում են մի քանի հիմնական խմբերի։ Առաջին՝ *հեղման արարողակարգի համար օգտագործվող անոթներ*։ Երկրորդ՝ *արարողություններում /հրի/ կրակի օգտագործման համար կիրառվող խեցեղեն*։ Երրորդ՝ *անուշահոտ յուղերի, քսուկների և դեղորայքի անոթներ*։ Կան նաև անոթներ, որոնք հանդես են գալիս որպես *օտուարիներ թաղման համար նախատեսվող անյունասափորներ* /Աղ. LIX, 2/, /Աղ. LXXXVII, LXXXVIII/։

Հեղման ակտի հետ կապված խեցանոթները¹²⁸ շատ չեն։ Դրանք ներկայացված են բարձրորակ սափորների և փիալա-թասերի խմբով։ Հեղման արարողությունը զինով և հեղուկով փաստագրված է թե գրավոր աղբյուրներում, ինչպես օրինակ Լուվրի՝ Մարգոն II կողմից բողած սալիկների տեքստերում, թե կիրառական արվեստի նմուշներ հանդիսացող բրոնզից գոտիների, սրբազան նվիրատվական թիթեղների և առանձին արտեֆակտների վրա։ Դրանք ամենատարբեր կոմպոզիցիաներով հագեցված պատկերագրական նմուշներ են, որտեղ կերտված են թևավոր ցուլերի, թռչնի տեսքով մարդկային ֆիգուրների, այծերի, սրբազան ծառերի շարքեր։ Կենտրոնական մոտիվը, որպես կանոն մարդկանց, աստվածների, քրմերի, երբեմն թագավորների պատկերներն են, որոնք արարողակարգի հիմնական կատարողներն են՝ ձեռքերին պահած թաս-փիալաներ, սափոր-գավաթներ։ Բիայնացիները ծիսական արարողության ժամանակ աստվածներին զոհաբերել և ձուներել են ամենատարբեր հեղուկներ՝ զինի, սրբազան ջուր և այլն։ Հեղելու համար օգտագործվել են հատուկ նախատեսված անոթներ, որոնք պատկերված են նաև աստուրական բարձրաքանդակներում, ուրարտական որմնանկարներում։ Արծկեից հայտնաբերված հայտնի բարձրաքանդակի վրա պատկերված է ծիսական մի արարողակարգ, ուր գլխավոր աստված Խալդին մեկ ձեռքով բռնել է անոթ, իսկ մյուսով՝ սրբազան ծառի ճյուղը։ Էրեբունու որմնանկարներում կան դրվագ-

¹²⁵ Г. Г. Авeticsян, Биайнская керамика из памятников Араратской долины, с. 44-63.

¹²⁶ А. А. Мартиросян, Аргштхинили, с. 148, С. А. Есяян, А. А. Калантарян, Ук. соч., с. 70-71.

¹²⁷ Հ. Գ. Ավետիսյան, մետաղե սպասքի ձևերի ընդօրինակումը Վանի թագավորության խեցեղործության մեջ։ Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1988, N 2, էջ 116-117։

¹²⁸ Г. Г. Авeticsян, Ук. соч., с. 88-90.

ներ, երբ քուրմը ձեռքին բարձր պահած թաս ունի և օրհնում է սրբազան գինով լցված, իր առջև դրված կարասը:

Արագածի պեղումներից հայտնաբերված խեցանոթների մի առանձին խումբ կապվում է ծխական արարողության ժամանակ կրակի օգտագործման հետ: Այդ անոթները ծխաման-սկահակներն են, առանձին գավաթները: Ինչպես նշում է Ա. Մարտիրոսյանը¹²⁹, այս բարձրորակ անգորպատ խեցանոթները դրվում էին մետաղից եռտանհինների, աշտանակների վրա, կատարելով համապատասխան ֆունկցիա: Նման պատկերները փաստագրված են ասուրական բարձրաքանդակներում, որտեղ պատկերված են սրբազան կրակով արարողության տեսարաններ: Նման անոթներ հանդիպում են կացարանների սրբազան անկյուններում, հարթակների վրա՝ համապատասխան ինտերիերում: Արագածի N 9 կացարանում գոհասեղան հարթակի վրա գտնվեց նման բեկորային մրապատ խեցանոթ, որն իր անմիջական աղբյուրներն ունի Կարմիր բլուրում¹³⁰: Բացի այս մրապատ անոթներից, նման կիրառական նշանակությամբ ուրարտական խեցանոթներ գտնվել են Վանի թագավորության տարբեր համալիրներից: Բավականին հետաքրքիր բարդ ձևաբանությամբ կարմիր անգորպատ յոթփողանի կեռնոս է /Աղ. LXXXIV/ հայտնաբերվել Կարմիր բլուրում: Փողորակների դեր են կատարել սափորի ուռուցիկ իրանին ամրացված 7 փոքրիկ անոթները: Այս գտածոն իր գուգահեռներն ունի ավելի վաղ թվագրություն ունեցող Մեծամորի¹³¹ և Ծաղկալանջի համալիրներում: Թեյշեբահինից հայտնաբերված կեռնոսը օգտագործվել է կրակով և սրբազան հեղուկով ծխակատարության ժամանակ, որի հետքերը որոշակիորեն հաստատագրվել են անոթի վրա: Կրակի օգտագործման ծխական նշանակության մասին որոշակի պատկերացում ենք կազմում նաև ազգագրական դիտարկումների ժամանակ, մասնավորապես ժողովրդական տոների և արարողությունների հետաքրքիր և բազմաբնույթ դաշտում: Դա առաջին հերթին կապված է լայն տարածում գտած Տյառնընդառաջի հետ:

Տոնի պաշտոնական Տյառնընդառաջ անունը բացատրվում է այսպես. համաձայն ավանդույթի Փրկչի ծննդյան քառասուներորդ օրը նրա ծնողները՝ Մարիամն ու Հովսեփը, որդուն տաճար տարան: Այստեղ նրան ընդառաջ եկավ խոր ծերության հասած և տիրոջ գալստյանն սպասող Միսն ծերունին, որտեղից և տոնի անունը՝ *Տյառնընդառաջ*՝ Տիրոջն ընդառաջ: Տոնական հանդիսությունները, սակայն, ունեն հնագույն ավանդույթներ և առնչվում են կրակի մաքրագործող գործության հանդեպ ունեցած հավատի հետ: Նշվում է փետրվարի 13-ին, և նշանակալից դեր է կատարում: Այն պատկերացումը կար, որ «Տըրընդեգի կրակը իր հետ բերում էր օդի բարեխառնություն, հունձքի առատություն, արտերի բերրություն և ամուսինների օրհնություն»: Ահա այս գաղափարների շուրջն էլ կառուցված էին տոնական արարողությունները:

¹²⁹ А. А. Мартиросян, *Археология*, с. 148.

¹³⁰ Б. Б. Пистровский *Кармир блур* II с. 21-24.

¹³¹ Է. Վ. Խանգաղյան, Կ. Հ. Սկրտչյան, Է. Ս. Պարամյան, *Մեծամոր, Երևան, 1973*, էջ 129, նկ. 128:

Տյառնընդառաջի հիմնական ծեսը, հիրավի, խարույկ վառելն էր: Որոշ տեղեր խարույկը վառում էին միայն եկեղեցու բակում, այլ վայրերում՝ բոլոր տների բակերում, երրորդներում՝ միայն նշանված աղջիկների և նորապսակ ունեցող ընտանիքների բակերում: Գերադասելի էր խարույկի համար օգտագործել հատուկ ծառի փայտ: Մակայն անտառագորկ վայրերում ծղոտ էլ էին վառում: Բոլոր դեպքերում խարույկի փայտը կամ այլ վառելիքը բերում էին նշանված ու նորապսակ երիտասարդները, ընդ որում բերում էին բուն տոնի օրը: Առաջինը, քահանայի օրհնությունից հետո, վառում էին եկեղեցու բակի մեծ խարույկը: Կրակը վառելու պատվավոր իրավունքը նորապսակ, այդ տարի ամուսնացած նորափեսաներինն էր. եթե գյուղում նույնիսկ 10 նորափեսա լինե՛ր՝ բոլորն էլ պետք է մասնակցեին կրակը վառելու արարողությանը, պայմանով, որ յուրաքանչյուրը որևէ ընծա տար եկեղեցուն՝ մեկ ոչխար, մի տիկ գինի, դրամ և այլն: Այս խարույկը հատուկ էր, այն ողջ համայնքի ընթացիկ տարվա կյանքի նախագուշակը պիտի լինե՛ր: Ամբողջ ժողովուրդն այստեղ էր հավաքվում՝ հետները նորանոր փայտեր, նույնիսկ գերաններ բերելով և կրակը թեժացնելով և միմյանց կոչ անելով «ձմեռը վառել»: Հավաքվածները ուշադիր հետևում էին խարույկի ծխի ուղղությանը՝ այն ցույց էր տալիս այդ տարվա առավել բերքառատ գոտին: Տարածված էր այն պատկերացումը, որ Տյառնընդառաջի հետ վերջանում է «ձմռան քառասունքը»: Այս մեծ, գլխավոր խարույկից մասնակիցները խանձողներ էին տանում, որով վառում էին բակերի խարույկները¹³²:

Հաջորդ՝ երրորդ, բավականին հետաքրքիր խումբը դեղօրայք, անուշահոտ յուղեր և օծանելիք պահելու համար օգտագործվող անոթներն են /Աղ. XC, XCI/: Դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ լայնաբերան՝ բժշկության հետ կապված և նեղ վզով անուշահոտ յուղեր, օծանելիք պահելու համար նախատեսված խեցանոթներ: Բոլոր քննարկվող անոթները աչքի են ընկնում բարձր որակով և խիստ փոքրիկ չափերով: Դրանց բարձրությունը հասնում է անգամ 0,1մ: Նշվածներն ունեն կարմիր, դեղին, սև անգորպատ մակերես և իրենց կառուցվածքով կրկնում են ուրարտական խեցանոթների համարյա բոլոր հայտնի ձևերը՝ կարասներից մինչև թասեր: Արագածից հայտնի, հիմնականում բեկորային, խեցանոթների խումբը լայն գուգահեռներ ունի Արգիշտիխինիի «բժշկի տան»¹³³ պեղածո նյութի հետ: Նմանօրինակ խեցեղենից գատ այստեղ գտնվել են կենդանիների, յուրահատուկ ոսկրաբանական մնացորդներ: Այս փոքրածավալ անոթները չէին կարող հանդիսանալ տնտեսական, կենցաղային տարա և ըստ ամենայնի ծառայել են դեղօրայք, յուղեր, քսուկներ¹³⁴ պահելու համար հատուկ նախատեսված օրհնակներ: Բացառված չէ, որ այս անոթների մեջ պահված լինեն նաև թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, զարդեղեն: Հայտնի փաստ է, որ Վանի թագավորությունում և ամբողջ Հին արևելքում ծխական արարողությունների ժամանակ օգտագործվում էին ամենատարբեր ձևերի խեցանոթներ: Վերջիններիս խմբին պետք է

¹³² Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան 2000, էջ 44-45:

¹³³ А. А. Мартиросян, *Ук. соч.*, с. 119, 133.

¹³⁴ Р. М. Джанполадян, *О трех образцах стекла из Кармир блура, Советская Археология*, N1 с. 307-312.

դասել ուրարտական կարասները, որոնք հաստատագրվել են դամբարանային համալիրներում՝ Արգիշտիխիմիում¹³⁵, Ալթին-թեփեում և այլն¹³⁶՝ որպես աճյունասափորներ: Այս անոթների վրա արված են անցքեր, որոնք հանդիպում են նաև հատակներին: Մինչ դամբարանում դրվելը նման կարասներն օգտագործվել են ցորեն, կամ այլ տիպի հացահատիկ պահելու համար, ինչպես օրինակ Արագածում և այլ հնավայրերում:

Երևանի բիայնական դամբարանում գտնվել է հրաշալի լայնաբերան անոթ /Ադ. LIX, 2/, որի շուրթին քանդակված է դիմային արտահայտիչ մանրամասներով երեք ցլի գլուխ: Նման կարասատիպ անոթ գտնվել է նաև Թեյշեբախում¹³⁷:

Վանի քանդարանում պահվում է կարասի բեկոր, վրան քանդակված դիմային մանրամասներով ցլի գլուխ, որի ճակատին արված է սեպածև նախշ¹³⁸: Նման մի անոթ գտնվել է Բաղնոցի¹³⁹ պեղումներից, որի վրայի քանդակ պատկերը հորինվածքով կրկնում է «Ավտոագրեգատներից» հայտնաբերված ցլագլուխ անոթին:

Ինչպես տեսնում ենք, անոթների ցլագլուխ հարդարանքը ընդհանուր է Վանի թագավորության արվեստում և անմիջական կապ ունի պաշտամունքի հետ երկու առումներով: Առաջինը կարասների բուն կիրառությունն է որպես օստուարի և երկրորդը գոմորֆ պատկերագրումը, որը Հայկական լեռնաշխարհում ունի բավականին հին արմատներ: Երկրագործության և անասնապահության տնտեսաձևի զարգացման հետ միասին հատկապես արժեվորվում է ցուլի պաշտամունքը, որը բնորոշում է բնության երևույթներից կայծակը, ամպրոպը, որոտը, երկրային ջուրը: Պատահական չէ, որ ուրարտական պանթեոնում Թեյշեբան գուգակցվում է ցուլի պաշտամունքի հետ՝ խորհրդանշելով ուժի, հզորության պտղաբերության կապը հողի բերրիության, առատության հետ: Արգիշտիի որդի Ռուսան կառուցելով քաղաք, այն ձոնեց Թեյշեբային՝ որոտի, պատերազմի աստծուն:

Արծկեից հայտնի բարձրաքանդակում պատկերված է Թեյշեբան՝ կանգնած ցուլի վրա, աստղերով զարդարված շքեղ հագուստով: Հարկ է նշել, որ Թեյշեբայի հագուստը տարբերվում է պանթեոնի գլխավոր աստծո՝ Խալդիի հանդերձանքից¹⁴⁰: Կասկածից վեր է, որ այդ անոթների կանթերի փոխարեն քանդակված ցլագլուխ դեկորը պաշտամունքային բնույթ ունի: Այս երևույթն իր արտացոլումն է գտել մի շարք հնավայրերի, մասնավորապես Դվինի նյութերում¹⁴¹, հետագայում բուռն զարգացում ապրելով: Նման խեցեղեն մեծ քանակությամբ պեղվել է Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտերում և Արարատյան դաշտի այլ հա-

մալիրներում, ողջ Առաջավոր Ասիայում: Վանի թագավորության մշակույթում ցուլի պաշտամունքի հույժ կարևորության մասին փաստագրված է «Մեերի դրան»¹⁴² սեպագիր տեքստերում, որտեղ յուրաքանչյուր աստծո համար նախատեսվում է նաև ցուլերի զոհաբերման որոշակի քանակություն: Հետաքրքիրն այն է, որ պանթեոնի հիերարխիկ կառուցվածքում Խալդիից սկսած և հաջորդիվ իրենց նշանակությամբ տեղադրված աստվածների շարքին համապատասխանեցված է զոհաբերվող կենդանիների նվազող քանակներ: Ակնհայտ է, որ ցուցակում ընդգրկված են նաև նվաճած երկրների աստվածությունները, որոնց համար նույնպես նախատեսվել է զոհաբերվող կենդանիների որոշակի քանակություն: Բացի ցուլի /պատկերներից/ քննարկվող անոթների վրա հաճախ հանդիպում են նաև օձի ամենատարբեր պատկերներ, ինչպիսիք հայտնի են ուրարտական և մ.թ.ա. I հազարամյակի Արարատյան դաշտավայրի համալիրներից՝ Կարմիր բլուր, Դվին, Մեծամոր, Այգեվան և այլն: Կարմիր բլուրից հայտնի կարասի վերին մասում արված է օձի պատկեր, իսկ Դվինից պեղված բարդ հորինվածքով կարասի վրա բացի օձից հանդիպում են այծի, եղջերվի, որսորդների, երկնային լուսատուների ռեալիստական պատկերների շարքեր¹⁴³: Օձի պատկերով, հասկանալի չի հորինվածքով անոթներ են գտնվել նաև Մեծամորում: Հայտնի են նաև Մեծամորի օձի և ջրի պատկերներով կրակարան-կոթողները: Քննարկվող մոտիվները խորհրդանշում են պտղաբերության, հավերժության և վերածննդի գաղափարը: Օձի պատկերները լրացնում են նաև կիրառական արվեստի մի շարք արտեֆակտների զարդանոտիվները: Դրանք հանդիպում են բրոնզից գոտիների, կացինների, ոսկուց, արծաթից ապարանջան-հմայիլների վրա¹⁴⁴, հայտնի Նոր Արեշից, Մուխանաթ թափայից, Թեյշեբախից, «Ավտոագրեգատի» կոլումբարիից: Միևնույն ժամանակ օձի պատկերը պահպանում էր չար ոգիներից, անհաջողությունից, նպաստելով վերարտադրությանը և ուժին: Օձի պաշտամունքի վերաբերյալ ինքնատիպ հայտնագործություններ են կատարվել Օշականում: Պեղված ոսկուց թիթեղով պատած սալիկների վրա պատկերված է երախը բաց առյուծի պատկեր, որի շուրջը նկարագրված է գալարվող օձ¹⁴⁵: Կարմիր բլուրի N 40 գինու պահեստից NN 17-19-ը կարասների մեջ հայտնաբերվել են ոսկուց օձի, առյուծի, գրիֆոնի պատկերներով թիթեղներ: Առայժմ դժվար է բացատրել, թե ինչու են թիթեղները զցել գինու մեջ: Բ. Բ. Պիոտրովսկին նշում է ոսկին գինու մեջ զցելու սովորույթը¹⁴⁶, որը սակայն հայտնի չէ ազգագրական համեմատականներում:

Արարատյան դաշտավայրի թաղումներից հայտնաբերված անոթների շարքում հանդիպում են սափորների, կնուճների այլ անոթների խումբ, որոնք իրենց վրա ունեն անցքեր: Թաղման աճյունասափոր հանդիսացող այս անոթների մա-

¹³⁵ А. А. Мартиросян, Ук. соч., с. 50-53.

¹³⁶ У. Ф. Հնայակյան, պաշտամունքային շինություններ, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումը Ուրարտում, Պատմա-քանադասական Հանդես, N 1, 1986, էջ 113-133:

¹³⁷ Б. Б. Пиотровский Ванское царство с. 192-193.

¹³⁸ Kultur ..., A - 776.

¹³⁹ Urartu, ein wiedergeborenes Rival Assyriens. Munchen, 1976, taf. 2.

¹⁴⁰ А. Р. Демирханян, К мифопоэтическим истокам геральдических композиций, в кн. Культурное наследие Востока. Ленинград, 1985, с. 137.

¹⁴¹ К. Х. Кушкарева, Древнейшие памятники Двина. Ереван, 1977, с. 23-24, рис. 23, 1-5.

¹⁴² Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 221-222.

¹⁴³ Г. Г. Аветисян, Ук. соч., с. 82.

¹⁴⁴ У. У. Եսայան, Հայաստանի պատմության քանդարանի քրոնիկե ապարանջանները, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», N 2, 1964, էջ 83-94:

¹⁴⁵ С. А. Есаян, Находки урартских изделий в Ошаканском могильнике, Древний Восток и мировая культура, Москва, 1981, рис. 78. /9, 12/.

¹⁴⁶ Б. Б. Пиотровский Кармир блур III с. 22.

սին ինքնատիպ տեսակետ է հայտնել Գ. Ղափանցյանը¹⁴⁷: Վաստակաշատ գիտնականը նշում է, որ Ուրարտուում կար աստվածություն, որը հոգիներ է տեղափոխում: Ամենայն հավանականությամբ անոթների վրա արված անցքերը անկախ քանակից ծառայել են, որպեսզի հանգուցյալի հոգին հաղորդակցվի այսպես կոչված արտաքին աշխարհի հետ: Բոլոր վերոհիշյալ անոթների վրա կատարված անցքերը կատարվել են թրծումից հետո, ինչը խոսում է դրանց կիրառական մի այլ բնույթի, որպես օստուարի հանդես գալու մասին:

Արագածի ուրարտական համալիրներից հայտնաբերված խեցանոթները իրենց վրա ունեն վարպետի նշան հանդիսացող հիերոգլիֆ պատկերներ: Դրանք հիմնականում պարզ երկրաչափական պատկերներ են խաչի, եռանկյան, նետալաքի տեսքով: Ի տարբերություն Կարմիր բլուրի, Արգիշտիխինիլիի և ուրարտական այլ համալիրներից գտնված օրինակների, որոնք ավելի բարդ հորինվածքի նշաններ և դաջեր են, Արագածից հայտնաբերված նշանները կատարվել են թրծումից հետո:

ԻՄԻՏԱՑԻԱ /ընդօրինակում/

Արագածի միջնաբերդի և քաղաքային համալիրի կացարաններից հայտնաբերված տարատեսակ խեցանոթների մեջ հանդիպում են սպասքի առանձին տիպեր, որոնք չնայած թվագրվում են ուրարտական ժամանակաշրջանով, բայց պահպանել են իրենց ձևերը թագավորության անկումից հետո: Դրանցից շատերը հանդիսանում են մետաղի սպասքի դասական ընդօրինակում և գոյատևում են մինչև անտիկ ժամանակաշրջան:

Մասնագետները նկատել են, որ հին Հայաստանի և հարևան երկրների խեցեգործական արտադրության մեջ առանձնանում է հիմնականում ծիսական կամ տոնական նշանակության արվեստի հոյակապ նմուշներ հանդիսացող իրերի մի ոչ մեծ խումբ, որոնք կրկնում են ձուլածո կամ կոփածո մետաղե սպասքի ձևերը: Այսպես, օրինակ, դեռ միջին և ուշ բրոնզե ժամանակաշրջանի խեցեգործական արտադրության մեջ հանդիպում են կավե առարկաներ, որոնք իրենց ձևերով նույն և ավելի վաղ ժամանակաշրջանի մետաղե իրերի ընդօրինակություն են: Հատկապես հետաքրքիր են կիրովականյան և թրիալեթյան ոսկե, արծաթե գավաթների, թասերի ձևերը և զարդամոտիվները, որոնք իրենց ընդօրինակումներն ունեն Լճաշենի, Ծիծեռնակաբերդի, Ոսկեվազի, Վերին Գավերի կավանոթների մեջ և միաժամանակ նման են փոքրասիական և Միջերկրականի մետաղե ու կավե իրերին¹⁴⁸:

Այս տեսակետից բացառություն չէ մ. թ. ա. 8-7-րդ դդ. Վանի թագավորության խեցեգործական արվեստը: Ինչպես նշում է Բ. Բ. Պիոտրովսկին, վաղուց արդեն նկատվել է, որ ուրարտական խեցանոթները՝ մեկ կանթանի սափորներ, փիալաներ, թասեր, հաճախ ընդօրինակվել են մետաղական սպասքի նմանօրինակ ձևերից: Մակայն, ինչպես կտեսնենք ստորև, նա հիմնականում ստուգաբանել է անոթների մի քանի ձևեր: Վերջին տարիներս հատկապես Արևմտյան Հայաստանի և Պարսկահայքի տարածքից հայտնաբերված բազմաթիվ նոր նյութերի շնորհիվ պարզվում է, որ կավե անոթների բազմազան և հարյուրավոր օրինակներ կրկնում են նմանօրինակ մետաղե սպասքի ձևերը՝ մի երևույթ, որը Վանի թագավորության կավագործության մեջ ուներ մասսայական բնույթ¹⁴⁹: Այս նյութերը, որոնք հայտնաբերվել են տարբեր բնակավայրերից, ամրոցներից և դամբարաններից, կազմում են բավականին մեծ խումբ, և որոնց մեջ աչքի են ընկնում կարմիր, բարձրորակ անգորպապատ մեկ կանթանի սափորները, թասերը, փիալաները, գնդաձև անկանթ անոթները, գավաթները և այլն:

Մեզ հայտնի մետաղե սպասքի ձևերը, որոնք ունեն իրենց կավե ընդօրինակումները, ավելի վաղ են թվագրվում /Իշպուհինի, Մենուայի, Մարդուրի արձանագրություններով անոթները/, և դրանց ընդօրինակումը կավանոթներում արտացոլված է ոչ միայն ընդհանուր ձևերի, այլև պատրաստման տեխնոլոգիայի տեսակետից մետաղե անոթներին բնորոշ առանձին մանրամասների պահպանմամբ, ինչպես օրինակ, կավե սափորների իրանի վրայի ուռուցիկ գոտիները, նրանց կանթերի, շուրթերի, հատակների ձևերը, փիալաների գնդաձև ելուստանախշերի և ուռուցիկ ներս ընկած հատակի կառուցվածքները և այլն, նման են մետաղե անոթներին:

Այս անոթները իրենց ձևերով բավականին բազմազան են: Մենք այն դասակարգել ենք հետևյալ խմբերի:

Գնդաձև իրանով անկանթ սափորներ /Աղ. XLV, 1-5/, /Աղ. LXXXVIII, 1-3/ Այս խմբի անոթները բազմաքանակ չեն, ընդամենը 6 օրինակ: Մրանք, ըստ երևույթին, ընդօրինակում են մետաղե սպասքը, որի օրինակները մեզ հայտնի են Ալիշարից և Ալթին թեփեից¹⁵⁰: Վերջիններս ունեն կարճ վիզ, քիչ դուրս ճկված շուրթ, գնդաձև իրան, որի վերին մասը զարդարված է ուռուցիկ գոտիով: Հատակի մասում առկա է աննշան գոգավորություն, որն անոթին տալիս է գնդի ձև: Մեզ հայտնի նմանատիպ կավե սափորները գտնվել են Վանի թագավորության հուշարձաններից և ունեցել են հետևյալ տարածումը՝ Արարատյան դաշտավայր և Արաքսի աջափնյա շրջաններ /Վանի թագավորության հյուսիս և հյուսիս-արևել-

С. А. Есаян. Ереван /археологический очерк/, Ереван, 1969, с. 43; Г. Е. Арешян. Малоазийские формы в керамике Армении среднего бронзового века – Советская Археология, 1973, N 4; с. 40-49; Т. С. Хачатрян. Древняя культура Ширака, Ереван, 1975, с. 218, 220.

¹⁴⁹ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, с. 189, з. 9. Ավետիսյան. մետաղե սպասքի ձևերի ընդօրինակումը Վանի թագավորության խեցեգործության մեջ: Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1988թ. N 2, էջ 112-121:

¹⁵⁰ С. И. Ходжаш. Керамика Эребуни – "Сообщение Гос. музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина", вып. 4, М., 1968, табл. 1, рис. 4.

յան մարզեր/, Էրեբունի¹⁵¹, Կարմիր բլուր¹⁵², Օշական¹⁵³, Իգդիր¹⁵⁴, Բաստամ¹⁵⁵, Արգիշտիխի¹⁵⁶, Արածանի-Եփրատ գետերի ավազան, Ալթին-թեփե¹⁵⁶:

Մետաղե սպասքի բացարձակ ընդօրինակում է Էրեբունիից հայտնաբերված մոտ կես մետր բարձրությամբ սափորը, որի կլոր իրանը, քիչ ճկված շուրթը, ուսի ուռուցիկ գոտին ինչպես տեսնում ենք, ճիշտ կրկնում են վերը նշված բրոնզե անոթների ձևերը: Կավե սպասքի այս տեսակը գուրկ է զարդանախշերից: Ինչպես նշում են Վանի թագավորության մետաղագործության և կավագործության խնդիրներով զբաղվող մասնագետները¹⁵⁷, կրկնելով մետաղե թանկարժեք իրերի ձևերը կավե խեցանոթներում՝ վարպետները աշխատել են պահպանել մետաղագործի պատրաստած բրոնզե սափորների արտաքին տեսքը, բնորոշ գծերը: Բացի վերը նկարագրված ամբողջական սափորից, Էրեբունիում գտնվել են նաև նմանատիպ անոթների բազմաթիվ բեկորներ, որոնք վկայում են նրանց լայն տարածման մասին: Նմանօրինակ անոթ գտնվել է Արգիշտիխի¹⁵⁸, որը Էրեբունու սափորից տարբերվում է միայն չափերով: Կարմիր բլուրի, Օշականի և Բաստամի նմանաձև սափորները վերը նկարագրված մետաղե և կավե համանուն անոթներից տարբերվում են միայն ուսի վրայով անցնող ուռուցիկ գոտու բացակայությամբ, վկայելով այն մասին, որ կավագործ վարպետները մետաղե սպասքը ընդօրինակելիս նրա ձևերը պարզեցնում էին:

Միաժամանակ Էրեբունիից գտնված սափորի և մյուս անոթների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կավագործ վարպետները ընդօրինակում և ոչ թե պատճենում էին մետաղե սպասքի ձևերը, տալով սափորներին տարբեր չափեր: Այսպես, Ալիշարի բրոնզե սափորը ունի 17 սմ բարձրություն, Էրեբունիինը՝ 43 սմ, Բաստամինը՝ 9,5 սմ, Արգիշտիխիինը՝ 12 սմ:

Մեկ կանթանի սափորներ /Աղ. XLIX, 1-6/: Այս մետաղե սափորները լայն տարածում են ունեցել Վանի թագավորության մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ. հուշարձաններում: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մեկ կանթանի 2 բրոնզե /մեկը՝ թերի/ և մեկ արծաթե սափորները¹⁵⁸, գտնված Կարմիր բլուրից: Վերջինս ունի 25 սմ բարձրություն, որի կանթի վերին և ստորին հատվածները զարդարված են պարույրներով և շեղանկյուններով: Սափորի վզի վրա առկա է ուռուցիկ գոտի՝ սրացող եզրերով և երեք հիերոգլիֆ նշաններով: Մետաղե նմանատիպ անոթներ

հայտնաբերվել են Թուփրախ- կալեի¹⁵⁹, Ուրմիայի տարածքի հուշարձաններից՝ Ռեզայե¹⁶⁰, Նուշի ջան¹⁶¹, ինչպես նաև՝ Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկահայքից, որ պահվում են Շվեյցարիայի, Մայնցի, Մյունխենի թանգարաններում¹⁶²: Դրանք հրապարակող հեղինակները նշում են, որ այս առարկաները գտնվել են Արևելյան Թուրքիայից, Իրանական Ադրբեջանից կամ Հյուսիս-արևելյան Իրանից: Շփոթություն չառաջացնելու նպատակով այս շրջանների համար մենք ստորև կօգտագործենք Վանի թագավորության կենտրոնական կամ արևելյան մարզեր անվանումները:

Այս գտածոների մեջ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու բրոնզե սափորները, որ հայտնաբերվել են Վանի թագավորության կենտրոնական շրջաններից ու պահվում են Շվեյցարիայի և Մայնցի թանգարաններում¹⁶³: Առաջինը իրենից ներկայացնում է 15,3 սմ բարձրությամբ մեկ կանթանի փոքրիկ սափոր՝ ուռուցիկ իրանով, երկար վզով, դուրս ճկված շուրթով: Անոթի իրանի վերին մասը զարդարված է երկու ուռուցիկ գոտիներով: Իր ձևով այն նման է Կարմիր բլուրից գտնված արծաթե սափորին, տարբեր է չափերով: Երկրորդ անոթը՝ 23,7 սմ բարձրությամբ, նույնպես նմանվում է Կարմիր բլուրի արծաթյա սափորին, միայն այն տարբերությամբ, որ սրա վիզը կարճ է, և իրանն ունի կլորացող գնդի ձև, իսկ կտրվածքում կանթը ավելի հաստ է և կլորավուն: Հաջորդ երկու մետաղե սափորները՝ բրոնզից և արծաթից /Մյունխենի թանգարան/¹⁶⁴, իրենց ձևով ու չափերով մոտենում են Կարմիր բլուրի անոթներին, սակայն նրանցից առաջինի հատակը ունի կլորացող նստուկ, իսկ երկրորդը իրանի ամենալայն մասում՝ ուռուցիկ գոտի, որը չի նկատվում վերը նկարագրված բոլոր բրոնզե, արծաթե, ինչպես նաև կավե մեկ կանթանի սափորների վրա /աղ. 2, նկ. 3, 4/: Ինչպես տեսնում ենք, մետաղե իրերի այս խմբի մեջ կա զգալի բազմազանություն, որն արտահայտվում է սափորների իրանի ուռուցիկությանը, վզի բարձրությանը, հատակի կառուցվածքով: Հիշյալ առանձնահատկությունները, ինչպես կտեսնենք ստորև, իրենց արտացոլում են գտել կավագործ վարպետների արտադրանքում, որը մեկ անգամ ևս վկայում է նրանց՝ մետաղե սպասքի ձևերից ընդօրինակման մասին: Նմանատիպ կավե անոթներ՝ ակոսավոր կանթի, ճգնված շուրթի կառուցվածքի պատճառով հնագիտական գրականության մեջ ստացել են օյնախոյ անունը: Նրանք գտնվել են հետևյալ շրջաններում՝ 1. Վանի թագավորության հյուսիս և հյուսիս-արևելյան շրջաններ /Արարատյան դաշտ և Արաքսի աջափնյա հուշարձաններ/, Էրեբունի¹⁶⁵, Արգիշտիխիինի¹⁶⁶, Կարմիր բլուր՝ միայն N 29 մասանից 1036

¹⁵¹ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. Л. Оганесян, Ук. соч., с. 101.

¹⁵² А. А. Мартиросян. Город Тейшебаини, Ереван 1961, с. 131, рис. 51.

¹⁵³ С. А. Есаян, А. А. Калантарян. Позднеурартское погребение Ошакана.- Историко-филологический журнал, N 3, с. 270. табл. 1, рис. 9.

¹⁵⁴ Б. А. Куфтин, Урартский колумбарий у подошвы Араарата и Куро-Аракский энеолит с. 15, табл. 12, рис. 2.

¹⁵⁵ L. V. Berghe en L. Meyer. Urartu /ocn vergeten cultuur uit het bergland Armcnic/ Gent, 1982-1983, p. 206, 207.

¹⁵⁶ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. Л. Оганесян, Ук. соч., с. 101:

¹⁵⁷ Bennett R. D. and Gukce. The find of urartian bronzes of Altintepe-near Erzingang. "Anatolien Studies", 16, London, 1953, p. 121-129.

¹⁵⁸ Б. Б. Пиотровский. Кармир блур, III, с. 13, рис. 13, նույնի՝ Искусство Урарту, Л., 1962, с. 88.

¹⁵⁹ S. Kroll. Keramik urartaischer festung gen in Iran, Berlin, 1976, p. 186.

¹⁶⁰ Նույն տեղում:

¹⁶¹ Նույն տեղում:

¹⁶² L. V. Berghe en L. De Meyer. նշվ. աշխ. նկ. 170, 171:

¹⁶³ Նույն տեղում:

¹⁶⁴ Նույն տեղում:

¹⁶⁵ С. И. Ходжаш, Н. С. Трухтанова, К. Л. Оганесян, Ук. соч., с. 100, նկ. 83, 86, 88, С. И. Ходжаш, Керамика Эрбунни, табл. 8, рис. 2, У. Ա. Եսայան, Կարմիր բլուր, էջ 33:

¹⁶⁶ А. А. Мартиросян Аршигитхинили, Ереван, 1974, с. 144, рис. 61, 62.

հաս¹⁶⁷, Օշական¹⁶⁸, Երևան քաղաքի տարածքի հուշարձաններից՝ Մոսկովյան փողոց /այժմ՝ Սարյան/, Ավտոագրեգատների գործարան, ինչպես նաև Բաստամից և այլ վայրերից¹⁶⁹, 2. Վանա լճի ավազան. Թոփրախ-կալե, Արծկե /Աղիջևազ/, Հայկաբերդ /Չավուշ թեփե/, Բաղնոց¹⁷⁰, 3. Արածանի-Եփրատ գետերի ավազան. Նորշուն-թեփե, Կայալի դերե. 4. Ուրմիայի ավազան, Խոյ, Մուսասիր և այլն¹⁷¹:

Այժմ մի քանի անոթների համեմատություններով փորձենք ցույց տալ մեր դիտարկումների արդյունքները, որոնք հաստատում են այս ձևի սափորների ընդօրինակման փաստը մետաղե նմանօրինակ անոթներից: Ինչպես տեսանք, վերը նկարագրված մետաղե անոթները հիմնականում վերաբերում են նույն տիպին՝ տարբերվելով վզի չափերով, հատակի և երբեմն էլ կանթի հարդարանքով: Թվարկված հուշարձաններից հայտնի բոլոր կավանոթների մեծ մասը իրենց ներճկված կանթով կրկնում են մետաղե սափորների ձևերը: Նույնը նկատվում է դրանց հարթ ու օղակաձև նստուկով հատակների համեմատության ժամանակ, սակայն, ինչպես և անկանթ սափորները, տարբերվում են չափերով և ունեն 0,25-6 լ տարողություն: Այս անոթների մակերեսները երանգավորված են մուգ բալագույնից մինչև բաց վարդագույն և բաց դեղնավուն անգորով¹⁷²: Միաժամանակ տեսնում ենք, որ վարպետի նշանները և անգորբապատման երանգները վկայում են այս սափորների տարբեր արհեստանոցներին պատկանելու: Հետաքրքիր է նշել, որ Օշականի N 25 դամբարանից հայտնի անկանթ սափորը¹⁷³ նույնպես ունի դեղնավուն անգորբապատում, իսկ երկու կարմիր անգորբապատ և մեկ սև սափորները, որոնց բռնակները կտրվածքում կլորավում են, հիշեցնում են վերը նկարագրված Մայնցի թանգարանի բրոնզե սափորի բռնակի ձևը :

Գավաթ-բաժակներ: Այս խմբի մետաղե սպասքի օրինակները, որոնք ունեն իրենց կավե ընդօրինակումը, հայտնի են Ալթին-թեփեի N 2 դամբարանից և Թոփրախ-կալեից¹⁷⁴: Ալթին-թեփեից գտնված արծաթից և բրոնզից այս անոթներն ունեն գլանաձև իրան, հարթ հատակ, աննշան կլորացող շուրթ: Նույնն է կրկնվում Թոփրախ-կալեից գտնված բրոնզե գավաթում: Մետաղական սպասքի այս տեսակը գուրկ է որևիցե զարդանախշից և միակ կավե ընդօրինակումը գտնվել է Կարմիր բլուրից: Նրա իրանին կա երկու կլոր անցք, և ծառայել է որպես ծխաման¹⁷⁵:

Փխալաներ /Աղ. LXXVII/: Վանի թագավորության մետաղագործական արտադրանքի մեջ կարևոր տեղ են զրափում մ. թ.ա. 9-7-րդ դդ. հոգևոր և աշխարհիկ

բարձր խավի սպասքի բաղկացուցիչ մաս կազմող ոսկե, արծաթե և բրոնզե փխալաները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց շքեղ արտաքին հարդարանքով: Այս, ձևով բազմազան անոթներից մի մասը նույնպես ընդօրինակել են կավագործ վարպետները: Այսպես, առաջին տիպի մետաղական փխալաները իրենցից ներկայացնում են ցածր իրանով, խիստ եզրագծված կամ ուղղանկյուն ուսերով զարդարված՝ հարթ կամ կլորավուն զարդանախշերով, կլորացող կամ կենտրոնում ներճկված հատակով անոթներ, որոնք գտնվել են Թոփրախ-կալեից¹⁷⁶, Կարմիր բլուրից¹⁷⁷, ինչպես նաև Վանի թագավորության անհայտ հուշարձաններից և պահվում են Եվրոպայի թանգարաններում¹⁷⁸ /Մայնց, Լես Արս, Բեռլին/: Նկարագրենք դրանցից մի քանիսը, որոնցից ամենահին օրինակը արծաթից է, Իշպուինի արծաճագրությամբ և պահվում է Լես Արսի թանգարանում: Անոթն ունի քիչ դուրս ճկված շուրթ¹⁷⁹, իսկ կլոր իրանը վերից վար զարդարված է գդալաձև երկարավուն ուռուցիկ նախշերով: Մյուս նույնատիպ անոթը ոսկուց է, պահվում է Մայնցի թանգարանում: Այն գուրկ է որևիցե արծաճագրությունից և իր չափով մոտենում է Լես Արսի թանգարանում պահվող արծաթյա անոթին, կրկնելով սրա ձևը¹⁸⁰: Նույն ձևն ունեն նաև Մայնցի թանգարանում պահվող երկու բրոնզե նույնատիպ փխալաները: Թոփրախ-կալեից գտնված անոթն ուսին ունի երկու հիերոգլիֆ նշան, ինչը բացակայում է Թեյշերախիի պեղումներից գտնված բարձրորակ, կենտրոնում ներճկված հատակով, Սարդուր 2-րդի արծաճագրությամբ փխալաներում: Այս տիպի մեջ առանձնանում է նույն Մայնցի թանգարանում պահվող նրբագեղ արծաթյա փխալան¹⁸¹, որի զարդանախշման եղանակը տարբերվում է մնացած բոլոր մետաղյա համանման անոթներից իրանի վրայի ելուստների կլորությամբ: Նման բարդ անոթները, ի տարբերություն մյուս խմբերի, ավելի քիչ են հանդիպում և վկայում են կավագործ վարպետների բարձր մասնագիտացման մասին, որոնք աշխատում էին արքունիքի և նահանգների կենտրոնների բարձր խավերի կարիքների համար: Նման կարմիր, բարձրորակ անգորբապատ մակերես ունեցող տարբեր չափերի կավանոթներ՝ զարդարված ուռուցիկ նեղ ելուստանախշերով, որոնք իրենց ձևով հիշեցնում են խեթական, սիրիական, կիպրոսյան մետաղե անոթներ¹⁸², գտնվել են Կարմիր բլուրից, Էրեբունիի միջնաբերդից¹⁸³, ինչպես նաև Օշականի տեղական իշխանավորի դամբարանից:

Երկրորդ տիպի փխալաները պատրաստված արծաթից և բրոնզից, ունեն հարթ մակերես, կլորացող իրան, եզրագծված կողեր, քիչ կլորավուն հատակ և

¹⁶⁷ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство с. 145.

¹⁶⁸ С. А. Есаян. Находки урартских изделий в Ошаканском могильнике, с. 95.

¹⁶⁹ S. Kroll, նշվ. աշխ., էջ 128, նկ. 46:

¹⁷⁰ L. V. Berghe en L. Meuser, նշվ. աշխ., նկ. 195-202, 208:

¹⁷¹ S. Kroll, նշվ. աշխ., նկ. 46:

¹⁷² Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, стр. 108.

¹⁷³ С. А. Есаян, А. А. Калантарян, Ук. соч., с. 270:

¹⁷⁴ S. Kroll, նշվ. աշխ., նկ. 85:

¹⁷⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир блур, II, с. 36, рис. 17.

¹⁷⁶ Б. Б. Пиотровский. История и культура Урарту, с. 271, рис. 73, նույնի՝ Ванское царство, с. 180, рис. 44.

¹⁷⁷ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, с. 180, նույնի՝ Кармир блур /альбом/, рис. 73-75.

¹⁷⁸ L. V. Berghe en L. Meuser, նշվ. աշխ. նկ. 151-153, 163-165:

¹⁷⁹ Նույն տեղում:

¹⁸⁰ Նույն տեղում:

¹⁸¹ Նույն տեղում:

¹⁸² Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, стр. 180.

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 189: С. И. Ходжаш. Керамика Эребуни, с. 136, табл. 1, рис. 2.

հայտնի են Գորդիոնից, Պերսեպոլիսից¹⁸⁴: Նմանատիպ կավե փիալաները ունեցել են լայն տարածում Վանի թագավորությունում և հայտնի են 36 հուշարձաններից՝ Հյուսիս և հյուսիս-արևելյան շրջաններ /Արարատյան դաշտ և Արաքսի աջափնյա հուշարձաններ/ Արգիշտիխիսի¹⁸⁵, Օշական¹⁸⁶, Թեյշեբանի¹⁸⁷, Բաստամ¹⁸⁸, Վանա լճի ավազան՝ Թոփրախ-կալե, Բաղնոց¹⁸⁹, Արածանի, Եփրատ գետերի ավազան՝ Ալթին-թեփե¹⁹⁰, Ուրմիայի ավազան, Չիվիե, Խոյ և այլն¹⁹¹:

Վերը նկարագրված փիալաների առաջին տիպը ավելի սակավաթիվ է: Խոսելով այս անոթների մասին, Բ. Բ. Պիոտրովսկին¹⁹² նշում է, որ վաղուց արդեն նկատվել է այս անոթների՝ մետաղե սպասքի համանուն ձևերից ընդօրինակված լինելը, որի փայլուն օրինակը նշված հուշարձաններից գտնվածներն են: Միաժամանակ պետք է նշել, որ Վանի թագավորությունում 1-ին տիպի փիալաները հանդես են գալիս վերջին շրջանում, ինչպիսիք են Կարմիր բլուրի և Օշականի օրինակները: Ինչ վերաբերում է Էրեբունիից գտնվածներին, ապա հարկ է հիշել Բ. Բ. Պիոտրովսկու¹⁹³ հանրահայտ այն կարծիքը, որ Արինբերդից գտնված փիալաները գոյատևել են վաղ հայկական /աքեմենյան/ ժամանակաշրջանում, երբ, ըստ երևույթին, անցումը մետաղից խեցանոթների մնանօրինակ ձևերին տեղի է ունեցել ուշացումով: Ինչպես տեսնում ենք, Վանի թագավորության վերջին շրջանում ընդօրինակված կավե փիալաները և որոշ մետաղե իրերի ձևեր շարունակում են գոյատևել աքեմենյան ժամանակաշրջանից սկսած մինչև անգամ անտիկ ժամանակները /2-րդ տիպի փիալաներ/, մի հանգամանք, որը վկայում է Վանի թագավորության՝ հետագա ժամանակաշրջանի մշակույթի վրա ազդեցության մասին:

Թասեր /Աղ. LXV-LXVII/: Այս մետաղական անոթների մի ոչ մեծ խումբ /թվագրվող մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ./, իրենց կավե ընդօրինակման հետ-միասին, որ հայտնի են Բիայնական թագավորության կենտրոնական և ծայրամասային շրջանների 36 հուշարձաններից, բաժանվում են 3 տիպի: Առաջինին պատկանող թասերը /արծաթ, բրոնզ/ ունեն կլորացող իրան, ուղիղ ուտեր, կտրված շուրթ և ներճկված նստուկ: Դրանք հայտնաբերվել են Հասանլուից, Իգդիրից, Կարմիր բլուրից: Համանման կավե թասերը, որոնք այս մետաղե անոթների ընդօրինակում են, ունեն հետևյալ տարածումը՝ Արարատյան դաշտի հուշարձաններ՝ Արինբերդ, Կարմիր բլուր, Արգիշտիխիսի, Բաստամ¹⁹⁴, Վանի տարածքի հուշարձաններ՝

Արծկե, Բաղնոց, Արածանի, Եփրատի ավազան՝ Նորշուն-թեփե, Կայալի Դերե, Ուրմիայի շրջաններից՝ Հավթվան, Խոյ և այլն¹⁹⁵:

Երկրորդ տիպին պատկանող բրոնզե թասերը ունեն կլորացող ցածր իրան, եզրագծված կողեր, քիչ դուրս ճկված սրածայր շուրթ, լայն, հարթ հատակ: Այս տիպի կավե ընդօրինակումները հայտնի են հետևյալ շրջանների հուշարձաններից՝ Արարատյան դաշտավայր՝ Արինբերդ, Արգիշտիխիսի, Բաստամ, Վանի տարածք՝ Բաղնոց, Արածանի-Եփրատ՝ Նորշուն-թեփե, Ուրմիայից՝ Չիվիե, Խոյ¹⁹⁶: Զանի որ այս մետաղե թասերի մի մասի վրա պահպանվել է Մենուայի արձանագրությունը, իսկ դրանց կավե ընդօրինակումները գտնվել են նաև ուշ ուրարտական ժամանակաշրջանի վայրերից, ապա կարելի է նշել, որ այս թասերը Բիայնական թագավորությունում հարատևել են շուրջ 200 տարի՝ մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ.: Այս տիպին են մոտենում մի խումբ բրոնզե թասեր՝ գտնված Իգդիրից, Բաղնոցից, որոնք տարբերվում են եզրագծված կողերով, դուրս ճկված շուրթով: Նման կավե անոթների տարածման սահմանները հետևյալն են՝ Արարատյան դաշտավայր և հարակից շրջանները՝ Բաստամ, Իգդիր, Արգիշտիխիսի, Վանի տարածք՝ Թոփրախ-կալե, Բաղնոց, Արածանի, Եփրատ՝ Նորշուն քեփե, Ուրմիայից՝ Հասանլու, Լիվար և այլն¹⁹⁷: Երրորդ խումբը ներկայացված է Կարմիր բլուրի բրոնզե թասերով, որոնք ունեն ուղիղ կտրված շուրթ, սահուն լայնացող կողեր, հարթ հատակ, Մենուայի, Արգիշտի 1-ինի, Սարգուր 2-րդի, Ռուսա 1-ինի սեպագրերով, ինչպես նաև կենդանիների, թռչունների, բուսական զարդանախշերի և խորհրդանշաններ պատկերներով: Այս տեսակի արծաթե, բրոնզե թասեր գտնվել են Վանի թագավորության կենտրոնական շրջաններից և պահվում են Լես Արսի թանգարանում¹⁹⁸: Այս խմբի ընդօրինակված կավե անոթները լայն տարածում են ունեցել Արարատյան դաշտավայրի հուշարձաններում¹⁹⁹, Կարմիր բլուր, Էրեբունի, Արգիշտիխիսի, Օշական, Արագած և առավել տիպական են այս շրջանի համար:

Բացի վերը նշված սպասքի ձևերից, բիայնացիների նյութական արտադրությունում հանդիպում են նաև մետաղե տարբեր իրեր՝ սկահակ-ծխամաններ /Աղ. XXXV, XXXVI/, աշտանակ-ճրագներ, որոնք կավե արտադրության մեջ ստանալով մասսայական բնույթ, լայն տարածում են ունեցել Վանի թագավորության տարբեր շրջաններում:

Ծխամաններ: Չնայած այս խմբի մետաղե անոթների վերաբերյալ մենք չունենք որևիցե նյութական փաստարկ, բայց կավե ծխամանների ընդօրինակման մասին /մետաղից/ մեզ համար աղբյուր է Ասորեստանի թագավոր Սարգոն 2-րդի

¹⁸⁴ S. Kroll, նշվ. աշխ., նկ. 11:

¹⁸⁵ А. А. Мартиросян Аргштихинили, с. 63, рис. 25 /а – б/.

¹⁸⁶ У. Ա. Եսայանի 1985թ. պեղումները:

¹⁸⁷ А. А. Мартиросян. Город Тейшебаини, рис. 68.

¹⁸⁸ S. Kroll, նշվ. աշխ., նկ. 11:

¹⁸⁹ Նույն տեղում:

¹⁹⁰ Նույն տեղում:

¹⁹¹ Նույն տեղում:

¹⁹² Б. Б. Пиотровский, Ук. соч., с. 189-190.

¹⁹³ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, с. 109.

¹⁹⁴ S. Kroll, նշվ., աշխ., նկ. 8:

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

¹⁹⁷ Նույն տեղում:

¹⁹⁸ L. V. Berghe en L. Meyer. նշվ. աշխ նկ. 161-162:

¹⁹⁹ С. И. Ходжаш, Керамика Эрбунни, табл. 3. рис. 13-14, А. А. Мартиросян. Аргштихинили, рис. 21-24, 65-68.

թողած բարձրաքանդակը²⁰⁰, ուր առանձնանում է ասորական զինվորի պատկերը, որը ուսի վրա տանում է սկահակ²⁰¹: Այս բարձրաքանդակը առայժմ միակ փաստն է ուրարտական մետաղե սկահակների առկայության: Ինչ վերաբերում է կավե նմանօրինակ անոթներին, ապա դրանք իրենց ձևերով բաժանվում են երկու տիպերի: Առաջին տիպի սկահակները իրենցից ներկայացնում են երկմասանի անոթներ՝ բաղկացած սնամեջ ոտքից և կլորացող իրանով վերնամասից, որի վրա արված են ուղղանկյուն, եռանկյուն և ձվաձիւր անցքեր: Մրանք հայտնի են հետևյալ շրջանների հուշարձաններից՝ Արարատյան դաշտավայր՝ Կարմիր բլուր, Արգիշտիխիսիլի, Էրեբունի, Օշական, Բաստամ, Վանի տարածք, Արծկե, Թոփրախ-կալե, Բաղնոց, Հայկաբերդ /Չավուշ-թեփե/, Արածանի-Եփրատ՝ Ալթին-թեփե, Կայալի Դերե, Ուրմիայից՝ Հավթվան, Չենդան²⁰²:

Երկրորդ տիպի սկահակները նույնպես երկմասանի են՝ բաղկացած սնամեջ հենակից և թասանման մասից: Այս անոթները ունեցել են հետևյալ տարածումը՝ Արարատյան դաշտ՝ Արգիշտիխիսիլի, Կարմիր բլուր, Բաստամ, Վանի տարածք, Թոփրախ-կալե, Բաղնոց, Արածանի-Եփրատ՝ Կայալի Դերե, Ուրմիա՝ Չենդան, Պերսեպոլիս, ինչպես նաև Թել Հալաֆ և Գորդիոն²⁰³:

Ճրագներ /Աղ. LXXII/: Բիայնացիների բազմատեսակ խեցանոթների մեջ իր ուրույն տեղն ունի ճրագների խումբը: Թասի ձև ունեցող այս անոթները գտնվել են ուրարտական ամենատարբեր հուշարձաններից՝ բնակավայրերի մառաններից, սենյակներից, դամբարաններից և բաժանվում են երկու տիպի՝ բարձրորակ, կարմիր անգոբապատ, կոպիտ՝ ծածկված համարյա աննկատ դեղնավուն անգոբով: Կավե անոթների այս խմբի մի մասը նույնպես համանման մետաղե իրերի ընդօրինակում է: Առայժմ եզակի նմուշ հանդիսացող բրոնզե ճրագը /Բեռլինի թանգարան/ 15սմ տրամագծով ունի թասակաձև իրան՝ քիչ ընդգծված ծորակով: Մահիկաձև միջնապատը թասը բաժանում է երկու անհավասար մասերի, որի վրա արված են երկու ձվաձիւր անցքեր՝ պատրույզի համար: Ճրագի շուրթի տակից ամրացված է աղեղնաձև հարթ շերտ, որի կենտրոնով անցնում է տափակ երկարավուն ձող: Հավանաբար կատարել է բոնակի դեր²⁰⁴ /Աղ. LXXII, 7/: Կավե ճրագները չունեն նման բոնակներ, բայց բուն թասանման իրանը, ինչպես նաև միջնապատի կառուցվածքը կրկնում են վերը նկարագրված բրոնզե ճրագի ձևը և ունեն հետևյալ տարածումը՝ Արարատյան դաշտավայր՝ Էրեբունի, Կարմիր բլուր, Արգիշտիխիսիլի, Օշական, Արագած, Բաստամ, Վան, Թոփրախ-կալե, Արծկե, Արածանի-Եփրատ՝ Ալթին-թեփե, Կայալի Դերե, Ուրմիա՝ Լիվար, Հավթվան, Չիվիե: Այս տեսակետից մեզ համար կարևոր է նաև բրոնզե, երկաթե աշտանակների²⁰⁵ /տոտանիների/ առկայության փաստը /Թոփրախ-կալեից և Կարմիր բլու-

րից/, որոնց վերին մասը կամ հարթ է, կամ թասանման կլորացող: Հավանաբար սրանք հենակի դեր են կատարել, որոնց վրա, ըստ երևույթին, դրվել են մետաղե ճրագներ: Այս ենթադրության օգտին է վկայում վերը նշված /Բեռլինի թանգարան/ բոնակով մետաղե ճրագը:

Անդրադառնալով Թոփրախ-կալեի աշտանակին, պետք է նշել, որ սրա ձողը զարդարված է տերևաձև պսակներով, իսկ եռոտանու հենակները ցլի ոտքերի ձև ունեն: Վերջիններս կարծես թե դուրս են գալիս ինչ-որ գիշատիչ գազանի երախից: Եռոտանու յուրաքանչյուր ոտքին քանդակված է նստած սֆինքսի պատկեր: Նման քանդակազարդ, սակայն չափերով փոքր աշտանակներ²⁰⁶ /Լուվր/ գտնվել են Վանի թագավորության տարբեր վայրերից: Կասկածից վեր է, որ արվեստի այս բարձրանմուշ առարկաները ծառայել են վերնախավի կարիքներին, հանդիսանալով նրանց ապարանքների, դրյակների, սենյակների կահավորանքի բաղկացուցիչ մասը:

Ինչպես տեսնում ենք, մետաղե իրերի ընդօրինակումը հին արևելյան կավագործության մեջ սկիզբ է առել մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին քառորդում և լայնորեն տարածվել Վանի թագավորությունում: Այս ընդօրինակումը, ըստ երևույթին, տեղի է ունեցել երկու ձևով: Առաջինը՝ անմիջապես մետաղե իրերից կատարված կրկնօրինակումն է, երկրորդը՝ կրկնօրինակված խեցանոթների ընդօրինակումը, որն ավելի մասսայական բնույթ ուներ: Կարելի է ենթադրել, որ այս մետաղե թասերի խումբը, ընդօրինակված անոթների հետ մեկտեղ, հիմնականում տարածված է եղել Արարատյան դաշտավայրի մ.թ.ա. 8-7-րդ դդ. հուշարձաններում և առավել բնորոշ է այս շրջանի համար: Անընդմեջ ընդօրինակման մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Վանի թագավորության վերջին շրջանում մետաղե մեկ կանթանի սափորները որոշ ձևական փոփոխություն են կրում, այն է՝ օյնախոյաների շուրթերը կլորանում են: Հետաքրքիր է նշել, որ նույն երևույթը նկատվում է նաև տեղական մեկ կանթանի սև սափորների շուրթերի ձևավորման մեջ, որը վկայում է տեղական և ուրարտական խեցեգործական արվեստի կապերի մասին:

Ուսումնասիրելով այս ընդօրինակված անոթների ձևերը՝ կարելի է նկատել, որ կավագործ վարպետներից պահանջվում էր ոչ թե անոթի մեխանիկական կրկնություն, այլ ընդհանուր ձևերի պահպանում: Պարտադիր պահանջ էր նաև խեցու որակի և հատկապես անգոբապատման մեթոդների նույնությունը, որով Վանի թագավորության բարձրորակ խեցեղենի հիմնական խմբերը խիստ տարբերվում են նույն ժամանակի Հայկական բարձրավանդակի և հարևան երկրների հուշարձաններից գտնված այլ խեցանոթներից: Բացի մետաղե իրերի բուն արտաքին ձևերից, կավանոթներում ընդօրինակվել են նաև այնպիսի մանրամասներ, ինչպիսիք են անոթների հատակների կառուցվածքը /օղակաձև, ներճկված/, իրանի վրայի ուռուցիկ գդալաձև ելուստանախշերն ու ուռուցիկ գոտիները:

²⁰⁰ Б. Б. Пиотровский. История и культура Урарту, табл. 4, նույնի՝ Ванское царство, табл. 7.

²⁰¹ Նույն տեղում:

²⁰² S. Kroll, նշվ., աշխ., նկ. 47 /a, c/:

²⁰³ Նույն տեղում, նկ. 47 /b/:

²⁰⁴ L. V. Berghe en L. Meyer. նշվ. աշխ., նկ. 51:

²⁰⁵ Б. Б. Пиотровский. Кармир блур I, с. 69-70, рис. 42, Ванское царство, с. 174-175, рис. 35.

²⁰⁶ L. V. Berghe en L. Meyer. նշվ. աշխ., նկ. 183, 184:

Մետաղե ընդօրինակում հանդիսացող մի խումբ խեցանոթներ /թասեր, փիալաներ/, ունենալով լայն տարածում Վանի թագավորությունում, իրենց ձևերով շարունակել են գոյատևել վաղ հայկական և ավելի ուշ ժամանակաշրջաններում, որոնց մասին նշել է Բ. Բ. Պիտոբովսկին՝ ուսումնասիրելով Արինբերդի և Կարմիր բլուրի նյութերը:

Վանի թագավորության խեցեգործության, ինչպես նաև մետաղե զենքի, զարդի շատ նմուշներ շարունակել են հարատևել նաև հետագա ժամանակաշրջանում, դառնալով հայ ժողովրդի նյութական մշակույթի բաղկացուցիչ մասը:

ԽԵՑԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

Կավանոթների արտադրության տեխնոլոգիական գործընթացի որոշ հարցերի բացահայտման /հիմնականում օգտագործված կավազանգվածների տարբերակման, անգորապատման, ինչպես նաև թրծման ռեժիմի վերականգնման/ նպատակով հետազոտվել է Արագածից, Արամուսից և Դովրիից պեղված տարբեր գույների, չափերի և ձևերի 100-ից ավելի խեցեքեկորներ: Ուսումնասիրությունները կատարվել են քիմիական և ֆիզիկաքիմիական եղանակներով: Հետազոտությունների մի մասը կատարվել է երկրաբանության վարչության կենտրոնական լաբորատորիայում /պետրոգրաֆիական, սպեկտրալ, դեֆերենցիալ ջերմային/ մյուս մասը /քիմիկոլյար մանրադիտակային ջրակլանման/ համալսարանի հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայում, պատմական գիտությունների թեկնածու Զնարիկ Նավասարդյանի կողմից:

Բինոկուլյար մանրադիտակային և պետրոգրաֆիական հետազոտությունները թույլ են տվել բացահայտել օգտագործված առավել բնութագրական կավազանգվածների կրկնվող մի քանի կառուցվածքային խմբեր:

Ստորև բերվում են ավելի բնութագրական շլիֆերի նկարագրությունները:

Արագած. 1. Վառ կարմիր թասեր - կառուցվածքը բեկորային է, նյութակառուցվածքը՝ ծակոտկեն: Կապակցող նյութը մանրահատիկավոր է, որն իրենից ներկայացնում է երկաթի օքսիդներով ինտենսիվորեն հագեցած կարմիր կավազանգված, որի մեջ հավասարաչափորեն տեղաբաշխված են պլագիոկլազի և բազալտային կեղծեղջյուրի ալևրիտային մասնիկներ:

Կոպիտ և խոշոր բեկորանյութը 15-20 % պարունակությամբ ներկայացված է պլագիոկլազով, բազալտային կեղծեղջյուրով, հազվադեպ պիրոքսենով և այլ ապարների բեկորներով: Պլագիոկլազի հատիկների մեծությունը տատանվում է 0.5-1.5 մմ-ի սահմաններում, ունեն ոչ ճիշտ անկյունային և պրիզմայի ձև: Բազալտային կեղծեղջյուրը երևում է պրիզմայաձև մինչև 1.2 մմ մեծությամբ հատիկներով:

* Հետազոտությունները կատարել է Զ. Նավասարդյանը:

Ապարների բեկորները ներկայացված են անդեզիտային և բազալտային պորֆիրիտներով, որոնք խիստ փոփոխված են /թրծման հետևանքով/:

Շլիֆում երևում է նաև անգույն միներալ, որն իր օպտիկական հատկանիշներով մոտ է վոլուստոնիտին:

Ինչպես արդեն նշվել է, նյութակառուցվածքը ծակոտկեն է: Ծակոտիները օվալաձև են, չափերը ըստ երկարության 1 մմ-ի սահմաններում (ձգված ծակոտիները դուրզի պտտման հետևանք են)²⁰⁷:

2. Վառ կարմիր կճուճներ - կառուցվածքը բեկորային է կրիպտոբյուրեղային-միկրոքեմիկավոր կապակցող նյութով: Վերջինս իրենից ներկայացնում է զուգահեռ դասավորված հիդրոփալյարի թերթիկներ, որի մեջ հավասարաչափ տեղաբաշխված են թթու հրաբխապակու բեկորներ:

Խոշոր բեկորանյութը կազմված է պլագիոկլազի, ավգիտի, հիպերստենի անկյունավոր բյուրեղներից, որոնց չափերը տատանվում են 1-1.5 մմ-ի սահմաններում: Խեցեճներում երևում են շամոտի բեկորներ մինչև 1.5 մմ չափով: Խոշոր բեկորանյութի (հավելախառնուրդ) պարունակությունը շամոտի հետ միասին տատանվում է 10-15 %-ի սահմաններում:

Արցեստրային հանքանյութերից հանդիպում են ապատիտները (0,6 մմ չափով):

Նյութակառուցվածքը ծակոտկեն է: Ծակոտիները ունեն օվալաձև ձգված տեսք, ըստ երկարության 1,5 մմ չափեր:

3. Կարմիր և դեղնագորշ կճուճներ - կառուցվածքը բեկորային է, ալևրոպեիտային կապակցող նյութով: Վերջինս թրծումից փոփոխված է և կազմված է գորշ կավազանգվածից, պլագիոկլազի և պիրոքսենի ներառումներով: Այդ զանգվածում անհավասարաչափ տեղաբաշխված են լեռնային ապարների և հանքանյութերի բեկորներ:

Ապարների բեկորները 15-20 % պարունակությամբ 0,2-2,0 մմ չափերով ներկայացված են դիորիտներով, անդեզիտներով, անդեզիտա-բազալտային պորֆիրիտներով, ինչպես նաև թթու կազմության տուֆերով, վերջիններս ունեն անկյունավոր, անկյունա-կլորավուն եզրագծեր: Խեցեճներում հանդիպում են 1,5-1,5 մմ մեծությամբ շամոտի բեկորներ, որոնք ունեն տարբեր կազմություն և ներկայացված են ինչպես բարձր, այնպես էլ ցածր ջերմաստիճանային թրծումով տարատեսակներ: Շամոտի բեկորները կազմում են ամբողջ շլիֆի 3-5 %-ը, նյութակառուցվածքը ծակոտկեն է: Ծակոտիները ձգված են, չափերը 0,2-0,7 մմ-ի սահմաններում:

Արամու-1. Մուգ կարմիր թասեր- կառուցվածքը բեկորային է, նրբաթել կապակցող նյութերով: Թելիկները կազմված են գորշ-դեղին հիդրոփալյարից, որի մեջ հավասարաչափ տեղաբաշխված են ալևրիտային և կավային խառնուրդներ 0,1-0,2 մմ մեծությամբ:

²⁰⁷ А.И. Августинник, "К истории развития формирования керамических изделий методом вращения" Труды Ленинградского технологического ин-та имени Ленсовета, 1954, вып.29.

Կոպիտ և խոշոր բեկորանյութը 17-20 % պարունակությամբ ներկայացված է հիմնականում անդեզիտային և դացիտային կազմի էֆուզիվների բեկորներով, պերլիտով, պլազիոկլազով, պիրոքսենով, հազվադեպ կեղծեղջյուրով, քվարցի ճառագայթաձև զոյացություններով և բիոտիտի թերթիկներով:

Ավազանյութը բավականաչափ տեսակավորված է, չափերը տատանվում են 0.3-0.6մմ-ի սահմաններում: Նյութակառուցվածքը միկրոծակոտկեն է:

2. Կարմիր և դեղնագորշ կճուճներ-կառուցվածքը բեկորային է, նյութակառուցվածքը՝ ծակոտկեն: Նախկինում մոնոմորֆիլոնիտային կազմության կավազանգվածը թրծումից փոփոխված է, ներկայումս բնութագրվում է միկրոթերթավոր կառուցվածքով և կազմված է հիդրոբիոտիտից, որի մեջ հավասարաչափ տեղաբաշխված են ալրիտային խառնուրդները /պլազիոկլազ, ամֆիբոլ, պիրոքսեն/:

Ավազանյութը 20-25% պարունակությամբ կազմում են ջրաթափանցիկ պլազիոկլազի անկյունավոր հատիկները, հանդիպում են նաև կեղծեղջյուրի և պիրոքսենի պրիզմայաձև հատիկներ, որոնց չափերը տատանվում են բավականին մեծ սահմաններում 0.2-2.5 մմ: Շլիֆում երևում են նաև շամոտի բեկորներ, կազմելով ամբողջ շլիֆի 5%-ը:

3. Սև, կարմիր կճուճներ- կառուցվածքը բեկորային է, միկրոթերթավոր կապակցող նյութով: Վերջինս կազմված է հիդրոփայլարի որոշակի ուղղվածությամբ դասավորված թեփուկներից, որի մեջ հավասարաչափ տեղաբաշխված են 0.2 մմ չափեր ունեցող անկանոն անկյունավոր և պրիզմայաձև ալրիտային մասնիկներ:

Ավազանյութը 15-20% պարունակությամբ ներկայացված է բազալտային անդեզիտային պորֆիրիտներով, վանակատով, պլազիոկլազի փշրանքներով, պիրոքսենով և ամֆիբոլի բեկորներով: Ավազանյութի չափերը տատանվում են 0.3-1.8 մմ-ի սահմաններում: Շլիֆում հանդիպում են շամոտի բեկորներ 0.5-0.7մմ չափով և իրենից ներկայացնում են թրծումից ձևափոխված մուգ գորշ կավազանգված: Նյութակառուցվածքը միկրոծակոտկեն է:

Դոկրի-1. Կարմիր թասեր- կառուցվածքը բեկորային է, միկրոթեփուկավոր կառուցվածքի կապակցող նյութով: Վերջինս կազմված է որոշակի ուղղվածությամբ դասավորված հիդրոփայլարի թելիկներից, որի մեջ հավասարաչափ տեղաբաշխված են ալրիտային և ավազային մասնիկներ 0.1-0.3 մմ չափով: Խոշոր բեկորները ներկայացված են գրանիտի, պլազիոկլազի բեկորներով, քվարցով, պիրոքսենով և ամֆիբոլով /10-15 %/: Նշված խեցեմուշների համար հատկանշական է էֆուզիվ ապարների բեկորների քիչ պարունակությունը և սֆենի, գրանիտի, ցիրկոնի և ռուտիլի բյուրեղների առկայությունը:

Նյութակառուցվածքը ծակոտկեն է: Ծակոտիներն ունեն 0.2-0.5 մմ չափեր և ձգված օվալի ձև:

2. Կարմիր թասերի մեկ այլ խումբ: Կառուցվածքը մանրահատիկավոր է, ակրոպեյիտային կապակցող նյութով: Վերջինս կազմված է հիդրոփայլարի թեփուկներից և կավի պեյիտային մասնիկներից: Ալրիտային խառնուրդները ներ-

կայացված են պլազիոկլազի, քվարցի, ամֆիբոլի և բիոտիտի հատիկներով: Մանր բեկորանյութի չափերը տատանվում են 0.7-1 մմ սահմաններում, քանակը 10 %-ից չի անցնում-որոնց մեջ երևում են պլազիոկլազի, քվարցի, պիրոքսենի բյուրեղներ և էֆուզիվ ապարների բեկորներ, նյութակառուցվածքը միկրոծակոտկեն է:

3. Կարմիր կճուճներ-կառուցվածքը բեկորային է, ակոպեյիտային կապակցող նյութով: Ցեմենտանյութը իրենից ներկայացնում է թրծումից փոփոխված, երկաթի օքսիդներով ներկված մուգ գույնի կավազանգված, որի սկզբնական կառուցվածքը հնարավոր չէ որոշել: Այդ զանգվածում հավասարաչափ տեղաբաշխված են դաշտային սպաթների, ամֆիբոլի և բիոտիտի բյուրեղներ, որոնց չափերը 0.2 մմ-ից չեն անցնում: Խոշոր բեկորանյութը ներկայացված է անդեզիտային և անդեզիտաբազալտային պորֆիրիտներով, քվարցով, դիորիտներով: Շլիֆում երևում են շամոտի բեկորներ 0.7 մմ չափով և 2-3% պարունակությամբ:

Նյութակառուցվածքը ծակոտկեն է: Ծակոտիները ձգված են և երկարությունը 0.5-0.7 մմ է:

Ինչպես երևում է մանրադիտակային նկարագրություններից, ընդհանուր առմամբ, նշված հուշարձանների ուրարատական ժամանակաշրջանի խեցեղենի համար մի կողմից հատկանշական է ընտրված լավ մշակված /մաղված, լվացված և լավ հունցած/ կավազանգվածների օգտագործումը, մյուս կողմից ակնհայտ է տարբեր կառուցվածքի կավերի օգտագործումը, ինչպես տարբեր, այնպես էլ նույն հուշարձանում /հիդրոփայլարային, մոնոմորֆիլոնիտային/ /աղ, 1/:

Արհեստական խառնուրդներից առավելապես գործածվել են անօրգանական նյութերը՝ գետավազը, քվարցը, շամոտը և տարբեր ապարների մանրացված բեկորները: Դրանց քանակական պարունակությունը, փոխհարաբերությունը և հատիկների մեծությունը նույնպես տարբեր է և մեծապես պայմանավորված է խեցանոթների ձևերով և չափերով: Հատկանշական է նաև շամոտի բացակայությունը թասանման խեցանոթների կավազանգվածում: Կավազանգվածների պատրաստման տարբերակները նախ պայմանավորված են աշխարհագրական գործոններով՝ տեղական կավերի առանձնահատկություններով, ինչպես նաև տարբեր խեցեգործական արհեստանոցների առկայությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր ուլույն տեխնոլոգիական սխեման և հնարավորությունները:

Խեցեբեկորների մանրադիտակային, մասնավորապես թափանցիկ շլիֆներում ծակոտիների և հատկապես նյութի լավ ընդգծված ուղղվածությունը թույլ է տալիս ասել, որ այդ անոթները պատրաստվել են դուրզի վրա, քանի որ վերջինիս պտտման զուգահեռ կավազանգվածը նույնպես պտտվում է, որի հետևանքով բեկորանյութը և ծակոտիները ընդունում են որոշակի ուղղվածություն²⁰⁸:

Դուրզի աշխատանքային հատկանիշները բնութագրվում են նրա պտտման արագությամբ, համաչափությամբ և իներցիայով: Ըստ Լ. Բիյագովի հետազո-

²⁰⁸ Э.В. Сайко, "Техника и технология керамического производства средней Азии в историческом развитии", Москва 1982, с. 91-116.

տությունների ուրարտական ժամանակաշրջանի դուրզերն անցել են պտտման ոչ մեծ արագությամբ՝ մոտ 30 պտույտ 1 րոպեում²⁰⁹:

Հետազոտված 12 խեցանոթների պատերի հաստության չափումները ըստ հորիզոնական կտրվածքի 2 սմ հեռավորությամբ որպես կանոն նույնն են: Այս փաստը թույլ է տալիս ասել, որ չնայած ուրարտական ժամանակաշրջանի դուրզերի ոչ մեծ արագությանը, նրանք ունեցել են համաչափ պտտման որոշակի տևողություն:

Տեխնոլոգիական հետազոտության փուլը անգործապատումն է, որի շնորհիվ խեցանոթը ձեռք է բերում նոր տեխնիկական որակ և դեկորատիվ հարդարում:

Կարմիր անգոթները, որոնք տիպիկ են ուրարտական խեցեղենի համար, տարբերվում են իրենց երանգով, խտությամբ և շերտի հաստությամբ:

Խեցատի կամ անգոթի կարմիր գույնի տարբեր երանգները ուղղակի կախվածության մեջ են կավազանգվածում երկաթի օքսիդի (Fe_2O_3) պարունակությունից, թրծման ջերմաստիճանից և միջավայրից /օքսիդացնող կամ չեզոք/:

Բնության մեջ գոյություն ունի երկաթի օքսիդի երեք մոդիֆիկացիա, αFe_2O_3 , γFe_2O_3 , βFe_2O_3 : Կավերում հանդիպում են α և γ ձևերը: αFe_2O_3 -ը՝ հեմատիտ հանքանյութն ունի վառ կարմիր գույն, իսկ γFe_2O_3 -ը շագանակագույն է, վերջինս $400^\circ C$ -ից բարձր ջերմաստիճաններում վեր է ածվում α ձևին: Խեցատի կարմիր գույնը բացատրվում է նաև 700° -ում $Al_2O_3 \cdot Fe_2O_3$ խառը բյուրեղների առաջացմամբ²¹⁰:

Ավելի բարձր ջերմաստիճաններում այս բյուրեղները քայքայվում են (1150°), որի հետևանքով խեցատի գույնը բացանում է:

Համալսարանի հնագիտության գիտա-հետազոտական լաբորատորիայում տարբեր կավազանգվածներից պատրաստված նմուշները, որոնց մեջ երկաթի օքսիդների քանակը տատանվում է 2-10 %-ի սահմաններում տարբեր ջերմաստիճաններում / 600° , 700° , 800° , 900° / օքսիդացնող և չեզոք միջավայրում թրծելիս, ստացվել են աղյուսագույն, կարմիր գույնի տարբեր երանգների խեցաբեկորներ /աղ.1/: Վերջիններից շատերն իրենց տեսքով և գույնով հիշեցնում են հնավայրերից պեղվածների²¹¹:

Ինչպես ցույց են տալիս փորձերը, կարմիր և վառ կարմիր մակերեսները ստացվում են այն դեպքում, երբ անգործապատման համար օգտագործվում է երկաթով հարուստ կավազանգված / $Fe_2O_3, 7\%$ -ից բարձր/: Ստացված արդյունքների պահպանումը կախված է նաև թրծման ջերմաստիճանի իջեցման ռեժիմից: Ջերմաստիճանի կտրուկ անկումը առատ թթվածնային պայմաններում /օքսիդացնող միջավայր/ բերում է արտաքին մակերեսի գույնի բացասմանը²¹²:

Փորձական խեցեբեկորները տարբերվում են ոչ միայն գունային երանգներով, այլ խեցատի որակական ցուցանիշներով՝ խտություն, ջրակլանում:

Արամուսի և Արագածի 15 կարմիր և վառ կարմիր խեցեբեկորների քիմիական անալիզից պարզվեց, որ կավազանգվածում երկաթի օքսիդների քանակը միջին հաշվով տատանվում է 7-10 %-ի սահմաններում, ընդ որում վառ կարմիր խեցեբեկորներում՝ 9-12 %-ի սահմաններում:

Մպեկտրալ անալիզի միջոցով որոշվեց նաև երկաթի օքսիդների պարունակությունը նույն խեցեբեկորի անգոթի շերտում, որն առանձնացվեց խեցատից հատուկ կտրող գործիքի օգնությամբ, և բուն խեցատում: Անգոթի շերտում Fe_2O_3 -ը կազմում է 12-15 %, իսկ բուն խեցատում 7-9 %: Ստացված արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրել, որ որոշ դեպքերում վառ կարմիր անգոթներ ստանալու համար օգտագործել են հատուկ՝ երկաթի միացություններով հարուստ կավեր: Այդպիսի կավեր մեզ հայտնի են Հրազդանի շրջանի Մեղրաձոր, Արուվյանի շրջանի Գեղաղիր գյուղի կավահանքերից: Ըստ քիմիական անալիզի արդյունքների այդ կավերում երկաթի օքսիդների քանակը տատանվում է 10-15 %-ի սահմաններում:

Հարկ է նշել, որ մեր հետազոտություններից ստացված տվյալները չեն համընկնում այն կարծիքի հետ, թե ուրարտական խեցեբեկորները վառ կարմիր անգոթ ստանալու համար օգտագործել են թրծված խեցատի աղացված, մանրացված զանգվածը, որը կրկնակի թրծումից ձեռք է բերել ավելի վառ կարմիր գույն²¹³:

Բացի դեկորատիվ նշանակությունից անգոթի շնորհիվ խեցատը ստանում է նոր որակ, հիմնականում կրճատվում է ջրաթափանցելությունը:

Արագածի, Արամուսի և Դովրիի բիսյանական խեցեբեկորների ջրաթափանցելությունը միջին հաշվով տատանվում է 5-12 %-ի սահմաններում, իսկ անգոթի շերտի հաշվին այն կրճատվում է 30-50 %-ով /աղ.2/:

Ջրակլանումը կարող է հանդես գալ նաև որպես անոթների համար օգտագործվող տարատեսակ կավազանգվածները բնութագրող ցուցանիշ: Խեցատի ջրակլանման ծավալը և աստիճանը կարևոր վկայագիր են նաև թրծման ջերմաստիճանի և պայմանների վերաբերյալ:

Խեցեղենի փաստական թրծման ջերմաստիճանը բացահայտելու համար համալսարանի հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիայում ջրակլանման եղանակով ուսումնասիրվել է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի հուշարձանների /Արամուսից, Արագածից, դովրիից/ 50 խեցեբեկոր: Այս մեթոդի էությունն այն է, որ ուսումնասիրվող խեցեբեկորները, երբ երկրորդ անգամ ենթարկվում են թրծման նորմալ պայմաններում, ջերմաստիճանային փոփոխությունների ընթացքում պահպանում են իրենց ունեցած ջրակլանման աստիճանը մինչև որոշակի ջերմաստիճան: հետագա ջերմաստիճանի բարձրացման ընթացքում այն սովորաբար ընկնում է: Ուսումնասիրվող խեցեբեկորի իրական թրծման ջերմաստիճանը

²⁰⁹ Л.Н. Биягов, "Материальная культура долины реки Мармарик", Автореферат дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук., с. 10-16.

²¹⁰ Г. Зальманг, Физико-химические основы керамики, Москва, 1959г. с.159.

²¹¹ Զ. Հ. Նավասարդյան, Երկաթի դերը որպես խեցեղենի գույնը պայմանավորող գործոն, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1992, N 3:

²¹² Г. Зальманг, Ук. соч., с. 159:

²¹³ Ходжаев С.И., Трухтанова Н.С., Оганесян К.Л., Ук. соч., с. 101.

նը կարելի է համարել այն վերջնական ջերմաստիճանը, որից բարձր սկսվում է ջրակլանման հետագա փոփոխությունները:

Վերը նշված հուշարձանների խեցեղենի առավել բնորոշ ջրակլանման գրաֆիկները ներկայացված են աղ. 2-ում:

Ջրակլանման կորերի վերլուծությունը թույլ է տալիս որոշել վերը նշված հուշարձանների խեցեղենի թրծման միջին ջերմաստիճանը, որը տատանվել է 900-1000 °C-ի սահմաններում, որոշակի շեղումներով դեպի իջեցում մինչև 800⁰: Սակայն եղել է տարբեր՝ ինչպես նույնանման և նույն գույնի իրերի, այնպես էլ տարբեր գույնի և իրերի համար: Օրինակ, կարմիր անգոբապատ բարակ պատերով թասի թրծումը, դատելով ջերմային փոփոխությունների բնույթից տարվել է 1000⁰-ից բարձր ջերմաստիճանում, իսկ մեկ այլ կարմիր անգոբապատ նույնանման թասի թրծումը չի գերազանցում 900⁰-ից²¹⁴:

Ջրակլանման կորերի վերլուծությամբ խեցեղենի ջերմաստիճանի որոշումը բազմիցս կիրառվել է տարբեր ուսումնասիրողների կողմից և համարվում է ստուգված եղանակ և տալիս է բավականին հաստատուն արդյունք, սակայն հնարավոր շեղումներից խուսափելու համար մենք օգտվել ենք նաև դիֆերենցիալ ջերմային անալիզի մեթոդից, որը հնարավորություն է տալիս ճշտել ջրակլանման եղանակից օգտվել են Մ.Տայտը²¹⁵, Է.Սայկոն²¹⁶:

Դիֆերենցիալ-ջերմային հետազոտության եղանակը հիմնված է ջերմաստիճանի բարձրացման ժամանակ կատարվող նյութի ֆիզիկա-քիմիական փոխակերպումների վրա: Ըստ Ավգուստինիկի²¹⁷, այս եղանակով կատարվող հետազոտությունների ժամանակ արձանագրվում են նյութի փոխակերպման հետևյալ ջերմային գործոնները. աբսորբցիոն ջրի անջատում, օրգանական նյութերի այրում, կոնստիտուցիոն ջրի անջատում /կավի կազմության մեջ մտնող հանքանյութերի բյուրեղային մասից/, էվտեկտիկ հալույթի անջատում՝ իոնների փոխադարձ դիֆուզիայի շնորհիվ, նոր բյուրեղական փուլի գոյացում: Տարբեր փուլային փոխակերպումները ուղեկցվում են ջերմության կլանմամբ /էնդոթերմիկ էֆեկտ/, կամ անջատմամբ /էկզոթերմիկ էֆեկտ/, որոնք արձանագրվում են թերմոգրամայի տեսքով, հատուկ սարքի /դերիվատոգրաֆի/ միջոցով:

Այս մեթոդով հնագույն խեցեղենի թրծման ջերմաստիճանի որոշման ժամանակ մենք հենվել ենք խեցու ֆիզիկա-քիմիական այն հատկության վրա, որ թրծման ժամանակ ջերմաստիճանի ազդեցությամբ ընթացած փոփոխությունների մեծ մասը անդառնալի են և կավազանգվածի բոլոր ջերմային փոփոխությունները /էկզոթերմիկ և էնդոթերմիկ/, որոնք արտահայտվում են ջերմության անջատմամբ կամ կլանմամբ և գրանցվում են թերմոգրամայի վրա: Արդեն թրծված նմու-

շում, երկրորդ անգամ ջերմաստիճանային ազդեցության ենթարկվելուց ջերմային էֆեկտները չեն կրկնվում մինչև վերջնական թրծման ջերմաստիճանին հասնելը, և այն սահմանը, որից հետո նշվում է կավազանգվածի հետագա փոփոխությունները, կարող է պայմանականորեն ծառայել որպես հին խեցեղենի թրծման ջերմաստիճանային ցուցանիշ: Հետազոտված խեցեղենի թերմոգրամներից մի քանիսը ներկայացված են նկ.1.3-ում:

Ինչպես երևում է թերմոգրամներից, Հայաստանի մ.թ.ա.1-ին հազարամյակի տարբեր շրջանների հուշարձանների բիայնական խեցեղենի համար արձանագրվում է 900-1000 °C-ում թրծում:

Արագածի խեցեղեկորների կավազանգվածների քիմիական և մանրադիտակային հետազոտություններից երևում է, որ ուրարտական խեցեղործները օգտագործել են տարբեր հանքաբանական կազմության կավազանգվածներ: Օրինակ, թասերը պատրաստվել են երկաթային ավազակավից, հիդրոփայլարային կավերից, ինչպես նաև կարբոնատային պարունակությամբ մանրահատիկ կավազանգվածից:

Որպես հատուկ ավելացված խառնուրդ օգտագործել են քվարցը, բազալտը, պորֆիրիտը:

Խեցեղենի պատրաստման ավարտական փուլը թրծումն է, որին նախորդել է անգոբապատումը: Անգոբների պատրաստման համար օգտագործել են բարձր երկաթայնության կավեր կամ որոշ դեպքերում նույն կավազանգվածի ավելի մանրացված զանգվածը: Թրծման ջերմաստիճանի որոշման համար հետազոտվել է 30 խեցեղեկոր ջրակլանման, դիֆերենցիալ ջերմային անալիզի և պետրոգրաֆիկական եղանակներով: Ուսումնասիրության արդյունքները թույլ են տվել որոշել Արագածի խեցանոթների թրծման միջին ջերմաստիճանը, որը տատանվել է 900-1000 °C-ի սահմաններում որոշ շեղումներով դեպի իջեցում մինչև 800⁰:

²¹⁴ Զ. Հ. Նավասարդյան, Հայաստանի մ.թ.ա. III-I հազարամյակի խեցեղենի թրծման ջերմաստիճանի մասին, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1990, N 3:

²¹⁵ Tite M. Methods of Physical Examination in Archaeology. London and New York 1972.

²¹⁶ Э. Сайко, Техника и технология..., Москва, 1982 г., с. 52-60.

²¹⁷ А. Августинник, "К вопросу о методике исследования древней керамики КСИИМК", 1956, №64.

ԱՌԱՎԵԼ ԲՆՈՒԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՎԱՋԱՆԳՎԱԾՆԵՐԻ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՊԵՏՐՈԳՐԱՖԻԱԿԱՆ ԱՆԱԼԻՋՆԵՐԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

Հուշարձան	Կապակցող նյութ	Բնկորանյութի քանակը %	Բնկորանյութի կազմը		Հավելա-խառնուրդների քննությունը
			հիմնական	լրացուցիչ	
Արագած	1. Ալերիտային կավազանգված	15-20	պլագիոկլազ բազալտային կեղծեղջյուր	պիրոքսեն	գետավազ
	2. Հիդրոփայլարային կավազանգված	10-15	պլագիոկլազ ավզիտ	ապատիտ	գետավազ շամոտ
	3. Ալերիտային կավազանգված	15-20	պլագիոկլազ պիրոքսեն անդեզիտ դիորիտ	--	գետավազ տուֆ շամոտ
Արամուս	1. Հիդրոփայլարային	17-20	պլագիոկլազ անդեզիտ դացիտ	պերլիտ բիտիտ	բազալտային կեղծեղջյուր թվարց
	2. Մանտոնրիլոնիտային կավազանգված	20-25	պլագիոկլազ ամֆիբոլ պիրոքսեն	պերլիտ	ավազանյութ շամոտ
	3. Հիդրոփայլարային կավազանգված	15-20	պորֆիրիտներ պիրոքսեն ամֆիբոլ	վանակատ	ավազանյութ շամոտ
Դովրի	Հիդրոփայլարային կավազանգված	10-15	պլագիոկլազ գրանիտ թվարց ամֆիբոլ	սֆեն ցիբկոն ռոտիլ	թվարց պիրոքսեն
	Հիդրոփայլարային կավազանգված	7-10	պլագիոկլազ թվարց	բիտիտ	պլագիոկլազ թվարց պիրոքսեն
	Ալերիտային կավազանգված	15-20	դաշտային սպաթ ամֆիբոլ բիտիտ	--	թվարց շամոտ

Աղյուսակ 2
Մ.Թ.Ա.1 ՀԱՋԱՐԱՄՅԱԿԻ ԽԵՑԵԲԵԿՈՐՆԵՐԻ ՋՐԱԿԱԼԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ

Հուշարձան	Նմուշի N	Ջրակլանման արագացման արագությունը %	Ջրակլանման խստությունը	Ցրվածումը Ջերմաստիճանը
Արագած	60	7,8	5,5	900 ⁰
	63	11,0	8,2	850 ⁰
	75	9,5	7	900 ⁰
	81	12,6	9	900 ⁰
	87	6	5	900 ⁰ -1000 ⁰
Արամուս	180	8,0	6,5	900 ⁰
	182	9,0	7,5	900 ⁰
	183	12,0	9,0	800 ⁰
	184	14,5	11,0	900 ⁰
	191	7,5	6,0	900 ⁰
Դովրի	185	9	6,5	900 ⁰
	187	8,5	6,0	900 ⁰
	189	14,0	10,5	850 ⁰
	195	11,5	8,5	900 ⁰
	196	11,0	8,0	900 ⁰

ՕՋՄԻԴԱՅՆՈՂ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ ԹԻԾՎԱԾ ՓՈՐՁԱԿԱՆ ԽԵՑԵՆՄՈՒՇՆԵՐԻ ԳՈՒՆԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ

Գույնը		Կտրվածքում	Ցրվածումը Ցրվածումը	Սևադեղին-սևադեղին	Երկաթի միացությունների քանակը	
արտաքինից	ներսից				խեցատամ	խամբոտ
Կարմիր	Կարմիր	Կարմիր	800 ⁰ -900 ⁰	2	7-9	7-9
Աղյուսագույն	նույնը	նույնը	700 ⁰ -800 ⁰	2	5-6	5-6
Կարմիր	աղյուսագույն	աղյուսագույն	700 ⁰ -800 ⁰	2	5-6	7-9
Վառ կարմիր	աղյուսագույն	կարմիր	800 ⁰ -900 ⁰	2	7-9	9-10
Վառ կարմիր	աղյուսագույն	աղյուսագույն	800 ⁰ -900 ⁰	2	5-6	9-10
Դեղնավուն	նույնը	նույնը	800 ⁰ -900 ⁰	2	4-5	4-5
Դեղնաշագան	նույնը	նույնը	700 ⁰ -800 ⁰	2	2-4	2-4
Կարմիր	կարմիր	գորշ	600 ⁰ -700 ⁰	1 ը-ից պակաս	5-6	5-6

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Վանի թագավորության պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությունն արդի հայ հնագիտության կարևորագույն պրոբլեմներից է:

Արագածի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հաստատագրելու, որ միջնաբերդը իրենից ներկայացնում է մեկ ամբողջական շենք: Այն նման է Կարմիր բլուրի միջնաբերդին և ուրարտական ամրոցաշինության մեջ առանձնանում է որպես երկհարկանի ամբողջական շենքի տեսք ունեցող կառույց: Արագածի միջնաբերդն իր չափերով զիջում է Էրեբունուն, Արգիշտիխիսիսին, Օշականին, Արամուսին, որոնք կազմված են մի քանի համալիրներից /շենքերից/: Բայց և այնպես թվարկված հուշարձաններն ունեն Վանի թագավորության ճարտարապետությանը, շինարարական տեխնիկային բնորոշ գծեր, հատակագծային մույնական լուծումներ: Արագածի միջնաբերդի շինությունների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի Վանի թագավորության և առավելապես Արարատյան դաշտի մշակույթի ամենատարբեր հարցերի պարզաբանման համար: Վերը քննարկված երեք համալիրներում տեղադրված 21 շինությունները հաղորդակցվում են մեկ մեկու անցումներով, թեքամուտքերով, դռներով: Միջնաբերդի ստորին հարկում պեղված կացարանները հիմնականում ունեն տնտեսական նշանակություն, սակայն այս համալիրների որոշ կացարանների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ առանձին կառույցներ կապված են Ուրարտույում տարածված ամենատարբեր պաշտանմունքային դրսևորումների հետ:

Քննարկվող հուշարձանի թվագրության խնդրի համար կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն ամրոցաշինական հատկանիշների վերլուծությունը, այլև հնագիտական գտածոների քննությունը:

Ինչպես միջնաբերդի 21 կացարաններից, այնպես էլ քաղաքային տեղամասերում պեղված շինություններից հայտնաբերվեցին բնորոշ հնագիտական նյութեր: Ամենից առատը խեցեղեն գտածոներն են, որոնք տիպական են Վանի թագավորության խեցեգործական արտադրության համար²¹⁸: Դրանք հիմնականում տարբեր չափերի և ձևերի խեցանոթներ են՝ կարասներ, կճուճներ, թասեր, սափորներ և այլն: Գտնվել են բարձրորակ տոնական և ծիսական սպասքի առանձին օրինակներ, որոնք աչքի են ընկնում արտաքին հարդարմամբ, վարպետի նշաններով:

Մետաղյա գտածոները սակավ են. բրոնզե օղակ, գամ, երկթև «սկյութական» տիպի նետասլաք և երկաթե շիզդ, ձողիկ: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել

են կարմիր և գորշ տուֆից սյուներ, կուրքեր, ֆալոսներ, որոնք ունեն պաշտանմունքային նշանակություն:

Մեծ խումբ են կազմում բազալտե ադորիքները, կենդանիների ոսկորների մնացորդները: Առանձին խումբ են կազմում երկրորդ հարկից թափված որմնակարների մնացորդները, որոնք զարդարել են վերին հարկի շինությունների պատերը: Ամրոցի թվագրումը հաստատագրվում է վերոհիշյալ հնագիտական նյութի և առանձին արտեֆակտների ուսումնասիրությամբ, որոնք իրենց լայն զուգահեռները ունեն Կարմիր բլուրում, Օշականում և մ.թ. ա. 7-րդ դարով թվագրվող մի շարք այլ հուշարձաններում:

Նյութերի նախնական քննարկումը՝ միջնաբերդի կացարանների թափված, այրված առաստաղների հետքերը, թերևս «սկյութական» նետասլաքի առկայությունը մեզ թույլ է տալիս որոշ վերապահումով ենթադրել, որ Արագածի ամրոցը կարող էր կործանվել հզոր հարձակումից: Այդ հարձակումը համընկնում է մ.թ.ա. 7-րդ դարի վերջին, 6-րդ դարի սկզբին Արարատյան դաշտավայրի մի շարք հուշարձանների, այդ թվում նաև Կարմիր բլուրի ավերման հետ:

²¹⁸ Գ. Գ. Аветисян, Биайнская керамика из памятников Араратской долины, Ереван, 1992, с. 6-7:

A R A G A T S

The fortress of Aragats* is situated near the city of Echmiadzin in the southern outskirts of Aragats village. In the vicinity of the fortress once spread 30-40 hectares of residences which are entirely ruined at present.

The citadel of the fortress encompasses about 1500 square meters atop a 15m high rock outcrop. This building had rectangular shape of plan and consisted of four-corner towers and buttresses. For the construction of the fortress the natural basalt had been cut and smoothed creating foundations for the construction of the walls. Smoothed bedrock also provided the foundation for internal wall construction.

Although at Aragats there are no extramural terraces, such as those found at Haikaberd, Kajali Dere, Argishtihinili, Aramus, and Oshakan; however, in several inclined parts step like landings had been dug, which protected the walls from landslides.

The walls of the citadel of Aragats had been built with roughly cultivated stone blocks of different sizes. The rectangular shape of the fortress plan is conditioned by the similar straight-forward building.

By appearance the walls of the fortress and the citadel are endowed with buttresses, which had also been situated on bedrock foundations. Aside from their defensive significance, buttresses also protect the mighty walls from collapse. This fact is obvious especially in the western part of the citadel where the buttresses, were brought forward 0.5-0.5m from the rock edges. The walls of the citadel were built in two sides with protective stone building, the middle of which was composed of loamy solution filled with small stones. The brickwork was laid atop this foundation, as was typical to the building technology of the Kingdom Van.

Despite its small size, Aragats fortress has important significance for the protective network of the fortresses of the Ararat valley. It is situated in the midst of great cities such as Argishtihinili, Erebuni, Teishebaini.

* H. Avetissian – In 1986-90 the citadel of Aragats was excavated in its entirety, which gave a definite idea about the fortresses of Urartian fortification system. The fortress, and citadel are rectangular in their plan. The 3m thick walls of citadel are fixed with buttresses. The entrance is in the south-western part. The citadel is strengthened by four corner towers which provide for the security of citadel. The building technology of the fortification of Aragats is typical to the whole Urartian architecture. This interesting fortified outpost has an intermediate position amongst Erebuni, Argishtihinili, and Teishebaini. It dates to the VII century BC

The geographical position of the site is rather favorable. From the top of the hill – implying also the second floor – it is possible to see not only Argishtihinili (20 km southwest), Teishebaini (18 km northeast), but also the fortress of Oshakan (12 km north). With the help of a sight sign over Oshakan, it could also be possible to communicate with a chain of fortresses from Dzorap, Parpi, Dovri, Aramus, and ultimately to the fortresses of Lake Sevan. So, it becomes clear, that the fortress of Aragats had a definite role in the system of fortresses, protecting Ararat valley and major roads from attacks. The fortress was also an important military center among the fortification systems.

The fortress of Aragats has for a long time attracted the attention of historians and travelers. According to Gh. Alishan, Aragats was noticed and described by the French traveler Poulet Laicouse in 1647. The size of the fortress was described by T. Toramanyan, who also compared his description of fortress with that of Laicouse, providing that the latter's analysis. Mentioning the two-storied nature of the construction unfortunately T. Toramanyan did not provide its reconstruction plan. Toramanyan assigned Aragats to the known group of Urartian monuments based on the inner architectural forms of the fortress, particularly on that of the citadel as the main construction.

In 1954-55 excavations were conducted at Aragats by K. Hovhannissian (size – descriptions by Sh. Azatian).

The residence of Aragats was once surrounded by mighty protective walls from which only the lowest stones of construction have remained. In spite of this, the remains of the walls were seen in separate parts. K. Hovhannissian suggested that this wall surrounded the whole residence.

The citadel of Aragats, as described by Hovhannissian, consisted of two stories which can be proved by diametrical walls that had been built with right orientation and corresponded to the project of the second-floor of the mid-fortress. Between the floors the cover was accomplished with the help of timbers, forming a smooth, earthen roof. It is most interesting to observe that Hovhannissian determined the two standard brick sizes used in construction: 14,8 x 35,0 x 51,8 and 14,8 x 51,8 x 51,8 sm.

A. Martirossian has published brief materials about Aragats, generalizing the researches of Urartian monuments of the Ararat valley, using Toramanyan's and particularly Hovhannissian's investigations.

K. Ghafadarian has also examined the fortress of Aragats in his monograph "The Architecture of the City of Argishtihinili". He suggests parallels with the monuments of the Kingdom of Van.

During our investigations between 1986 and 1999 we conducted excavations on the citadel and in several buildings within the city.

The fortress of Aragats is rectangular in its plan, elongated North to South.

The researches indicate, that the first outward wall is 114m in length from North to South and 82m from East to West. In total the initial territory of the citadel is about

1,2 hectare. In the southern part of the same wall, are two buttresses 3m long, 0,85m wide and 6,4m apart.

The second wall is also partially preserved. Its remains indicate a similar construction style as the first. The distance between these two walls is 12m. Here remains of separate buildings as well as free spaces, which once served as yards, are preserved. The walls, as a rule are 2,6m thick, corresponding to the Urartian standard.

The next wall surrounds immediately the citadel, where 21 dwellings (which are cellars and food stores) were excavated and examined. The second-floor of the citadel hasn't been preserved. Similar to the fortress the basic citadel also repeats the plan of the locality. This rectangular building elongated from North to South has been fortified and protected by four powerful corner towers.

The western wall of the mid-fortress is 48m from the north-western to the southwestern corner towers. This mighty wall, 4,2m thick and 3m high, is strengthened by four buttresses set approximately 4-5m apart, each projecting 1m from the curtain. The southern wall of the citadel, 26,5m in length, lies between western and eastern corner towers. This 4m thick wall repeats the above mentioned building construction of the western wall. Two mighty buttresses 4m in length, and projecting 1 m from the curtain strengthen the wall. The distance between buttresses is 6,5m. The northern wall of the mid-fortress is comparatively small. This wall, 13m long and 3,5m thick, is situated between north-western and north-eastern towers. The southern wall is strengthened by a single buttress 3m long, which is located in the center of the wall and projects 5m from the towers.

The eastern wall of the citadel has a more complicated construction. Corresponding to the plan of the locality it is separated into 3 parts across a total length of 50m. The first segment of the wall is 21m, which is strengthened by a buttress 4m long. Here a two handed Scythian arrow was discovered. The length of the second segment is 10,5m and the third is 18,5m in length. The last two segments are devoid of buttresses, an architectural detail conditioned by the peculiarities of the local topography.

The entrance is among the most important building in the fortification system of Aragats, yet has a rather peculiar construction. Situated in the southwestern part of the fortress, the entryway provides for the safety of the fortress. This peculiar building consists of two parts. The first is 16m long and 3m wide corridor located on the inclination elongated to the wall of the citadel and ends in the northwestern part of the tower. Here the "gate" opens, completing this defensive system. Planned for protective purposes, this corridor was built as a "trap" and is typical of Urartian architecture.

The four corner towers of the citadel are of great importance to the fortification system of Aragats. Carved from massive, partially worked stone, each tower is located on a different plane. Southwestern and southeastern towers are built on the lowest surface, while northwestern and northeastern are 2-3 m higher. The latter were built on the ledges of the rocky hill. The height of the preserved towers is 2,5m. This

examination shows that the initial height of the towers was approximately 10m. These are constructions built correspondingly adjacent to the walls of the citadel. The three towers are rectangular in plan but the northeastern is square. The southwestern tower is elongated along the north-south axis. It is rectangular in plan with walls 10x9m in size, 4m forward from northern and southern walls. The building is preserved to a height of 1,8m. The southeastern tower also has a south-north orientation. Its rectangular plan (10x8m), 4m forward from the walls of 10 x 8m sizes. The height of the tower is preserved to 2m. The northwestern tower is 4 m forward from the walls. It is oriented north to east, is rectangular in its plan (10 x 7m), and is preserved to a height of 2,2m. The northeastern tower is square in plan (10 x 10m). It is interesting to observe that it is 4 m forward from the northern part of the citadel wall but the height of the eastern is 5,5m. The tower is preserved to a height of 1.3m.

The existence of such a protection system of fortress is a result of the perfection of Urartian fortification architecture. The correct usage of the local topography and the architectural decisions correspond to the standard of the building technology of the Kingdom of Van: the quality of the masonry walls, the thickness of the straight lines set at well defined distances, the buttresses brought 1m forward, and the rectilinear towers, typical not only of the Ararat valley, but the Kingdom of Van as a whole. This is more typical to a territory, having state status, when the buildings of great sizes provide the development of the country during its existence. The walls of the citadel of Aragats have identical systematic forms, that differ from architectural forms of the walls at both the Argishtihinili and Erebuni, built about a century earlier. Besides the typical buttresses, the walls of Aragats citadel were strengthened by corner towers set at regular distances. Unlike Erebuni, Argishtihinili and Teishebaini, the four towers at Aragats are from the outer size of the wall, which are 4m, and the eastern height of the northeastern tower is 5,5m. The same harmonious integration of towers and buttresses was built to support of the citadel. As a general rule, in the territory of the Kingdom Van, small monuments like Aragats appear later. Our examinations in the Ararat valley confirm this point. It is suggested that Aragats was built during the reign of Rusa II (685-645), a king famous for his building activities. During his reign a number of cities and fortresses were built and rebuilt in the Ararat valley. In establishing the date of Aragats fortress, both the architectural style of the construction and the archaeological findings are important.

Twenty-one dwellings were excavated in the city area at Aragats, in which were found a great number of archaeological materials. The most abundant were the ceramic remains, which are typical to the production of ceramics of the Kingdom of Van. Those are, on the whole ceramic vessels of different sizes and shapes: cups, pitchers and so on. Separate samples for high-quality holiday and ceremonial wares were found, which are evident in their decoration and in the signs of the craftsman.

The metal artifacts from Aragats are few: a bronze link, a nail, a two-handed Scythian arrow and a metallic pole. During the excavations poles of red and grey tufa, idols, phalluses of ritual significance were found.

Basalt grain-graters and the remains of animal bones are great in number. The remains of wall-paintings, fallen from the second floor comprise a separate group of artifacts. The date of the fortress is confirmed by the above-mentioned archaeological materials and by the examination of separate artifacts, which have their parallels in Karmir Blur, in Oshakan and in several monuments of the 7th century.

The initial discussion of material, the tracks of fired, fallen ceilings of dwellings of the citadel, and perhaps the existence of Scythian arrow allow us to hypothesize that the fortress of Aragats was ruined by a violent attack. That attack likely correspond to the ruin of other Urartian monuments in the Ararat valley, including Karmir Blur. It is possible, that the fortress of Aragats was not besieged for a long time. The enemy, capturing the garrison unaware, captured the citadel with a decisive attack, and set the buildings on fire.

ARAGATS CERAMICS FROM THE URARTIAN MONUMENTS OF THE ARARAT VALLEY

THEME TOPICALITY

Urartian monuments occupy an important place in the archaeology of Southwest Asia and the Caucasus revealing a rich spiritual and material culture created by the most ancient states of the region.

The Urartian monuments of the Ararat Valley are central to the history and culture of the State of Biainili, an ancient polity which occupies an important place among the ancient civilizations of the Armenian Highlands, Trans-Caucasus and Iran. From this viewpoint, the systematic study of ceramic production within Urartian monuments of the Ararat Valley, as a constituent of the rich Urartian heritage, is highly important.

The results of this research provide in the basis for the present report, which draws upon both old and new (and very often unpublished) materials.

THE GOALS OF THE RESEARCH:

Systematization, analysis and classification of the ceramics of the region under study and its decorative motifs.

Morphological classification of the pottery according to dominant features.

Delineation of distinct parts of ceramic vessels, especially the trunk.
Investigation of formal elements (neck, rim, presence and type of handles etc.) as indices of morphological subtype or variant
Determination of relationships between the pottery form and ornament.
Examination of the function of each vessel type.

SCIENTIFIC CONTRIBUTION

The scientific contribution of this report lies in the comprehensive archaeological study of the ceramic collections from various monuments (castles) of the towns in the Ararat Valley: Erebuni, Argishtihinili, Karmir Blur, Oshakan, Aragats, and the ruins of Igdir, Yerevan and others.

This report makes the first attempt to reconstruct the types of pottery according to the morphological classification of the entire corpus of Urartian ceramics of a single region in reference to synchronous materials from the monuments of other regions.

Social generalizations are made based on the functions of the pottery.

The comparison of synchronous materials enables us to determine the centers of ceramic production, where standard ceramics were produced for Urartu as a whole.

Our investigation indicates that formal models based on metal vessels were used in pottery production.

Special attention is paid to particular types of pottery that were produced both during the Van Kingdom and after its ruin. These types of pottery influenced the production of ceramics in Armenia and in Achaemenid Persia.

PRACTICAL VALUE

This research is the first to involve the complete corpus of ceramic material from the region into a unified study of the history and culture of the Van Kingdom. The data, as a result of the research, can be changed while studying synchronous cultural monuments of other regions, their household life and ceramic production.

The general conclusions of this report, as well as the newly described ceramic collection, will be of use to archaeologists, ethnographers, art critics and those who are concerned with the historical and cultural problems of Armenia, Trans-Caucasus and southwest Asia.

THE INTRODUCTION

The introduction discusses the topicality of the present investigations, the aims of the research, its methodological basis, and scientific and practical value. This is complemented by an overview of the political history of the Urartian State. From the reign of Menua up to the reign of Rusa II many fortresses, well-defended settlements, towns and numerous channels were built in the Ararat valley and as a result, the country of Aza became one of the primary granaries of Van Kingdom, playing an important role in the social and economic life of the country. The history of research in the region is briefly examined.

PART I VESSELS FOR STORAGE AND CONVERSION OF AGRICULTURAL AND STOCKBREEDING PRODUCTS

The ceramics for conversion and storage of agricultural and stockbreeding products is represented by different vessels from the storerooms and workshops of all the known fortresses and settlements.

Vessels for storage and conversion of agricultural products include different karases for keeping wine, oil and corn.

Funnels were used for sulfur smoking and disinfecting of large vessels. In beer production cigarette like vessels were used B.B. Piotrovski to sprout barley and millet. Pans were used to sake and toast bread.

Three groups of karases are distinguished--large, with heights of 1.5 m or more, middle size, with heights from 0.7 to 1.5m and, small, with heights from 0.5 to 0.7m, which fall into five types:

TYPE I Karases with swollen trunks (Karmir Blur, Oshakan, Argishtihinili)

TYPE II Karases with stretched trunks (Karmir Blur, Erebuni, Oshakan, and Argishtihinili)

TYPE III Karases with sphere like trunks (Karmir Blur)

Depending on the neck size all these vessels fall into two groups: low ones and high ones. The rims are massive, cut or straightened out. The bilge is flat or narrow.

TYPE IV Karases with round raised trunks which sharply change into wide high necks; the rim is rounded, remarkably straightened out the neck is wide, the lower part narrows down to the flat base (Karmir Blur).

TYPE V Karases with low, thickset trunks, wide necks, and sloping handles; the rim is massive, rounded out; the neck is wide; the base is flat and wide. (Argishtihinili)

Unlike other vessel forms, karases are richly decorated with various geometrical ornaments consisting of depressions of various forms and relief belts. Four types of ornamental motifs can be distinguished the elements of which are rectangular or triangular depressions pointing upward or downward, horizontal or vertical carvings set in one to four rows. Molded figures in the form of bull heads (Karmir Blur), beasts of prey (Toprak Kale) or wriggling snakes (Karmir Blur) can be seen. On some karases, animals, architectural elements (Erebuni), chariots (Argishtihinili) and other motifs are incised. Below the rims various signs, stamps, hieroglyphic and cuneiform inscriptions about the volumes of the vessels are located.

BEER VESSELS

Beer vessels are morphologically divided into two types:

TYPE I Vessels with stretched shoulders, swollen trunks, stretched necks changing into slightly curved on the outside rim. The lower part is tapered into a small flat base.

TYPE II Vessels with stretched trunks and short necks that smoothly change into round or slightly curved rims; the base is flat and not large. (Karmir Blur, Argishtihinili)

The beer vessels have a capacity of 15-20 liters. According to their function they fall into three groups: vessels for keeping grain for beer brewing; vessels-filters used in the technological processes; vessels for keeping beer.

On cigarette-shaped beer vessels a simple ornament in the form of various stamps or brands is found, a feature also present on other ceramics.

The tradition of beer drinking was preserved among the Armenians after the fall of Urartian Kingdom, as described by the Greek historian and general, Xenophon. Medieval Armenian historians also mentioned that beer was used as a cure.

Clay censers with two sections used for fumigation of vessels make a small but interesting group. They are divided into two types:

TYPE I This type includes vessels in the form of handle-less jugs with round trunks, upright or tapering necks that have a back turned or pointed rim. They all have long legs separated from the main vessel by a small partition. On the trunk of the censers there are one, three or four horizontal rows of circular and wedge-like through holes alternating with one another (Erebuni, Argishtihinili, Karmir Blur, Oshakan). These censers were used to fumigate karases as the sulfur crusts found together with censers in Karmir Blur testify.

TYPE II Vessels with cup-shaped tops resting on short legs that widen downwards. These vessels had a cultic value (Argishtihinili, Karmir Blur, and Metsamor).

A huge quantity of whole and fragmentary frying pans has been discovered. With diameters from 15 to 60 cm, these ceramics were used for frying grain when making groats and sesame oil and bread. They come from Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, Aragats, and Aramus and fall into two types:

TYPE I Pans with wide flat bases and upright sides that widen upwards

TYPE II Pans of the same shape with slightly rounded sides.

They are coated with weak angobe of red, brown or yellow color. They are rather rough and made of high quality paste.

VESSELS FOR PRESERVING AND PROCESSING MILK PRODUCTS

Vessels for preserving and processing milk products include churns, double communicating vessels to preserve cheese ferment in, huge vats, medium karases, and ordinary water jugs used to wash processing vessels.

CHURNS

There are several angobed fragments from Erebuni and Teishebaini. The scarcity of findings of this type is a result of the insufficient investigation of the Urartian urban and rural settlements and the fact that churns were most widely used during summer migrations. Churns are vessels in the form of huge jugs with horizontal handles, used for swinging, and an opening on the trunk through which they checked whether the butter was ready. Morphologically churns are like the local crockery from Armenia and Trans-Caucasus.

The excavations in the workshops in the citadel of Teishebaini (B.B. Piotrovski, S.A. Yessayan) testify that cheese-making was well developed in Urartu. Here double-reddish communicating vessels have been found among various crockery.

COMMUNICATING VESSELS

Communicating vessels were used to store cheese ferment. Vessels of this type have particularly been found in the citadel of Karmir Blur and in the cheese-making workshops in Teishebaini (B.B. Piotrovski, S.A. Yessayan). They are similar vessels

with a rounded, swollen trunk, a short neck, a roundish rim projecting on the outside, and a flat or pointed base. In one of them there appeared to be curdled mass of cheese ferment consisting of grain, sorghum, and grapes (V.O. Koulakian). Ethnographic observations in Armenia and Trans-Caucasus show that this extract is still used in cheese-making today.

VATS

Vats come from the above-mentioned cheese-making shops in Teishebaini, some vats have been found in Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, and Aragats, which testify that cheese was produced in these fortresses. These vessels are covered with high quality angobe of red, yellow, and gray colors. They have trunks that widen upwards, narrow bases, and rounded rims. On some vessels there are marks in the shape of a cross. There are also production marks of the master or the workshop that can be seen on certain vessels.

All the vessels described above – from the karats to the vats – have their analogues in many other Biainilian monuments – Tushpa, Erebuni, Haykaberd, Atrtske (Adilqevaz), Kayali-dere, Altin-tepe, Bastam, as well as in urban blocks of Karmir Blur, Oshakan, Aragats and others.

The ceramics found in fortresses and settlements testify that farming and cattle breeding were highly developed in the region.

A vast number of crockery belonging to this category testifies that ceramics for processing and preserving agricultural products was produced both for the everyday demands of the population and for the needs of the state, the latter of which was of high quality. It was made in special workshops under strict state supervision which, in particular, are the reprints both on the bulls, on the barns or sheds themselves and on the vessels, especially on huge karases the capacity of which was checked from time to time.

PART II HOUSEHOLD UTENSILS

Part II consists of three sections dealing with ordinary, kitchen, and festive utensils. A vast amount of household ceramics discovered in all the above-mentioned monuments is analyzed here. The main corpus of these utensils, especially the festive ones, is made of high quality, well angobed ceramics of the typical red or cherry colour. Most utensils have been found in the citadel of Karmir Blur, where only in the warehouses hundreds of these utensils were discovered.

According to B.B. Piotrovski, the ruling clique of Teishebaini and garrison soldiers (whose settlements have been partially excavated) used festive crockery.

To this group belongs high quality, painted ceramics that were partially of cultic value.

Ordinary household utensils of the same shape differ from the festive ones in their massive sides with weak yellowish, angobe. The service staff used them. As for the kitchen crockery, all the strata of the society used it. Taking account of the fact that the morphological shapes of ordinary and festive ceramics are almost identical, we apply a common classification to them both pointing out the way of angobing. High quality red and cherry-colored angobe utensils belong to festive utensils. Beautifully decorated cubes, ribbed phials also belong to this group. Painted ceramics that is considered festive but doesn't fall under this morphological classification are dealt upon at the end of the present section.

HANDLE-LESS JUGS

Handle-less jugs fall into six types:

TYPE I Jugs with stretched trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan).

TYPE II Jugs with swollen rounded trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, Igdir, Metsamor, and Autoaggregate factory).

According to the structure of the trunk three variants of the jugs may be distinguished: swollen in the upper part, in the middle part and in the lower part; according to the size of the neck there are narrow-necked and wide-necked jugs. They all have small flat bases.

TYPE III Jugs with biconical trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, Igdir, Tazagyough).

TYPE IV Jugs with a rounded trunk ("bomb-shaped"), a short neck, and a rounded rim projecting on the outside (Karmir Blur, Argishtihinili, Oshakan, Metsamor).

TYPE V Jugs with a spherical trunk, short cylindrical neck, a round projecting rim, and a small flat or ring shaped base (Karmir Blur, Argishtihinili, and Autoaggregate factory).

TYPE VI Includes only a single jug from Erebuni with a low trunk, long neck, rim projecting on the outside, and flat base.

Most jugs lack ornaments and are well angobed.

There are many variations in the linear ornaments used in decorating the trunks. Typical motifs include raised wave-like lines in combination with vertical lines, notches (Karmir Blur) known from ceramics of Bronze and Iron Ages. On the jugs from Erebuni, Karmir Blur and Tazagyough one can find vertical polished lines and wedge-like ornaments typical of the local ceramics. Some vessels from Igdir and

Metsamor are decorated with chevrons pointing downwards. The inner area of which is covered with depressed wedges or wavy lines. On the jugs one can find various marks, circles as well as signs in the form of topical sketches. On the vessels from Argishtihinili a house front is depicted. Similar marks can be found on ceramics from Van, Haykaber, Altin-tepe and others.

Of great interest is the repetition of a round stamp with the image of a hare on the ring-shaped base of a handleless red angobe from a tomb located in the territory of Autoaggregate factory. This stamp is met on the ceramics from Erebuni as well as on the Urartian Belts in Tokyo museum.

JUGS WITH ONE HANDLE

Jugs with one handle fall into two groups: oynakhoy and jugs with rounded necks each of which can be divided into several different types distinguished from one another both in shape of the vessel and the shape of the handles.

GROUP I JUGS WITH NECKS IN THE SHAPE OF OYNAKHROY

TYPE I Jugs with spherical trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Igdir, Tazagyough).

TYPE II Jugs with rounded swollen trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, and Oshakan).

TYPE III Jugs with low biconical trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, and Oshakan).

TYPE IV Jugs with strongly stretched trunks (Karmir Blur, Argishtihinili).

The cross section of the handles of these vessels is kidney-shaped or rounded. The necks are long and narrow or low and wide. Bases are flat and slightly concave.

GROUP II JUGS WITH ROUNDED NECKS

TYPE I Jugs with special trunks (Karmir Blur, Argishtihinili, and Oshakan).

TYPE II Jugs with rounded swollen trunks (Oshakan).

TYPE III Jugs with low trunks (Karmir Blur, Oshakan).

TYPE IV Jugs with strongly stretched necks (Erebuni, Argishtihinili).

TYPE V Jugs with rounded and slightly swollen trunks (Erebuni, Argishtihinili).

The jugs of the second group have straight or slightly widening necks of various heights, straight and cut, roundish, rims that curve slightly outwards. The bases are flat and not very big. The cross-section of the handles is similar to the shape of Trans-Caucasian jugs of the VIII-VI centuries BC.

All the types of jugs discussed above are decorated with raised or depressed lines, passing below the neck. On some of them there are marks and stamps while others are marked with indications of their capacities.

A small sub-group of the one-handed jugs has more complicated decoration. For instance, red angobed oynakhoy from burial 25 at Oshakan is decorated with leaf-shaped folds that can be found on the vessels from Argishtihinili and Karmir Blur. A similar leaf-shaped ornament decorates sacred cubes and corolla-like elements on the frescos from Erebuni, Karmir Blur and Altin-tepe.

The jugs under consideration were widely spread all over Van Kingdom and have been found in Toprak Kale, Haykaber, Altin-tepe, Kayali-dere, Artske, Bastam and elsewhere.

KETTLES AND STRAINERS

Well angobed reddish whole or fragmented kettles with pipe-like sprouts make a small but a very interesting group. They have rounded swollen trunks; handles with round cross-sections, and flat bases.

The strainers have the same shape but unlike the kettles they have a partition with holes inside the spout. A vessel having such a partition with 24 holes comes from Erebuni. Fragments of the spouts with through partitions have been found at Oshakan, Aragats and Aramus. As a rule there are no ornaments on them.

The richly decorated strainer, found on the territory of Autoagregate factory in Yerevan, has a slightly different structure. It is a big handleless jug decorated with depressed leaf-shaped lines and horizontal belts. There is a sitting lion with a bushy mane molded on the shoulder of the strainer. The lion's mouth is an oval opening. A curved pipe with six holes on its lower widening end passes from the mouth of the lion down to the bottom of the vessel and is fixed to the base from inside.

BOWLS

Bowls fall into three types:

TYPE I Bowls with rounded trunks.

TYPE II Bowls with trunks widening upwards.

TYPE III Bowls with specified sides.

They have straight projecting or curved rims, flat or slightly concave bases. All the three types come from Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, Aragats, Igdir and other places.

As a rule the bowls are well angobed, free of ornaments, reddish, yellowish. Only the bowl from burial 59 at Oshakan has a horizontal handle and blow the rim. There is an ornament in the shape of crossed curved lines.

CUPS

Cups have the same form as the bowls, only their trunks are low. They fall into four types.

TYPE I Cups with rounded widening trunks.

TYPE II Slightly profiled cups.

TYPE III Deeply profiled cups.

TYPE IV Cups with hemispherical trunks, having horizontal or vertical handles in the edge.

They are all the products of ceramics production and are well known from Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, Aragats, Tushpa, Haykaber, Artske, Kayali Dere and other places. Most cups are well angobed, but one can seldom find cups with light-gray angobe. The rims of the cups are identical with those of the bowls. The bases are flat, depressed, ring-shaped or with a small saucer.

The cups have no ornaments. Only the trunk of the cup with thin walls from Oshakan is decorated on the inside with a figure of deer with raised head, tall antlers, and bushy tail. This decoration was made after baking. The animal is depicted in a static pose. Similar pictures are engraved on bronze belts as well as on the stone case from Karmir Blur. Some cups have stamps, signs, marks in the shape of crosses and rosettes. On the cup found in the tomb on the territory of the Autoagregate Plant There is an impressed print of a rabbit.

PLATES AND DISHES

Plates and dishes, like cups, are found everywhere. With the exception of the dish found in Argishtihinili, they are all highly fragmented. They have widely spreading trunks and flat or ring-shaped bases. The rims are usually slightly thickened and curved on the outside. The utensils of this type are reddish and yellowish, well angobed, with an almost polished surface, and, as a rule are light and brittle.

POTS

Pots were used both for cooking and for preserving provisions. They have comparatively poor-quality molding and angobe. They are utensils with wide and short necks rounded or slanting rims curving on the outside, flat bases. They fall into four types:

TYPE I Pots with upright trunks swollen at the shoulders (Karmir Blur, Erebuni).

TYPE II Pots with low trunks (Karmir Blur, Erebuni).

TYPE III Pots with heavily swollen trunks (Karmir Blur, Imdir).

TYPE IV A pot with rounded trunk (Argishtihinili). At the shoulder, below the rim there are molded bull heads very similar to the moldings found on the utensils from Karmir Blur, from the tomb on the territory of Aggregate factory, Toprak Kale, Artske, Altin-tepe and so on.

The upper part of the pots is decorated with single- or multi row horizontal wavy lines; local utensils of this type are sometimes additionally decorated with dotted or herringbone ornaments.

Uratian pots have various shades of reddish or brownish colours. Stamps in the shape of crosses or circles can sometimes be found on them.

LAMPS

Lamps are generally small, rounded, reddish, yellowish or brownish cups. Most of them are coated with bad quality angobe. The technique of angobing is similar to that used for festive ceramics. Part of them has a crack on the side for the wick to pass through. The sides of the lamps are smooth; in this case the wick was hung on the side. They fall into three types:

TYPE I Rounded lamps with one handle on the side opposite the lip. Inside the utensils, there are straight or semicircular partitions with 1-3 holes (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, Oshakan, Aramus).

TYPE II Rounded lamps divided into four parts with partitions (Erebuni).

TYPE III Lamps with rounded trunks and lips. In the middle there is a small ring-shaped partition (Karmir Blur).

Lamps were widely used by all the layers of Biainilian society. Part of the lamps was related to the highly artistic metallic candelabra decorating palaces and temples (Van).

JUGS-CUPS WITH TWO HANDLES

Jugs-cups with two handles fall into two types:

TYPE I Jugs-cups with low wide trunks having three variants: Round swollen, spherical, biconical (Erebuni, Oshakan, and Urartian internment in Sarian Street in Yerevan, Karmir Blur, and Argishtihinili).

TYPE II Jugs-cups with narrow stretched trunks (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, and Oshakan).

They have either a tall or a low neck and a flat base; in some cases, they have handles with projecting pins. Similar utensils are found in Patnots, Haykaber, and Bastam and in other centers of the Kingdom of Van.

Two utensils (Erebuni, Argishtihinili) decorated with two alternating rows of light pink and dark-red triangles are of great interest.

Some utensils of this type bear signs or stamps (Argishtihinili, Aragats).

PHIALS

Phials fall into two types:

TYPE I Phials with small rounded trunks and flat bases with depressions on the inside. The trunks are decorated with leaf-shaped projections, made by depressions on the inside (Karmir Blur, Erebuni, Oshakan, Aragats).

TYPE II Phials having smooth surfaces, small trunks, rims that are either straight or curved on the outside and rounded bases (Karmir Blur, Erebuni, Oshakan, Argishtihinili, Aragats, Imdir).

PAINTED URARTIAN CERAMICS

Painted Urartian ceramics are not numerous. Only a few samples have been found from the monuments in Ararat Valley and in other centers of Biainili. They are utensils of different shapes that fall into a number of groups. Here belong wonderfully angobed festive jugs from Oshakan, a karas with bullheads from Teishabaini, ordinary, slightly angobed household ceramics. They are decorated both with checked shaded ornaments in combination with circles, as a rule, are drawn on the yellowish surface of the utensils in black and brown paint with the result that they seem polychromatic.

A unique handle-less painted jug has been found in burial 84 at Oshakan. The neck and the lower part of the jug are covered with red angobe, and the jug itself has a shining surface. A top of the trunk, which is covered with cream-colored angobe and is slightly polished, there are vertical stripes filled with meshed and dotted ornaments, multiple-rows of angles inscribed into one another, slanting lines and dots, obliquely arranged shaded triangles and rhombs, painted in red and black. On one shoulder there are three bezoar goats with prominent phalluses and tall-stylized trunks following one another depicted in red paint. The thin forelegs are stretched out; the hind legs are slightly bent. The heads are small with prominent ears and huge antlers bending backwards. Under the muzzles of the animals there are some objects resembling three branches and imitating the chin. Some ornamental elements are exactly repeated on the askos and boot from Karmir Blur and on the jug from Oshakan (burial 59), but the

figures of the three bezoar goats appears for the first time. The image of these animals is not typical of Biainilian ornamental motifs; However, it is typical of the ceramics of the Ararat Valley where items with local motifs were made for the aristocracy of the country of Aza.

It is interesting that the image of the deer, which is a main character in Indo-European mythology, cannot be found in Hurrian mythology, with only a very small exception. Similar images are not found in Urartian applied art. On the contrary, on local articles, especially on bronze belts, deer and goat are very frequently encountered and separate parts of the goat's figure are found on utensils from Oshakan, parts of the deer's figure on the side of the case from Karmir Blur are identical with local details.

It is evident that certain elements of ornamental motifs of painted ceramics mirror local traditions. A checked pattern is very frequently found on the ceramics beginning from the Middle Bronze Age. Spirals have their analogues both in synchronic layers and in Biainilian monuments; such as the spiral mosaics from Toprak Kale and Armavir. It should be noted that separate forms of utensils described here are found in local ceramics, as for instance, askos, boot, etc. It is noteworthy that the simple geometrical ornaments on the utensils in the form of lines, seed-like ornaments have a lot in common with the local traditions differing only in the way of decorating and in angobe.

Household ceramics makes a comparatively large group in Urartian ceramics. It falls into numerous types, which, in their turn are subdivided into subtypes. Morphological peculiarities and functions of the vessels and the ways of their usage have already been shown.

Household ceramics are classified according to social status, too. In consequence of the hierarchical structure of the Urartian society, different strata of the population used particular vessels specially made for them.

The discovery of the fact that metallic vessels were imitated is of great importance. Ceramic vessels — jugs (with one handle and without handles), cups, phials, bowls etc. — which imitate not only the shape but also elements (base, handles) and ornaments of expensive analogous metallic vessels appear in Armenian Highland and southwest Asia in the Middle Bronze Age.

On most vessels there are signs or stamps that are brands of workshops and centers of ceramic industry in the Country of Aza (Karmir Blur, Erebuni, Argishtihinili, etc).

Some types of the Urartian ceramics (oynakhoys, cups with two handles) are comparatively ancient samples of this type found in Armenia; similar vessels of an earlier origin have been found in southwest Asia. The fact that they existed in the early Armenian and Hellenistic periods can obviously be explained by the continuity of cultures, by the preservation of the traditions of the preceding centuries.

PART III CULTIC VESSELS

This group includes various household vessels used as interment urns, tiny utensils in which incense, oil, and medicine were kept (medical procedures were often accompanied by magic) as well as various vases, cups, boot-shaped vessels used in libation ceremonies which are described in written sources and in scenes found on the items of fine arts from Van Kingdom. Interment urns, in particular, are not classified by us as they have been studied in the groups described above.

Cultic ceramics falls into the following groups:

URNS-OSSUARY

In Urartian interment complexes were found karases, jugs, wide-necked vessels etc. with through holes in which cremated ashes were placed. These holes, made after baking were intended for the communication between the spirit of the dead and the outer world. As B.A. Kananyants points out, in the Urartian pantheon there was a god who transmitted the spirits of the dead.

Besides ordinary, household ceramics in the interment complexes one can find highly artistic vessels which certify that the deceased was of a high social rank. For instance, the interment utensils of the tomb on the territory of Autoaggregate factory are decorated with the sculptures of lion and bullheads, and in Altin-tepe metallic urns, analogous shapes have been found. These utensils had their own place in the complex of the interment inventory related to the ceremony of cremation.

The custom of cremation has ancient mythological roots in southwest Asia, and is often met in Hurrian culture. This custom was widely spread in the Kingdom of Van which is accompanied by the discovery of similar urns both in the monuments of Ararat Valley (Igdir, Argishtihinili, Nor-Aresh, The tomb on the territory of Autoaggregate factory, Tazagyugh, etc.) and in other regions (Urartu-Artske, Lich, Altin-tepe etc.).

Interment urns were also used to bury the dead (huge and medium karases), which is indicated in Argishtihinili and in the tomb on the territory of Autoaggregate factory where crumbled bones were buried.

VESSELS RELATED TO LIBATION CEREMONIES

In Urartian mythological scenes (votive plates, belts, frescoes, bas-reliefs etc.) as well as in the Assyrian scene of the sacking of the Musasir Temple one can find pictures of various metallic and ceramic vessels from huge cauldrons to tiny cups intended for ritual sacrifice with wine or sacred water. Ceramics from Argishtihinili decorated with triangles, zigzags, horizontal strips and the utensil from Karmir Blur decorated with bull heads, obviously, were used for the same purpose, vessels of similar shapes are depicted on the bronze belts from the Tokyo Museum and the Adana

museum. Here also belong boot-shaped cups, and rhytons from Erebuni and Argishtihinili the bases of which are decorated stylized pictures of a bird's head and that of a dragon, Analogous cups and rhytons are found in Luristan, Zivia, as well as in private European museums (accidental discoveries). Similar vessels are depicted on the Assyrian and Urartian relieves and on the murals in Artske, Erebuni, etc.

VESSELS RELATED TO THE USE OF FIRE

They include kernoses from Karmir Blur with seven tiny molded vessels on the shoulders bearing fire traces. Obviously, kernos was intended both for the libation ceremony and for purification with fire. Analogous vessels with six and three tiny molded vessels come from Metsamor and Tsakhkhalange, as well as from other places. To this group also belong vessels-censers (Karmir Blur, Argishtihinili, Altin-tepe, Haykaber, Bastam, etc.)

VESSELS INTENDED FOR INCENSE AND MEDICINE

This group comprises tiny karas-shaped vessels, small jugs, cups, and pots, some of which have lids. Their capacity is 15-30 grams. They have been found in Argishtihinili (the doctor's house), Karmir Blur, Oshakan, and Aragats.

Of great importance are the finds associated with these vessels – statuettes of bearded men with hats resembling fish heads with scales on their back and tails, a scorpion-man with a tail (a god that was widely popular in Babylonian and Assyrian religions). All these figures are painted and, obviously, depicted the god-guardians of health that drove away evil spirits bringing illnesses.

It is also probable that in these high quality vessels, precious stones, and perfumes were kept which were used not only in Urartu but also in many other states of the Ancient Near East; they may have been used also during ritual ceremonies.

Vessels of this type have been found in Argishtihinili (the doctor's house), Karmir Blur, Erebuni, Oshakan, Aragats.

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Քարտեզ

Արարատյան դաշտավայրի վաղերկաթեդարյան և ուրարտական հուշարձանները

Նկարներ

- Նկ. 1. Արագածի ամրոցը
- Նկ. 2. Արագածի միջնաբերդի հյուսիս արևմուտք- հարավ արևմուտք պարսպապատը
- Նկ. 3. Արագածի միջնաբերդի հարավ արևմտյան պարսպապատը
- Նկ. 4. Արագածի միջնաբերդի N 6 կացարանի մույթը
- Նկ. 5. Արագածի միջնաբերդի N 9 կացարանը
- Նկ. 6. Արագածի քաղաքային համալիրը
- Նկ. 7. Արագածի N 1 բաղունը
- Նկ. 8. Արագածի N 2 բաղունը
- Նկ. 9. Արամուսի միջնաբերդը
- Նկ. 10. Արամուսի միջնաբերդի պարսպապատը
- Նկ. 11. Արամուսի միջնաբերդի շերտագրական փոստրակը

Աղյուսակներ

- Աղ. I. Արագածի հանույթը
- Աղ. II. Արագածի տարածքի ծավալային մոդելը
- Աղ. III. Արագած ամրոցի հատակագիծը
- Աղ. IV. Արագածի միջնաբերդի հատակագծից հատված
- Աղ. V. Արագածի միջնաբերդի հատակագիծը
- Աղ. Vա. Արագածի միջնաբերդի կացարանների տեղադրության սխեմա
- Աղ. VI. Թեյշեբախնի միջնաբերդի հատակագիծը
- Աղ. VII. Օշականի միջնաբերդի հատակագիծը
- Աղ. VIII. Արագածի միջնաբերդի N 1 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը; տուֆից մարդակերպ կուռք
- Աղ. IX. Արագածի միջնաբերդի N 2 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. X. Արագածի միջնաբերդի N 3 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. XI. Արագածի միջնաբերդի N 4 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. XII. Արագածի միջնաբերդի N 5 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. XIII. Արագածի միջնաբերդի N 6 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. XIV. Արագածի միջնաբերդի N 8 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. XV. Արագածի միջնաբերդի N 9 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը
- Աղ. XVI. Արամուս ամրոցի հատակագիծը (ըստ Smith A., Kafadian K., 1996)
- Աղ. XVII. Միջնաբերդի N 1 կացարանի գտածոներ. 1-19, 21-23 խեցեղեն, 20 քարից քաս, 24 կարմիր տուֆից կուռք, 25 բրոնզից օղ, 26-28 բազալտից աղորիքներ
- Աղ. XVIII. Միջնաբերդի N 2 կացարանից գտածոներ. 1-24 խեցեղեն, 25 սև կրից քիզ, 26-27 քարից աղորիքներ
- Աղ. XIX. Միջնաբերդի N 3 կացարանից գտածոներ. 1-21 խեցեղեն, 22-24 քարից աշխատանքային գործիքներ

Աղ. XX. Միջնաբերդի N 4 կացարանից գտածոներ. 1-17, 20 խեցեղեն, 18-19 վանակատից շեղքեր, 21-22 բազալտից և տուֆից սյուն-կուռքեր, 23-26 քարից աղորիքներ և աշխատանքային գործիքներ
Աղ. XXI. Միջնաբերդի N 5 կացարանից գտածոներ. 1-15 խեցեղեն, 16-17 տուֆից սյուն կուռքեր
Աղ. XXII. Միջնաբերդի N 6 կացարանից գտածոներ. 1-9 խեցեղեն, 12 բրոնզից նետասլաք, 10-11 մետաղից իրեր
Աղ. XXIII. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից
Աղ. XXIV. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից
Աղ. XXV. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից
Աղ. XXVI. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից
Աղ. XXVII. Մետաղից գտածոներ. 1-5 Արագած, 6-9 Արամուս, 10-11 զարդեր՝ մածուկից վզնոց, մատանու քար Արագածից
Աղ. XXVIII. Խեցեղեն գտածոներ Արամուսից
Աղ. XXIX. Խեցեղեն գտածոներ Արամուսից
Աղ. XXX. Կարասներ. 1, 3, 7, 9, 10 Կարմիր բլուր, 4 Էրեբունի, 5, 6, 11 Արգիշտիխիսիլի, 2, 8 Օշական, 12 Կայալի Դերե
Աղ. XXXI. Կարասներ. 2-5, 7-10 Կարմիր բլուր, 1 Էրեբունի, 6, 11-16 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XXXII. Կարասներ. 7-9, 11 Կարմիր բլուր, 1-6, 10 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XXXIII. Գարեջրի անոթներ. 1-3 Կարմիր բլուր, 4, 5 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XXXIV. Գարեջրի անոթներ. 1-3 Կարմիր բլուր, 4, 5 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XXXV. Գավաթ ծխամաններ. 1, 2, 5 Արգիշտիխիսիլի, 3, 6 Կարմիր բլուր, 4 Էրեբունի, 8 Օշական, 7 Կայալի դերե
Աղ. XXXVI. Գավաթ ծխամաններ. 1, 2, 6, 8, 11 Կարմիր բլուր, 3, 4, 9 Ալթին թեփե, 5 Մեծամոր, 7, 10 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XXXVII. Սաջեր. 1, 2, 9-12 Կարմիր բլուր, 3, 4, 13-16 Արգիշտիխիսիլի, 6, 17 Էրեբունի, 7, 18 Օշական, 8, 19, 20 Արագած
Աղ. XXXVIII. Կրկնակի հաղորդակից անոթներ. 1-4 Կարմիր բլուր
Աղ. XXXIX. Չաներ. 1-8 Կարմիր բլուր
Աղ. XL. Չաներ. 1-8 Կարմիր բլուր
Աղ. XL I. Չաներ. 1-6 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XL II. Չազարներ. 1, 2 Կարմիր բլուր
Աղ. XL III. Անկանթ սափորներ. 1, 3 Կարմիր բլուր, 2 Արգիշտիխիսիլի, 4 Էրեբունի
Աղ. XL IV. Անկանթ սափորներ. 1, 3, 5 Կարմիր բլուր, 4 Օշական, 2 Էրեբունի, 6 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XL V. Անկանթ սափորներ. 1, 5 Կարմիր բլուր, 2, 4, Արգիշտիխիսիլի
3 Օշական, 6 Էրեբունի,
Աղ. XL VI. Անկանթ աճյունասափորներ. 1, 3 «Ավտոագրեգատների» գործարան, 3 Մեծամոր, 4, 5 Իգդիր
Աղ. XL VII. Անկանթ սափորներ. 1 Արգիշտիխիսիլի, 3, 4 Էրեբունի, 2. Թազազյուղ, 5. Կարմիր բլուր
Աղ. XL VIII. Աճյունասափորներ. 1-3 Արգիշտիխիսիլի, 4 Օշական
Աղ. XL IX. Մեկ կանթով սափորներ. 5-6 Կարմիր բլուր, 1-4 Արևմտյան Հայաստան
Աղ. L. Մեկ կանթով սափորներ. 1. Արգիշտիխիսիլի, 2 Օշական
Աղ. LI. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 2 Կարմիր բլուր, 3. Արգիշտիխիսիլի, 4 Էրեբունի
Աղ. LII. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 5 Կարմիր բլուր, 6 Էրեբունի, 4 Արգիշտիխիսիլի, 2 Իգդիր, 3 Թազազյուղ
Աղ. LIII. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 4 Կարմիր բլուր, 3 Արգիշտիխիսիլի, 2 Օշական
Աղ. LIV. Մեկ կանթով սափորներ. 1-3 Օշական, 4 Կարմիր բլուր

Աղ. LV. Մեկ կանթով սափորներ. 1-5 Օշական, 6 Կարմիր բլուր
Աղ. LVI. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 2 Էրեբունի, 3, 4 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. LVII. Ծորակով թեյնիկ քամիչներ. 1. Արգիշտիխիսիլի, 2. Օշական, 3. Կարմիր բլուր
Աղ. LVIII. Ծորակով թեյնիկ քամիչներ. 1, 3 Էրեբունի, 2 Օշական
Աղ. LIX. Ծորակով անոթ. 1 Էրեբունի, պաշտամունքային անոթ. 2 «Ավտոագրեգատների» գործարան»
Աղ. LX. Պաշտամունքային աճյունասափոր. «Ավտոագրեգատների գործարան»
Աղ. XL I. Քրեղաններ. 1, 3, 4 Կարմիր բլուր, 2 Արգիշտիխիսիլի, 5 Էրեբունի, 7 Օշական, 6, 8 Իգդիր, 9 Արագած
Աղ. XL II. Քրեղաններ. 1-4 Կարմիր բլուր, 6 Էրեբունի, 7 Արգիշտիխիսիլի, 8, 9 Օշական, 5 Արագած
Աղ. XL III. Քրեղաններ. 1, 7 Կարմիր բլուր, 2-4 Արգիշտիխիսիլի, 8 Էրեբունի, 6, 9 Օշական, 5 Արագած
Աղ. XL IV. Թաս սկուտեղ. Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XL V. Թասեր. 1-4 Կարմիր բլուր, 5 Էրեբունի, 6 Արգիշտիխիսիլի, 8 Արագած, 7 «Ավտոագրեգատների» գործարան, 9 Օշական
Աղ. XL VI. Թասեր. 1-3, 8 Կարմիր բլուր, 4, 5 Էրեբունի, 6, 7 Արգիշտիխիսիլի, 9 Իգդիր, 10, 11 «Ավտոագրեգատների» գործարան, 12 Արագած
Աղ. XL VII. Թասեր. 1, 4, 7 Կարմիր բլուր, 2, 8 Էրեբունի, 3 Արգիշտիխիսիլի, 5, 9 Օշական, 6 Արագած, 10 Սարյանի փողոց
Աղ. XL VIII. Կճուճներ. 2-6 Կարմիր բլուր, 1, 7, 8 Էրեբունի
Աղ. XL IX. Կճուճներ. 1-4 Կարմիր բլուր
Աղ. XL X. Կճուճներ. 2, 6, 7 Կարմիր բլուր, 1, 4 Իգդիր, 5 Էրեբունի, 3 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XL X I. Կճուճներ. 1, 2 Կարմիր բլուր, 3, 4 Իգդիր, 5 Արգիշտիխիսիլի
Աղ. XL X II. Ծրագներ. 4 Էրեբունի, 1, 2, 5 Կարմիր բլուր, 6 Արգիշտիխիսիլի, 3 Օշական, 7 Արևմտյան Հայաստան
Աղ. XL X III. Ծրագներ. 4, 5 Կարմիր բլուր, 1-3 Էրեբունի
Աղ. XL X IV. Երկկանթ գավաթ սափորներ. 4, 5 Կարմիր բլուր, 1, 2, 9 Արգիշտիխիսիլի, 6, 7, 10 Օշական, 3, 12 Էրեբունի, 8 Սարուխան, 11 Հարժիս
Աղ. XL X V. Երկկանթ գավաթ սափորներ. 1-4 Արգիշտիխիսիլի, 5-6 Էրեբունի, 7, 9 Կարմիր բլուր, 8 Օշական
Աղ. XL X VI. Երկկանթ գավաթ սափորներ. 1, 10, 11, 15, 16 Օշական, 2, 3, 12-14 Արագած, 9 Թազազյուղ, 6 Սարյանի փողոց, 7 Թուփրախ-կալե, 8 Իգդիր, 4 Բասատամ, 5 Ալթին-թեփե
Աղ. XL X VII. Փիալաներ. 2, 4-7 Արևմտյան Հայաստան, 3 Էրեբունի, 1, 8 Կարմիր բլուր, 9 Օշական
Աղ. XL X VIII. Փիալաներ. 1, 3, 5 Կարմիր բլուր, 2, 4 Արգիշտիխիսիլի, 6, 12 Էրեբունի, 7, 8 Արագած, 9-11 Օշական, 13, 14 Արամուս
Աղ. XL X IX. Գունազարդ անոթ. Օշական
Աղ. XL X X. Գունազարդ անոթ. Կարմիր բլուր.
Աղ. XL X X I. Ասկոսներ. 1 Կարմիր բլուր, 2 Սարյանի փողոց, 3 գունազարդ անոթ. Օշական
Աղ. XL X X II. Ռիտոններ. 1 Էրեբունի, 2 Արգիշտիխիսիլի; գունազարդ խեցեղեն. 3, 4 Կարմիր բլուր
Աղ. XL X X III. Գավաթ անոթներ. 1, 2 Կարմիր բլուր
Աղ. XL X X IV. Կեռնոս. Կարմիր բլուր
Աղ. XL X X V. Կարաս. Կարմիր բլուր
Աղ. XL X X VI. Կարասներ, 1-4 Արագած
Աղ. XL X X VII. Աճյունասափորներ. 1-4 Ալթին-թեփե
Աղ. XL X X VIII. Աճյունասափորներ. 1-3 Ալթին-թեփե

Աղ. XL X X IX. Գարեջրի անոթներ

Աղ. XC. Նրբագեղ անոթներ. 1, 4, 7, 9, 20-23 Կարմիր բլուր, 2, 5, 24, 25 Էրեբունի, 3

Բուսաբանական այգի, 6, 8, 19 Արգիշտիխնի, 10-13 Օշական, 18 Արագած

Աղ. XC I. Նրբագեղ անոթներ. 2, 5, 6, 8 Կարմիր բլուր, 1 Էրեբունի, 4-7, 9-11 Արգիշտիխնի, 3
Օշական

Աղ. XC II. Մեկ կանթով սափորներ

Աղ. XC III. Մեկ կանթով սափորներ

Աղ. XC IV. Թասեր. 1-4 Արգիշտիխնի

Աղ. XC V. I. Կարաս Արգիշտիխնիից, 2 քարից արձան (ՀԱՊԹ 1476)

Աղ. XC VI. Քարե արձան Արամուսից

Աղ. XC VII. Քարե արձան Արամուսից

LIST OF PLATES AND FIGURES

Map.

Early iron Age and Urartian sites of Ararat valley

Plates

Pl. 1. Fortress of Aragats

Pl. 2. Fortress wall of Aragats citadel: from north-west to south-west

Pl. 3. South-western fortress wall of Aragats citadel

Pl. 4. Foundation of room N 6 of Aragats citadel

Pl. 5. Room N 9 of Aragats citadel

Pl. 6. Settlement complex of Aragats, room N 1

Pl. 7. Burial N1 of Aragats

Pl. 8. Burial N 2 of Aragats

Pl. 9. Citadel of Aramus

Pl. 10. Fortress wall of Aramus citadel

Pl. 11. Stratigraphical trench of Aramus citadel

Figures

Fig. I. Topographical map of Aragats

Fig. II. Relief of Aragats mound

Fig. III. Plan of Aragats fortress

Fig. IV. A section from Aragats citadel plan

Fig. V. Plan of Aragats citadel

Fig. Va. Scetch of location of Aragats citadel rooms

Fig. VI. Plan of citadel of Teishebaini

Fig. VII. Plan of Oshakan

Fig. VIII. Plan and section of room N 1 of Aragats citadel; an antropomorphic idol of tuff

Fig. IX. Plan and section of the room N 2 of Aragats citadel

Fig. X. Plan and section of the room N 3 of Aragats citadel

Fig. XI. Plan and section of the room N 4 of Aragats citadel

Fig. XII. Plan and section of the room N 5 of Aragats citadel

Fig. XIII. Plan and section of the room N 6 of Aragats citadel

Fig. XIV. Plan and section of the room N 8 of Aragats citadel

Fig. XV. Plan and section of the room N 9 of Aragats citadel

Fig. XVI. Plan of Aramus fortress (after Smith A., Kafadarian K., 1996)

Fig. XVII. Finds from the room N 1 of citadel: 1-19, 21-23 pottery, 20 stone bowl, 24 idol of red tuff,
25 bronze ring, 26-28 grinding stones of basalt

Fig. XVIII. Finds from the room N 2 of citadel: 1-24 pottery, 25 awl of bone, 26-27 grinding stones

Fig. XIX. Finds from the room N 3 of citadel: 1-21 pottery, 22-24 stone tools

Fig. XX. Finds from the room N 4 of citadel: 1-17, 20 pottery, 18-19 obsidian flakes, 21-22 Stellae-
idols from basalt and tuff, 23-26 grinding stones and stone tools

Fig. XXI. Finds from the room N 5 of citadel: 1-15 pottery, 16-17 stellae-idols of tuff

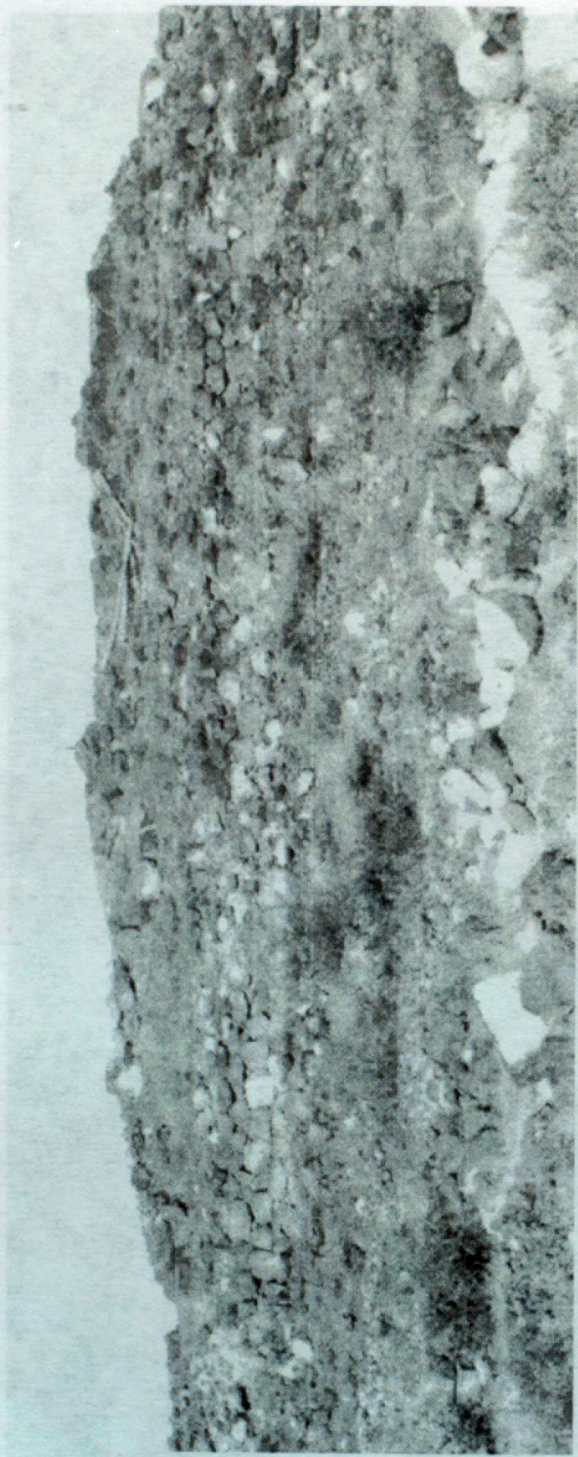
Fig. XXII. Finds from the room N 6 of citadel: 1-9 pottery, 12 bronze arrow- head, 10-11 metal finds

Fig. XXIII. Pottery from the rooms of citadel and settlement

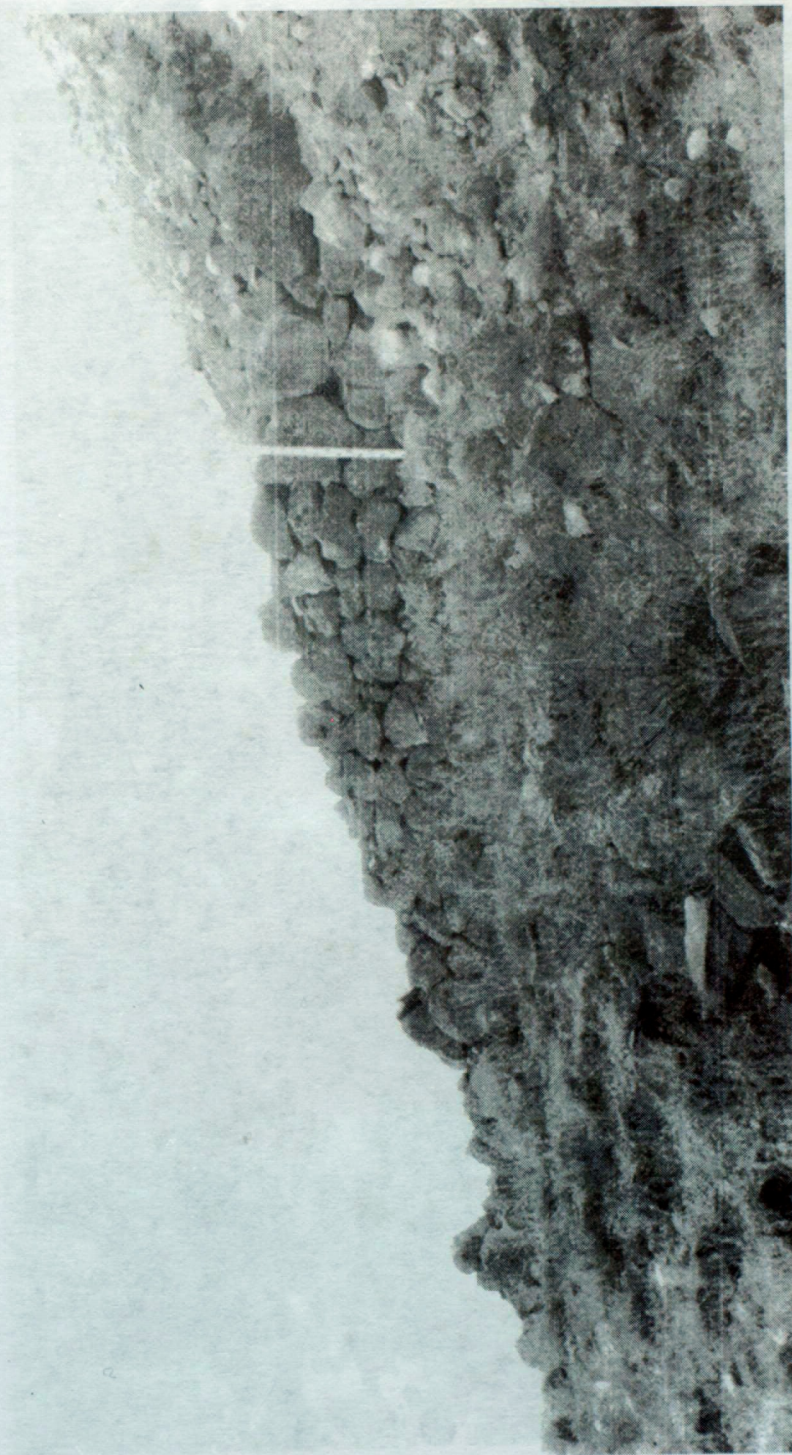
Fig. XXIV. Pottery from the rooms of citadel and settlement
 Fig. XXV. Pottery from the rooms of citadel and settlement
 Fig. XXVI. Pottery from the rooms of citadel and settlement
 Fig. XXVII. Metal finds: 1-5 Aragats, 6-9 Aramus, 10-11 jewellery from Aragats (necklace of paste, fingerring stone)
 Fig. XXVIII. Pottery from Aramus
 Fig. XXIX. Pottery from Aramus
 Fig. XXX. Pithoi: 1, 3, 7, 9, 10 Karmir Blur, 4 Erebuni, 5, 6, 11 Argishtikhinili, 2, 8, Oshakan, 12 Kayali Dere
 Fig. XXXI. Pithoi: 2-5, 7-10 Karmir Blur, 1 Erebuni, 6, 11-16 Argishtikhinili
 Fig. XXXII. Pithoi: 7-9, 11 Karmir Blur, 1-6, 10 Argishtikhinili
 Fig. XXXIII. Beer vessels: 1-3 Karmir Blur, 4, 5 Argishtikhinili
 Fig. XXXIV. Beer vessels: 1-3 Karmir Blur, 4, 5 Argishtikhinili
 Fig. XXXV. Censers: 1, 2, 5 Argishtikhinili, 3, 6 Karmir Blur, 4 Erebuni, 8 Oshakan, 7 Kayali Dere
 Fig. XXXVI. Censers: 1, 2, 6, 8, 11 Karmir Blur, 3, 4, 9 Altin-tepe, 5 Metsamor, 7, 10 Argishtikhinili
 Fig. XXXVII. Bowls: 1, 2, 9-12 Karmir Blur, 3, 4, 13-16 Argishtikhinili, 6, 17 Erebuni, 7, 18 Oshakan, 8, 19, 20 Aragats
 Fig. XXXVIII. Double vessels: 1-4 Karmir Blur
 Fig. XXXIX. Beakers: 1-8 Karmir Blur
 Fig. XL. Beakers: 1-8 Karmir Blur
 Fig. XLI. Beakers: 1-6 Argishtikhinili
 Fig. XLII. Funnels: 1, 2 Karmir Blur
 Fig. XLIII. Handleless jugs: 1, 3 Karmir Blur, 2 Argishtikhinili, 4 Erebuni
 Fig. XLIV. Handleless jugs: 1, 3, 5 Karmir Blur, 4 Oshakan, 2 Erebuni, 6 Argishtikhinili
 Fig. XLV. Handleless jugs: 1, 5 Karmir Blur, 2, 4 Argishtikhinili, 3 Oshakan, 6 Erebuni
 Fig. XLVI. Handleless urns: 1, 2 "Avtoagregats' factory", 3 Metsamor, 4, 5 Igdirdir
 Fig. XLVII. Handleless jugs: 1 Argishtikhinili, 3, 4 Erebuni, 2 Tazagjugh, 5 Karmir Blur
 Fig. XLVIII. Urns: 1-3 Argishtikhinili, 4 Oshakan
 Fig. XLIX. One handled jugs: 5, 6 Karmir Blur, 1-4 Western Armenia
 Fig. L. One handled jugs: 1 Argishtikhinili, 2 Oshakan
 Fig. LI. One handled jugs: 1, 2 Karmir Blur, 3 Argishtikhinili, 4 Erebuni
 Fig. LII. One handled jugs: 1, 5 Karmir Blur, 6 Erebuni, 4 Argishtikhinili, 2 Igdirdir, 3 Tazagjugh
 Fig. LIII. One handled jugs: 1, 4 Karmir Blur, 3 Argishtikhinili, 2 Oshakan
 Fig. LIV. One handled jugs: 1-3 Oshakan, 4 Karmir Blur
 Fig. LV. One handled jugs: 1-5 Oshakan, 6 Karmir Blur
 Fig. LVI. One handled jugs: 1, 2 Erebuni, 3, 4 Argishtikhinili
 Fig. LVII. Teapot-strainers: 1 Argishtikhinili, 2 Oshakan, 3 Karmir Blur
 Fig. LVIII. Teapot-strainers: 1, 3 Erebuni, 2 Oshakan
 Fig. LVIX. Spouted jugs: 1 Erebuni, a cult vessel, 2 "Avtoagregats' factory"
 Fig. LX. Cult urns: "Avtoagregats' factory"
 Fig. LXI. Bowls: 1, 3, 4 Karmir Blur, 2 Argishtikhinili, 5 Erebuni, 7 Oshakan, 6, 8 Igdirdir, 9 Aragats
 Fig. LXII. Bowls: 1-4 Karmir Blur, 6 Erebuni, 7 Argishtikhinili, 8, 9 Oshakan, 5 Aragats
 Fig. LXIII. Bowls: 1, 7 Karmir Blur, 2-4 Argishtikhinili, 8 Erebuni, 6, 9 Oshakan, 5 Aragats
 Fig. LXIV. A tray: Argishtikhinili
 Fig. LXV. Bowls: 1-4 Karmir Blur, 5 Erebuni, 6 Argishtikhinili, 8 Aragats, 7 "Avtoagregats' factory", 9 Oshakan
 Fig. LXVI. Bowls: 1-3, 8 Karmir Blur, 4, 5 Erebuni, 6, 7 Argishtikhinili, 9 Igdirdir, 10, 11 "Avtoagregats' factory", 12 Aragats

Fig. LXVII. Bowls: 1, 4, 7 Karmir Blur, 2, 8 Erebuni, 3 Argishtikhinili, 5, 9 Oshakan, 6 Aragats, 10 Saryan street
 Fig. LXVIII. Jars: 2-6 Karmir Blur, 1, 7, 8 Erebuni
 Fig. LXIX. Jars: 1-4 Karmir Blur
 Fig. LXX. Jars: 2, 6, 7 Karmir Blur, 1, 4 Igdirdir, 5 Erebuni, 3 Argishtikhinili
 Fig. LXXI. Jars: 1, 2 Karmir Blur, 3, 4 Igdirdir, 5 Argishtikhinili
 Fig. LXXII. Oil lamps: 4 Erebuni, 1, 2, 5 Karmir Blur, 6 Argishtikhinili, 3 Oshakan, 7 Western Armenia
 Fig. LXXIII. Oil lamps: 4, 5 Karmir Blur, 1-3 Erebuni
 Fig. LXXIV. Two handled goblets: 4, 5 Karmir Blur, 1, 2, 9 Argishtikhinili, 6, 7, 10 Oshakan, 3, 12 Erebuni, 8 Sarukhan, 11 Harzis
 Fig. LXXV. Two handled goblets: 1-4 Argishtikhinili, 5, 6 Erebuni, 7, 9 Karmir Blur, 8 Oshakan
 Fig. LXXVI. Two handled goblets: 1, 10, 11, 15, 16 Oshakan, 2, 3, 12-14 Aragats, 9 Tazagjugh, 6 Saryan street (Yerevan), 7 Toprak kale, 8 Igdirdir, 4 Bastam, 5 Altin-tepe
 Fig. LXXVII. Bowls: 2, 4-7 Western Armenia, 3 Erebuni, 1, 8 Karmir Blur, 9 Oshakan
 Fig. LXXVIII. Bowls: 1, 3, 5 Karmir Blur, 2, 4 Argishtikhinili, 6, 12 Erebuni, 7, 8 Aragats, 9-11 Oshakan, 13, 14 Aramus
 Fig. LXXIX. A painted vessel: Oshakan
 Fig. LXXX. A painted vessel: Karmir Blur
 Fig. LXXXI. Askoi: 1 Karmir Blur, 2 Saryan street (Yerevan), 3 Painted vessels from Oshakan
 Fig. LXXXII. Ritons: 1 Erebuni, 2 Argishtikhinili; Painted vessels: 3, 4 Karmir Blur
 Fig. LXXXIII. Shoe-shaped vessels: 1, 2 Karmir Blur
 Fig. LXXXIV. Kernos: Karmir Blur
 Fig. LXXXV. Pithos: Karmir blur
 Fig. LXXXVI. Pithoi: 1-4 Aragats
 Fig. LXXXVII. Urns: 1-4 Altin-tepe
 Fig. LXXXVIII. Urns: 1-3 Altin-tepe
 Fig. LXXXIX. Beer vessels
 Fig. XC. Fine vessels: 1, 4, 7, 9, 20-23 Karmir Blur, 2, 5, 24, 25 Erebuni, 3 Botanical garden (Yerevan), 6, 8, 19 Argishtikhinili, 10-13 Oshakan, 14-18 Aragats
 Fig. XCI. Fine vessels: 2, 5, 6, 8 Karmir Blur, 1 Erebuni, 4, 7, 9-11 Argishtikhinili, 3 Oshakan
 Fig. XCII. One handled jugs
 Fig. XCIII. One handled jugs
 Fig. XCIV. Bowls: 1-4 Argishtikhinili
 Fig. XCV. 1 A pithos from Argishtikhinili, 2 A stone idol (The National State Ethnographic Museum of Armenia, inventory N 1476)
 Fig. XCVI. A stone statue from Aramus
 Fig. XCVII. A stone statue from Aramus

Նկ. 2. Արագածի միջնաբերդի հյուսիս արևմուտք - հարավ արևմուտք պարսպապատը:

Նկ. 3. Արագածի միջնաբերդի հարավ արևմտյան պարսպապատը:

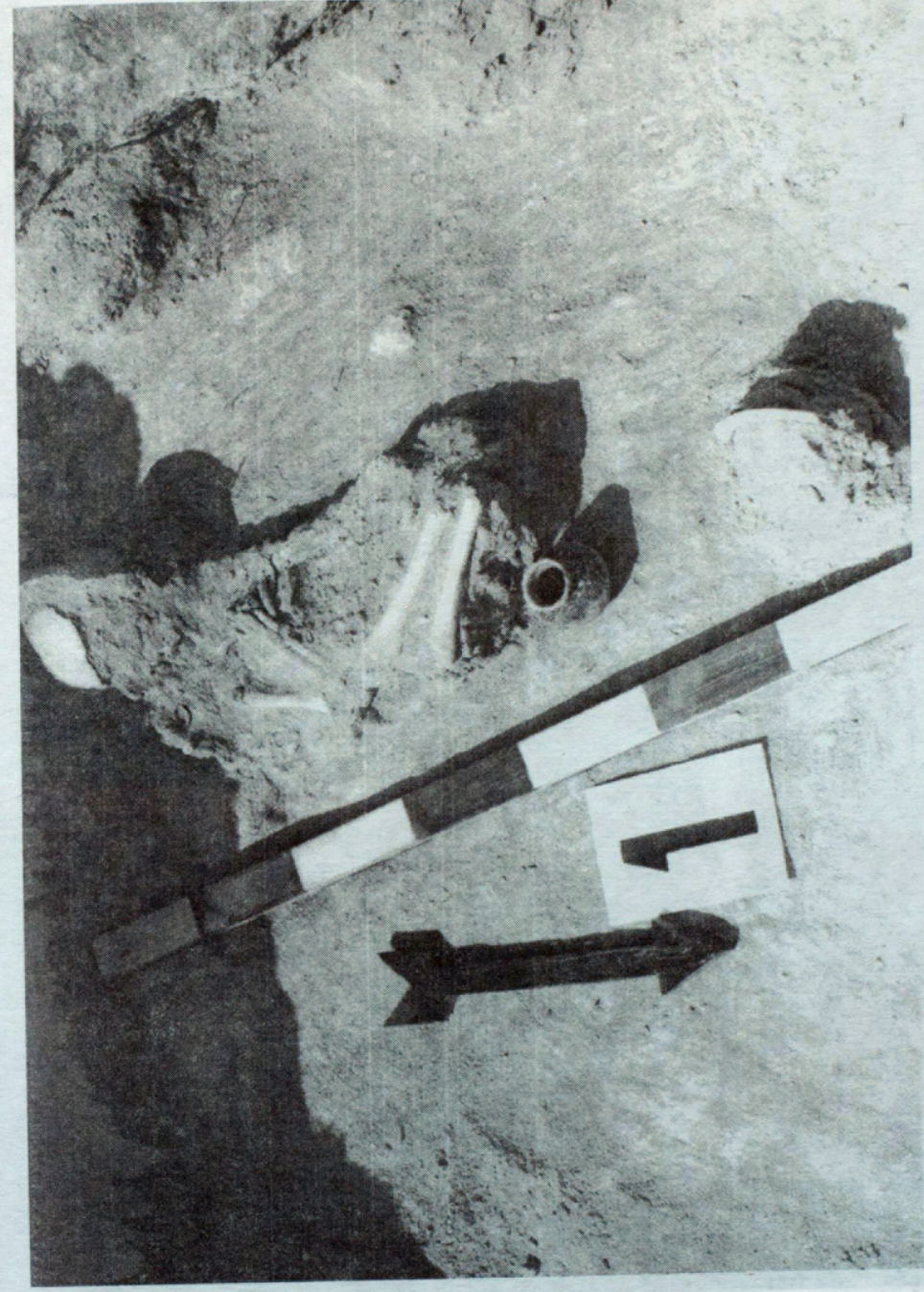
Նկ. 4. Արագածի միջնաբերդի N 6 կացարանի մույրը:

Նկ. 5. Արագածի միջնաբերդի N 9 կացարանը:

Նկ. 6. Արագածի բաղադրային համալիրը, N I սննյակ:

Նկ. 7. Արագածի N I թաղամբ:

Նկ. 8. Արագածի N 2 քարանդի:

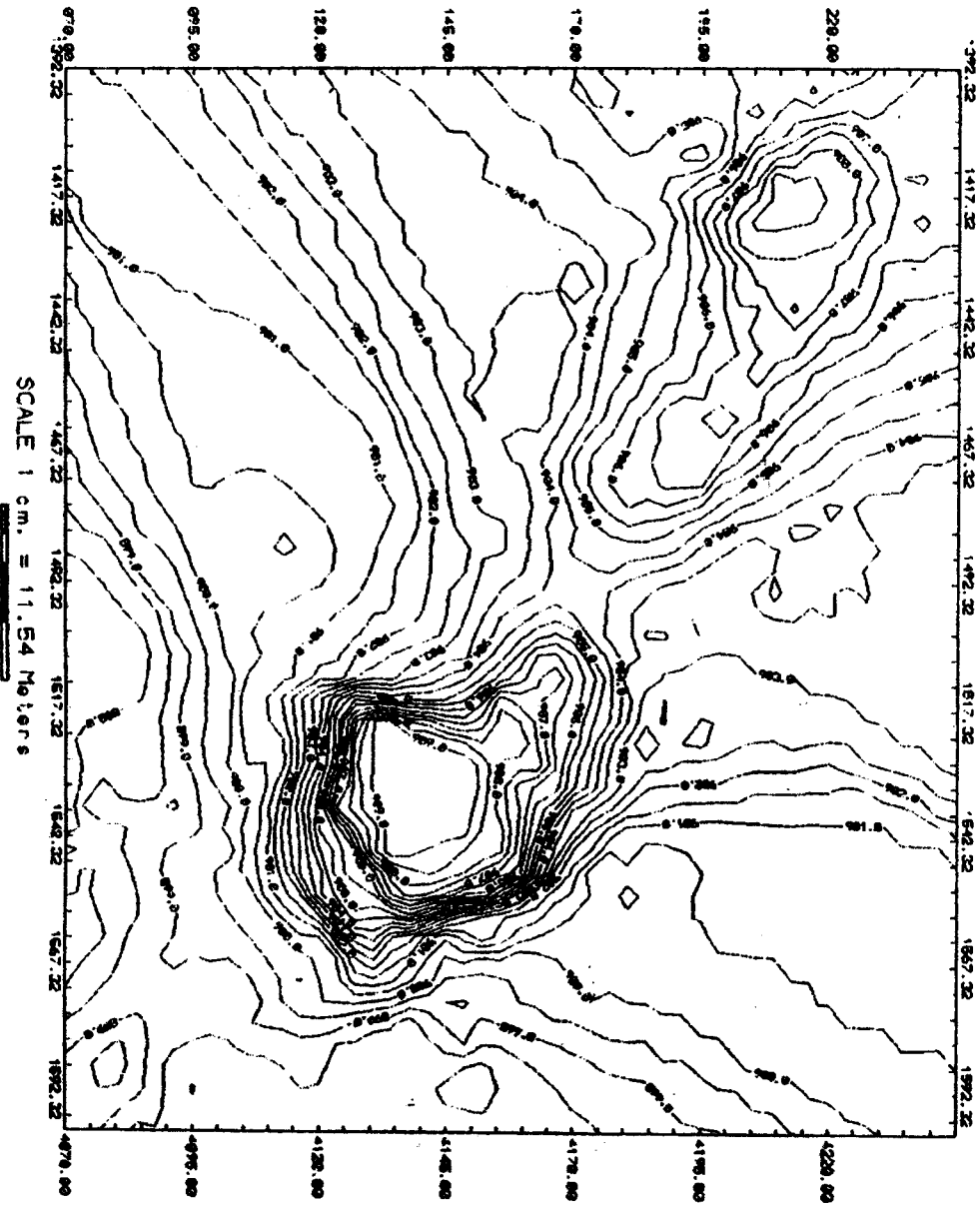
Նկ. 9. Արամուտի միջնաբերդը:

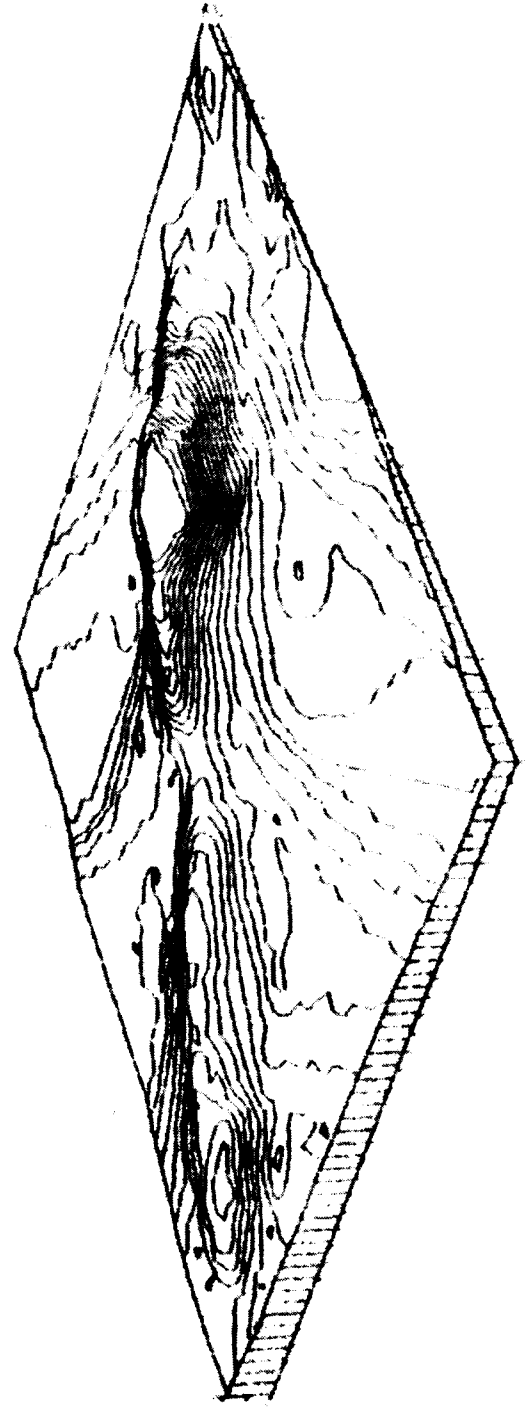
Նկ. 10. Արամուսի միջնաբերդի պարսպապատը:

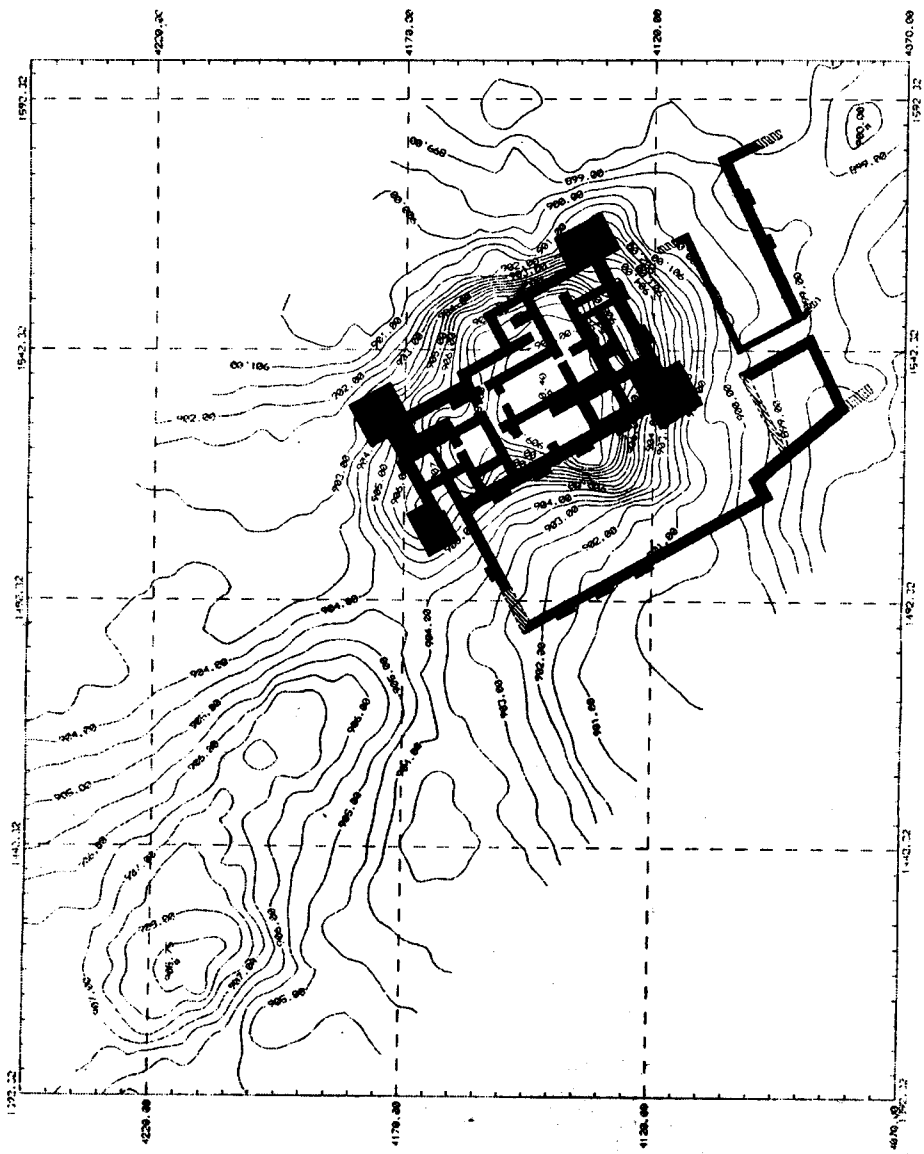
Նկ. 11. Արամուսի միջնաբերդի շերտագրական փոտրակը:

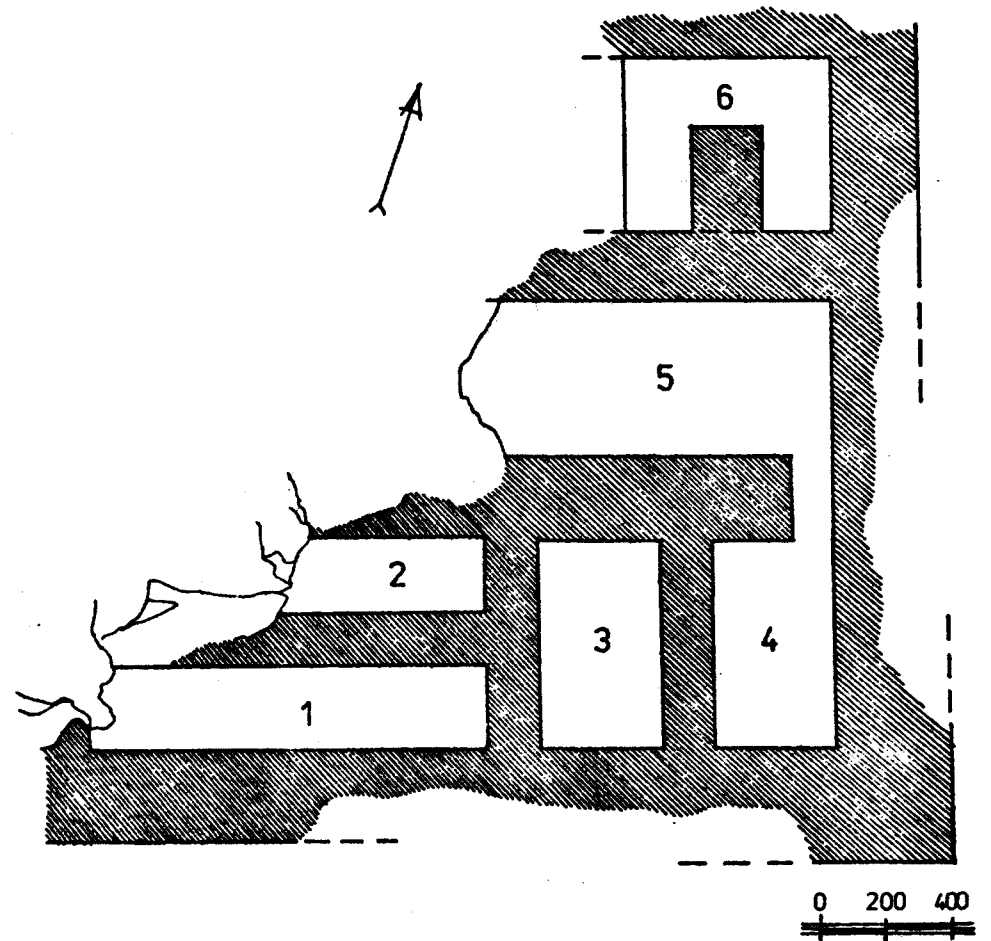
Աղ. I. Արագածի հանդիսը:

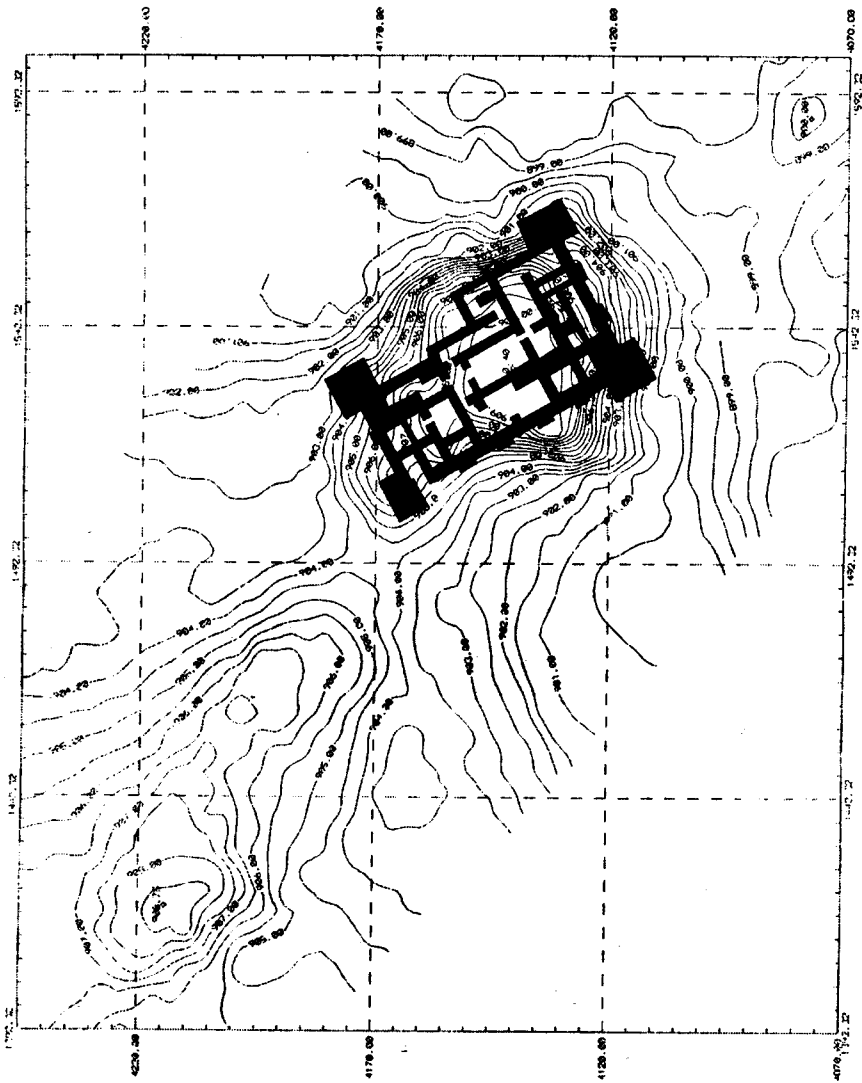
Աղ. II. Արագածի տարածված լեռնաշղթայի շրջանակում գտնվող լեռնաշղթայի շրջանակում:

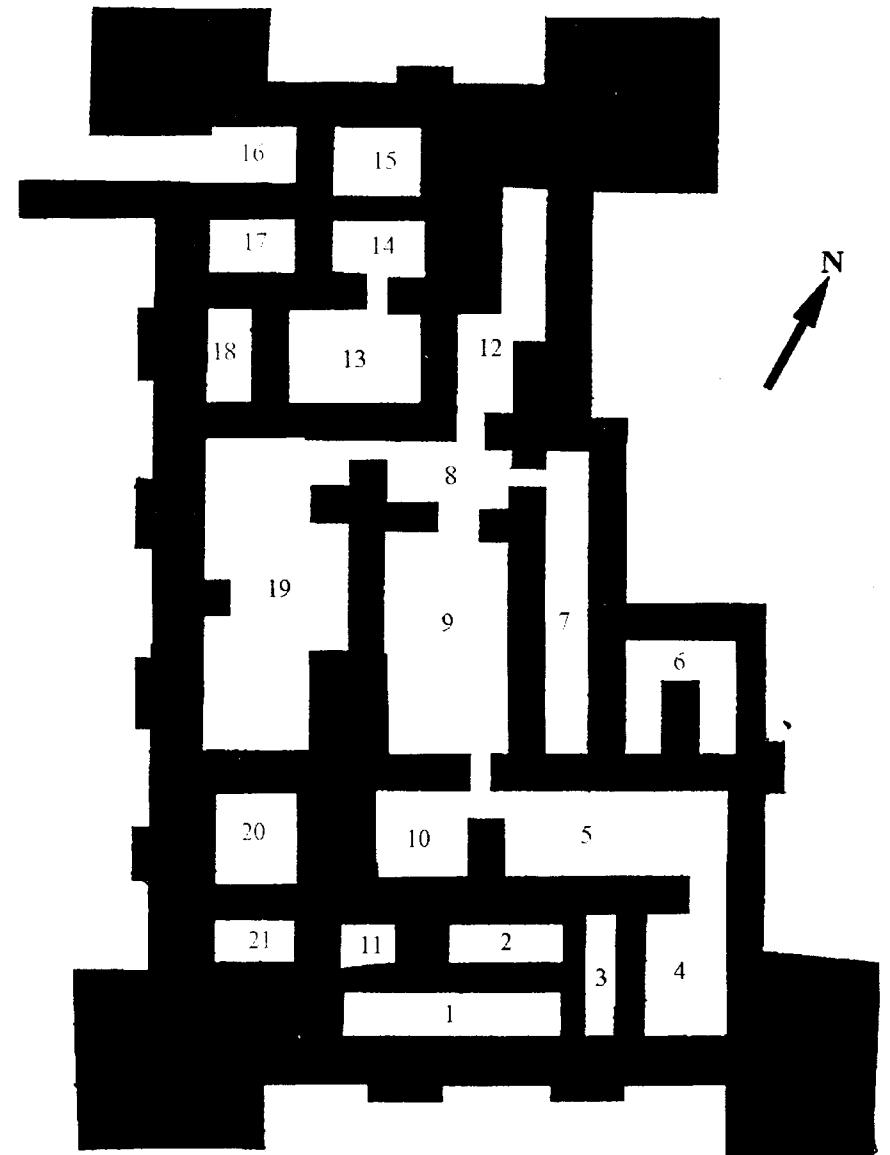
Աղ. III. Արագած ամրոցի հատակագիծը:

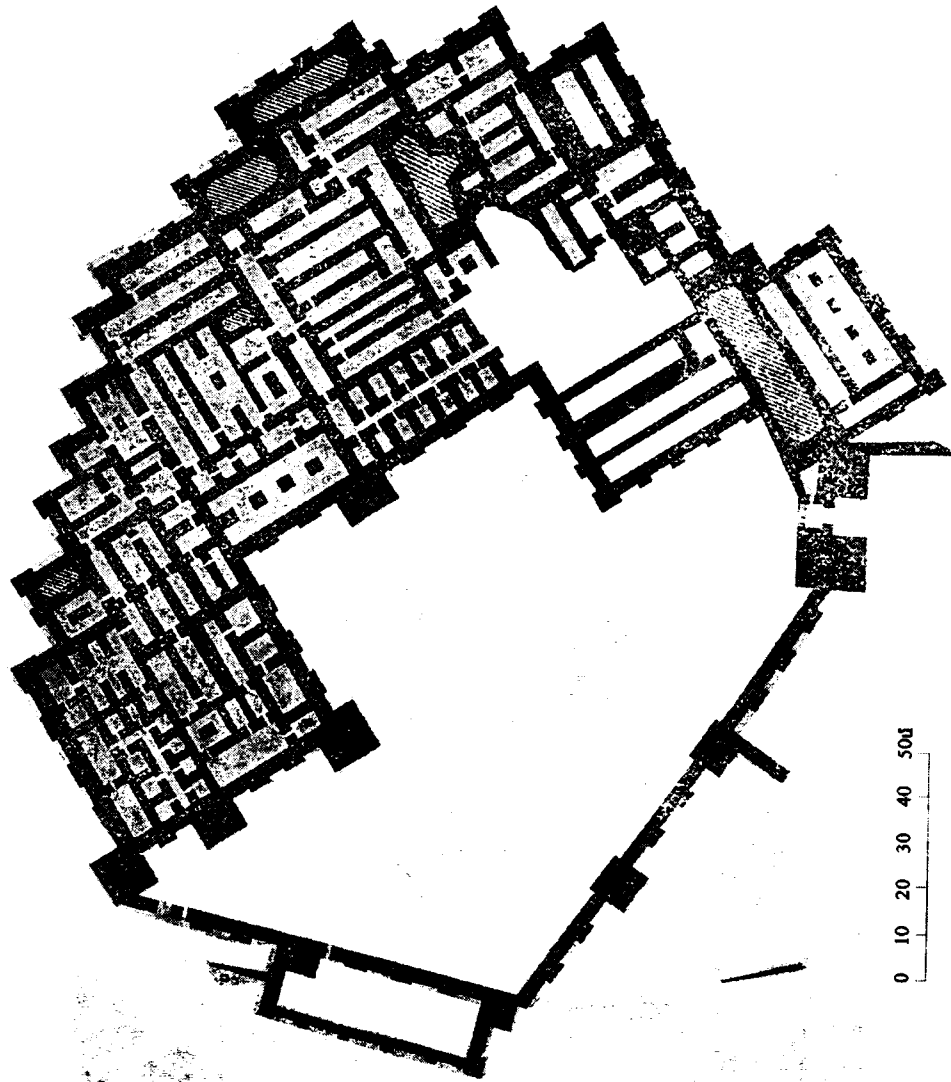
Աղ. IV. Արագածի միջնաբերդի հատակագծից հատված:

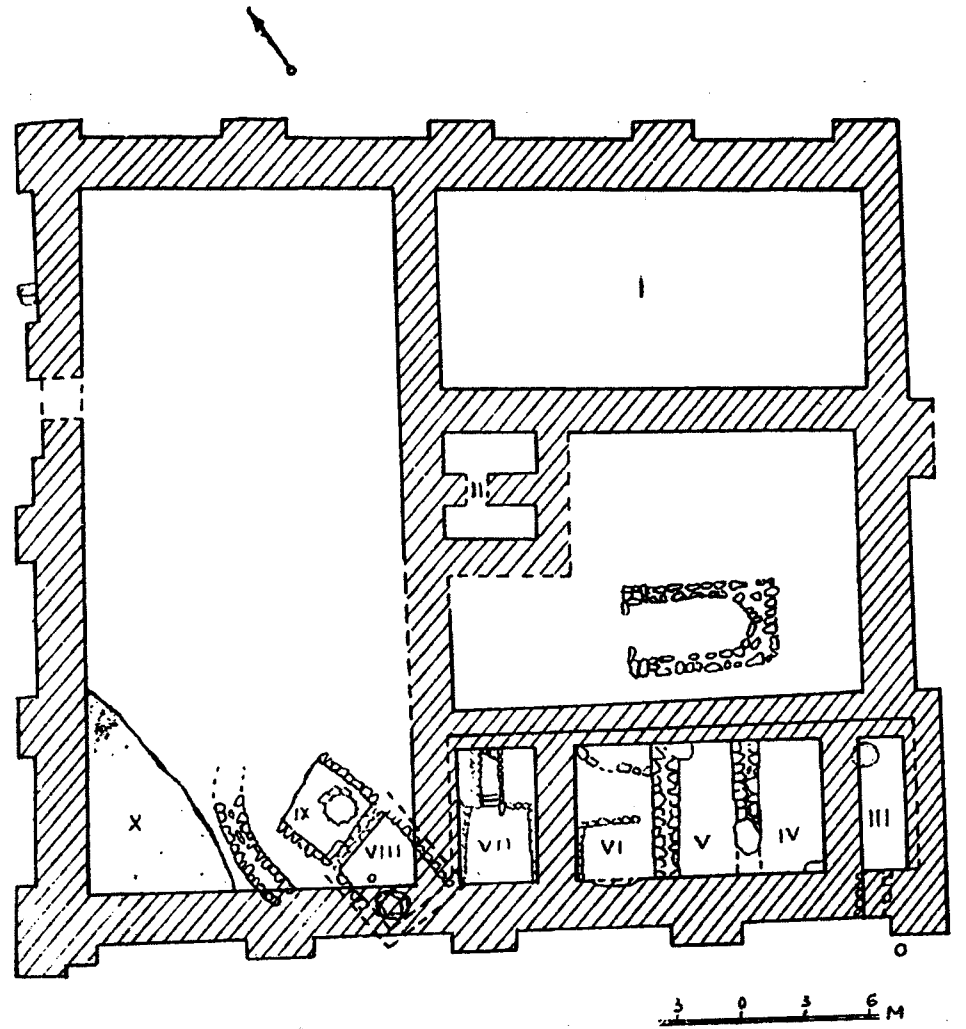
Աղ. V. Արագածի միջնաբերդի հատակագիծը:

Աղ. Vա. Արագածի միջնաբերդի կացարանների տեղադրության սխեմա:

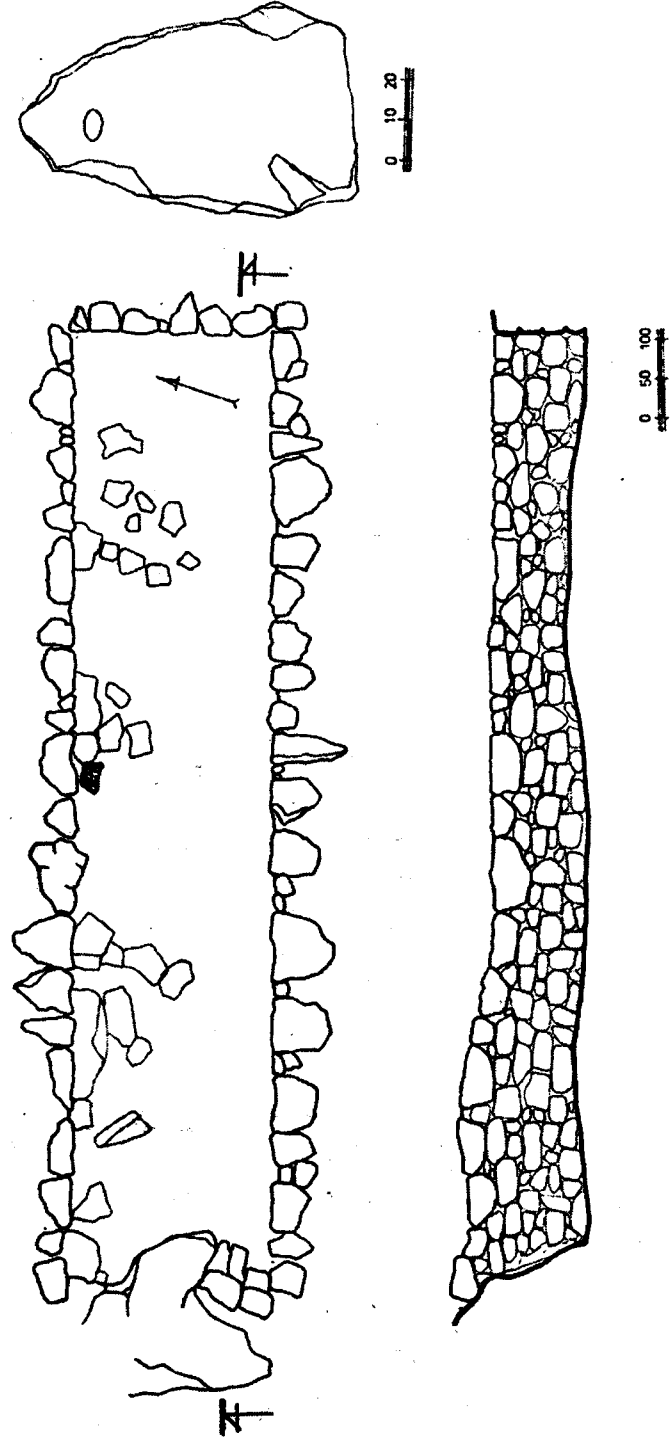

Աղ. VI. Թեղչեքախանի միջնաբերդի հատակագիծը:

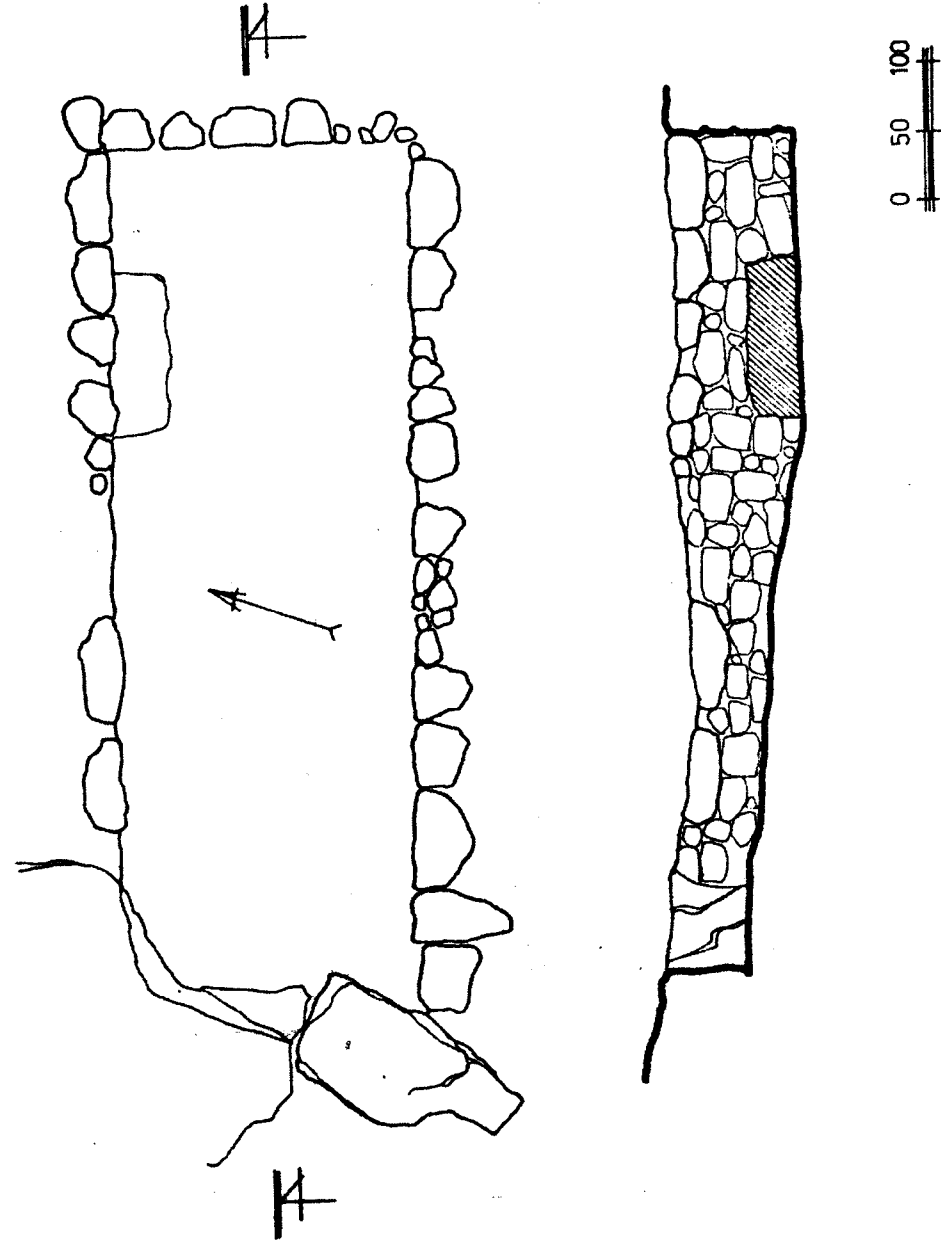

Աղ. VII. Օշականի միջնաբերդի հատակագիծը:

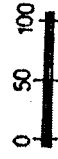
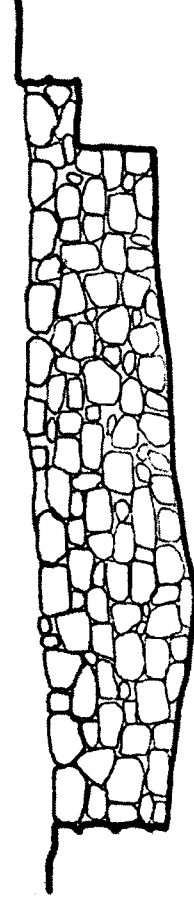
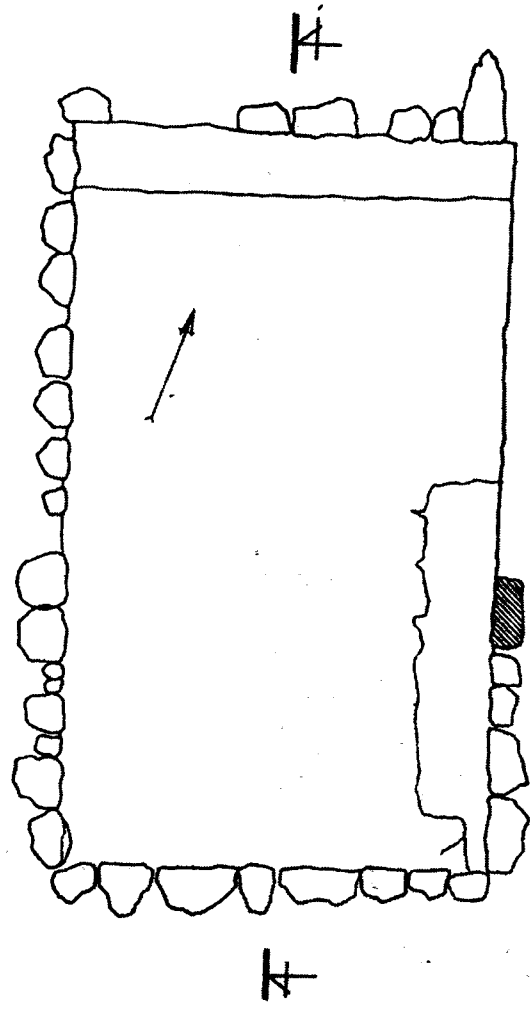

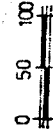
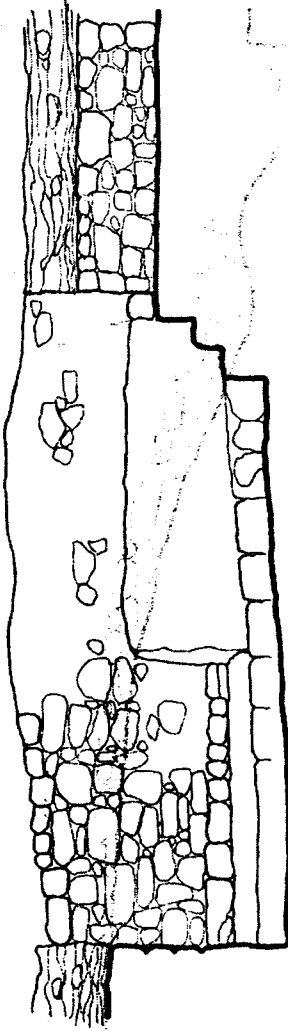
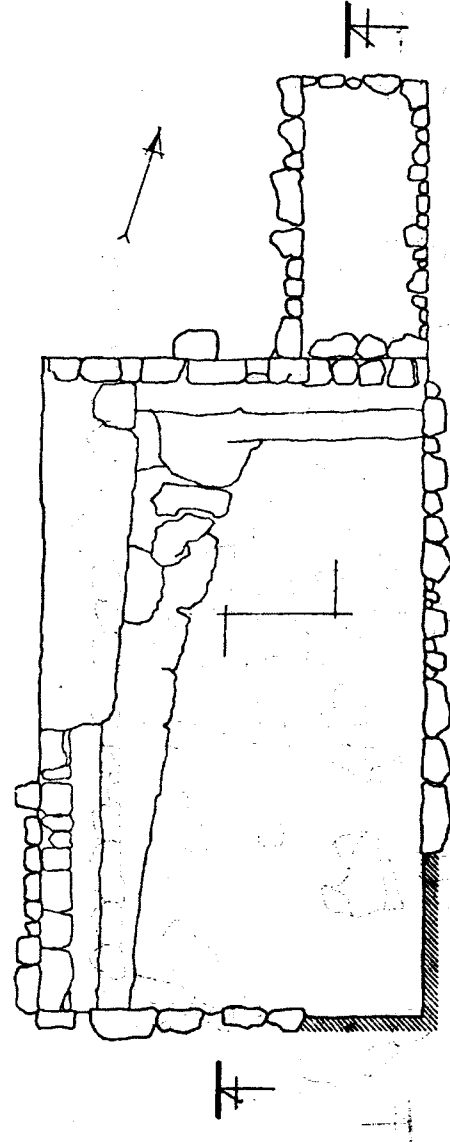
Աղ. VIII. Արագածի միջնաբերդի N 1 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը, տուֆից մարդակնա կուռք:

Աղ. IX. Արագածի միջնաբերդի N 2 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

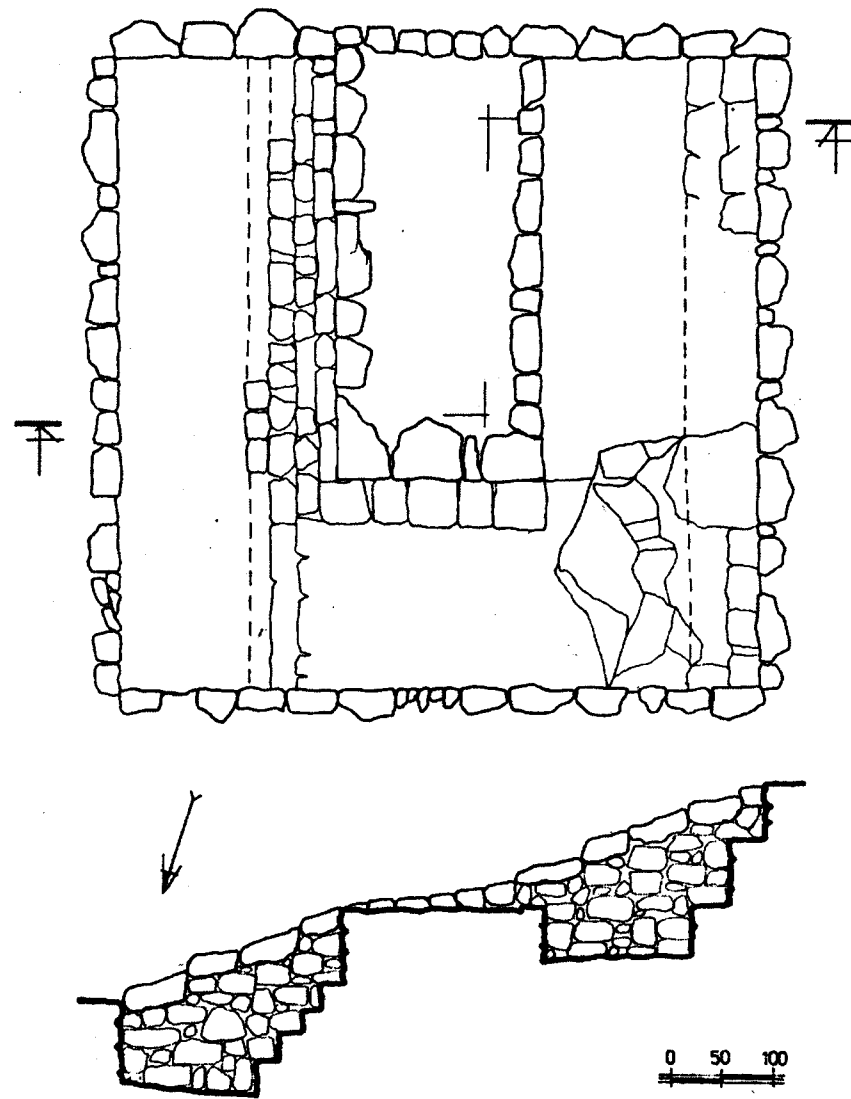
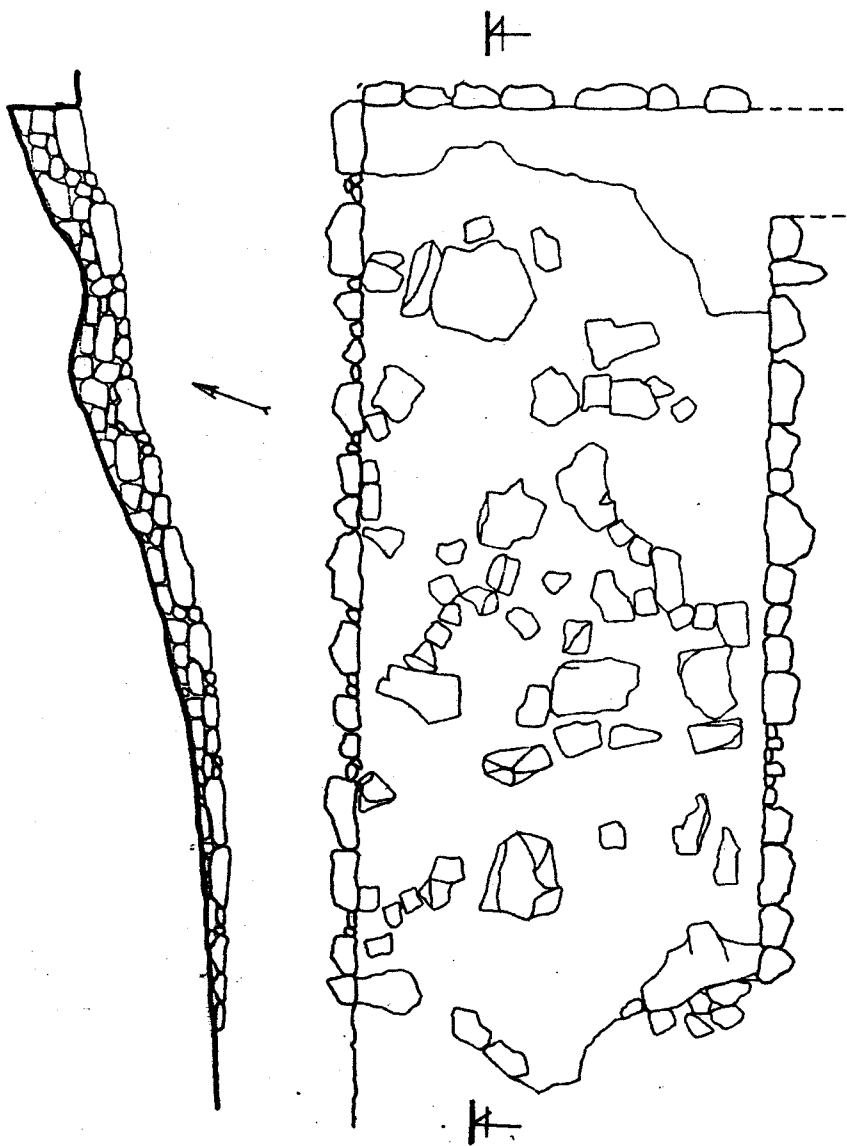

Աղ. X. Արագածի միջնաբերդի N 3 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

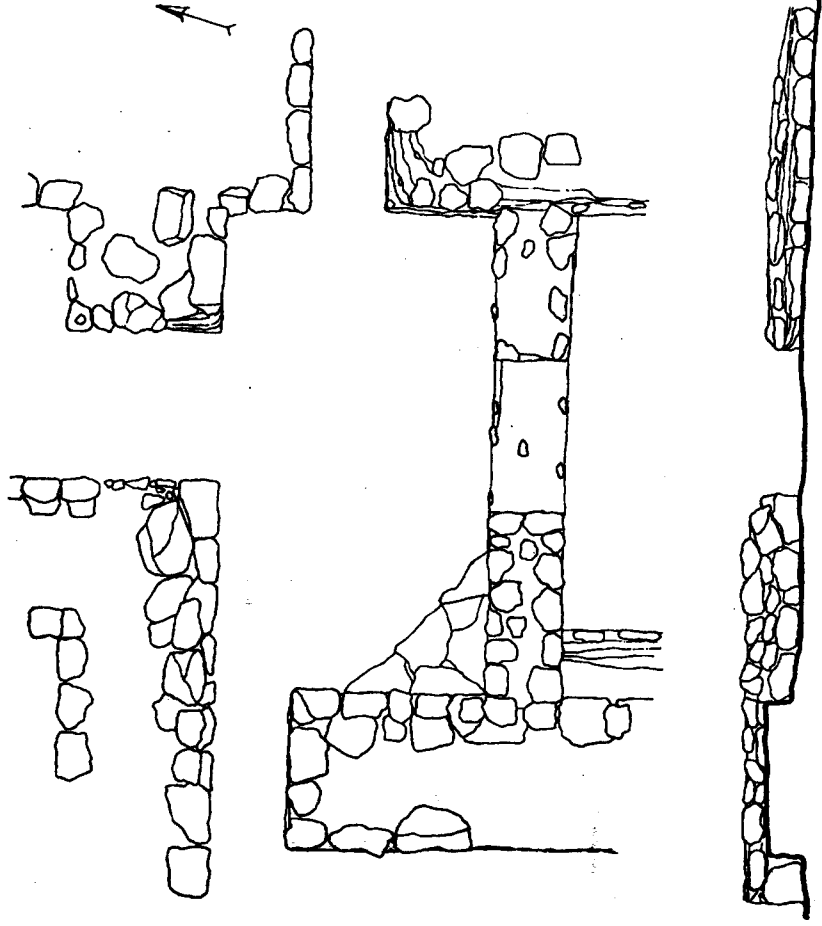

Աղ. XI. Արագածի միջնաբերդի N 4 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

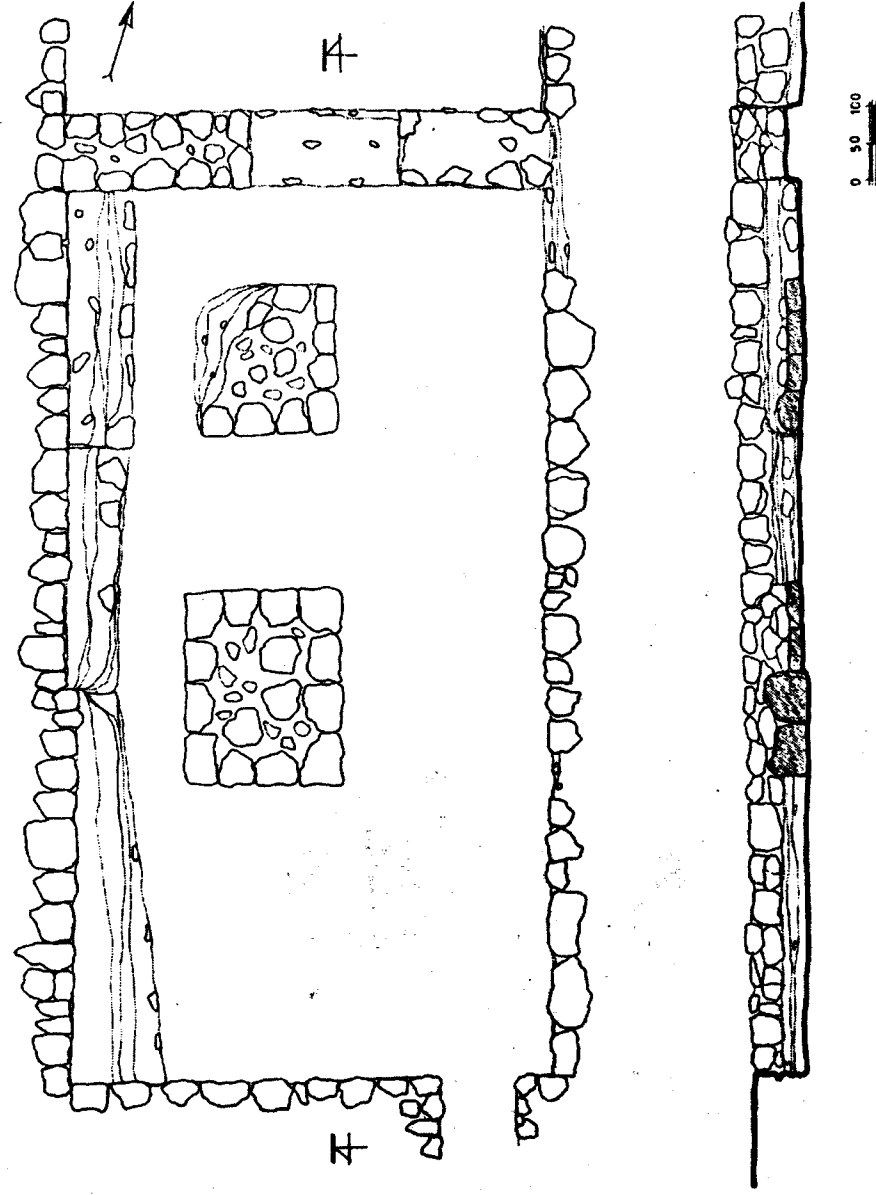
Աղ. XII. Արագածի միջնաբերդի N 5 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

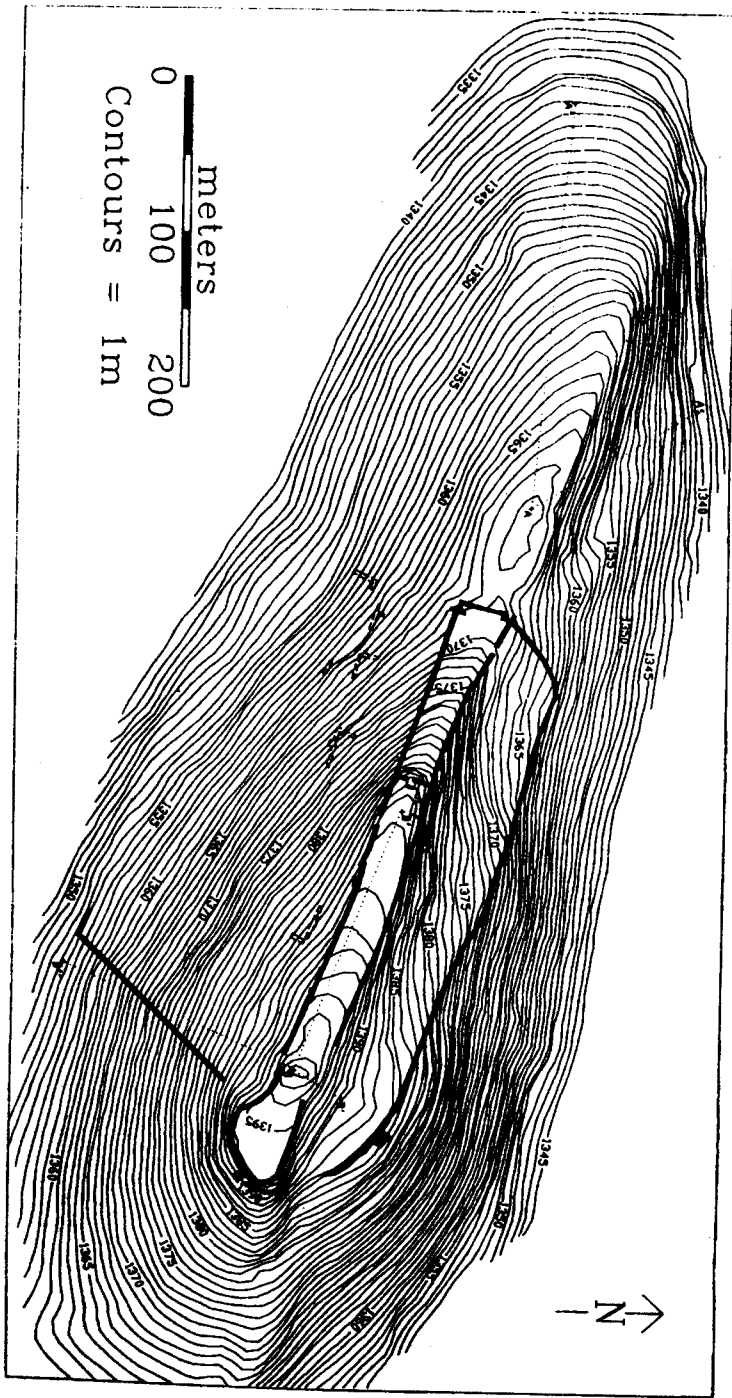
Աղ. XIII. Արագածի միջնաբերդի N 6 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

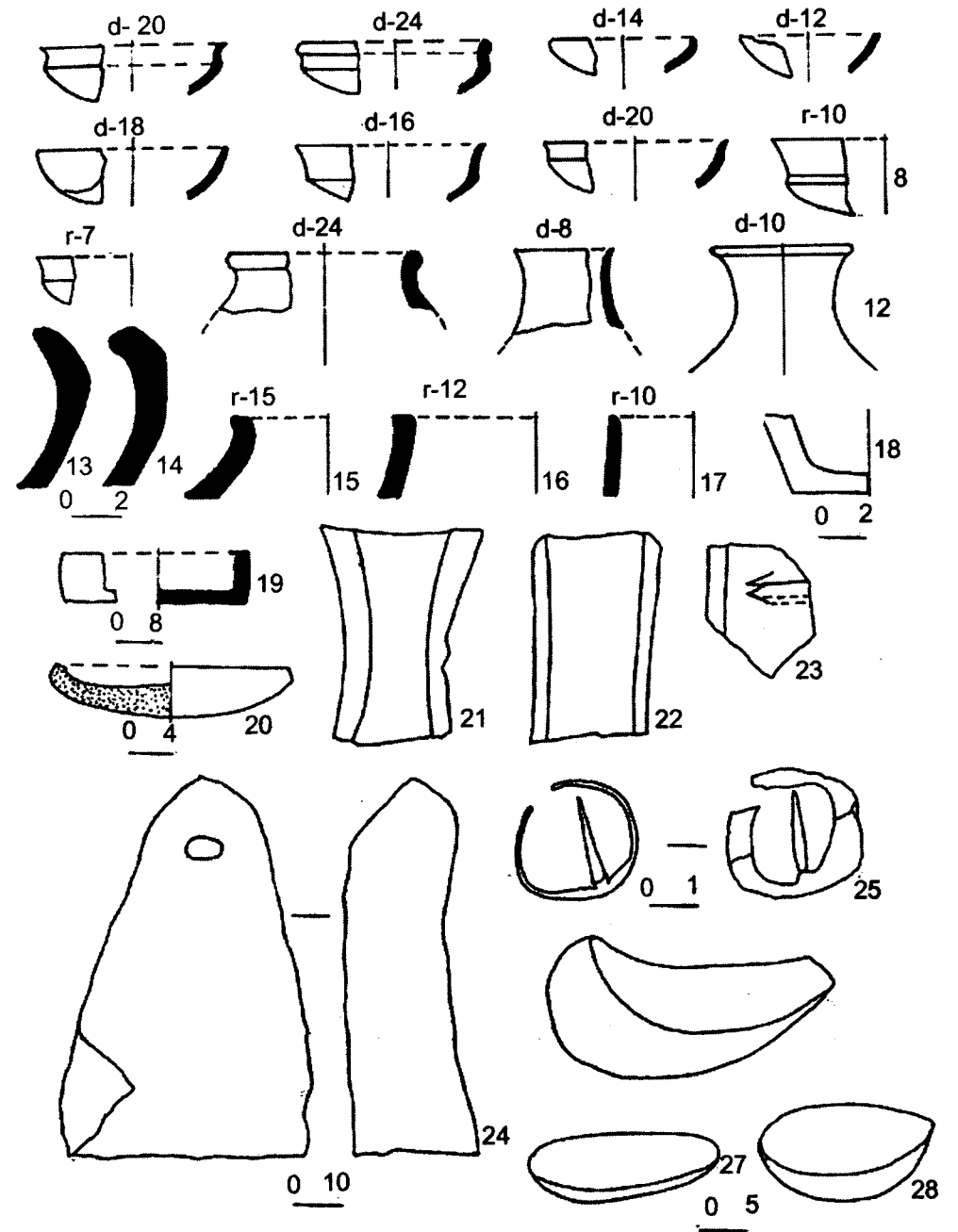
Աղ. XIV. Արտազածի միջնաբերդի N 8 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

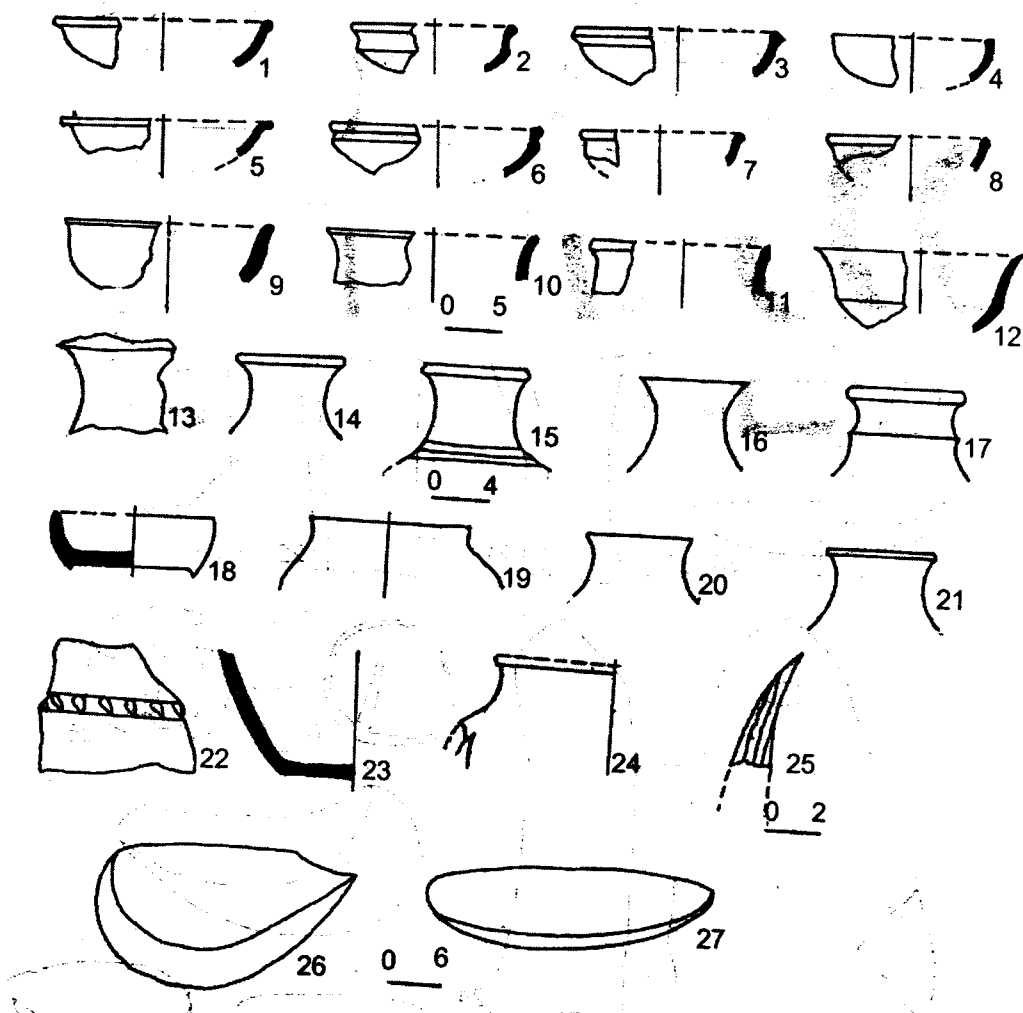
Աղ. XV. Արտազածի միջնաբերդի N 9 կացարանի հատակագիծը և կտրվածքը:

Աղ. XVI. Արամուս ամրոցի հատակագիծը
(ըստ Smith A., Kafadian K., 1996):

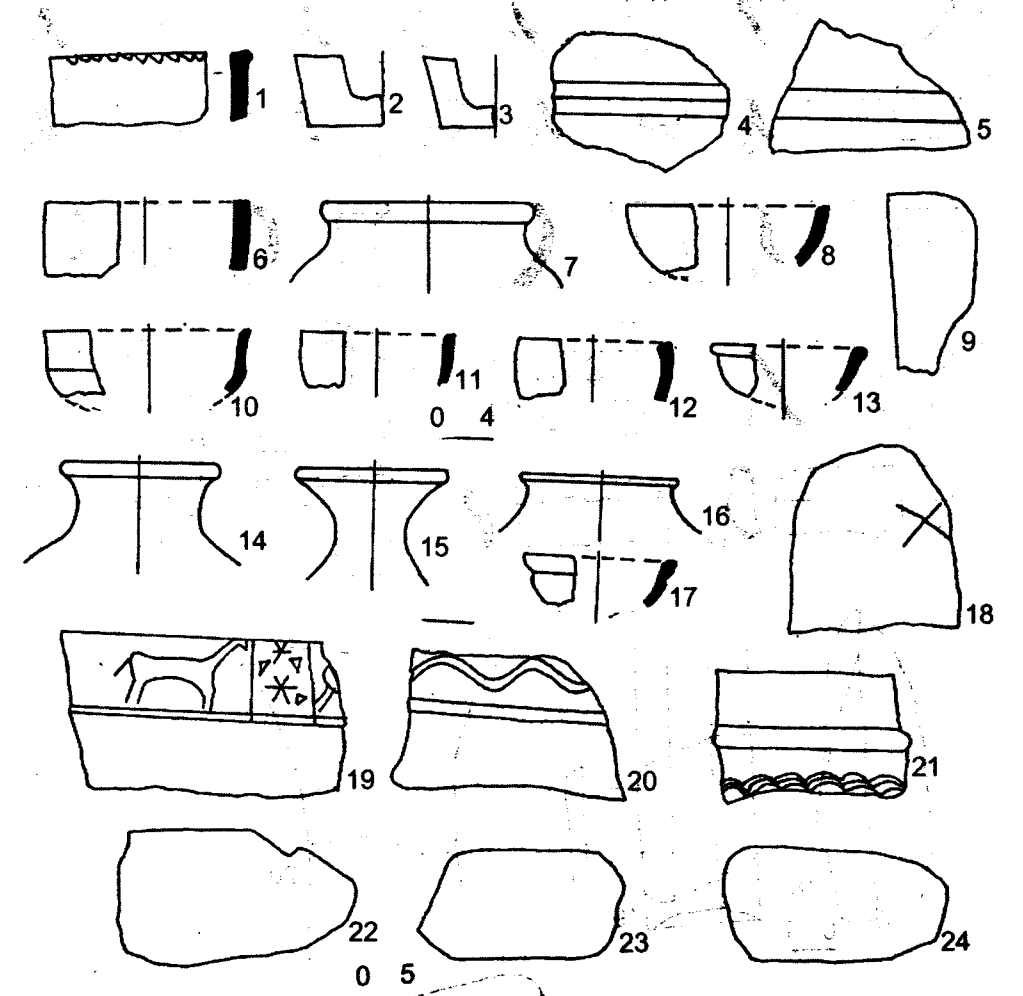

Աղ. XVII. Միջնաբերդի N 1 կացարանից գտածոներ.
1-19, 21-23 խեցեղեն, 20 քարից թաս, 24 կարմիր տուֆից կուռք,
25 բրոնզից օղ, 26-28 բազալտից աղորիքներ:

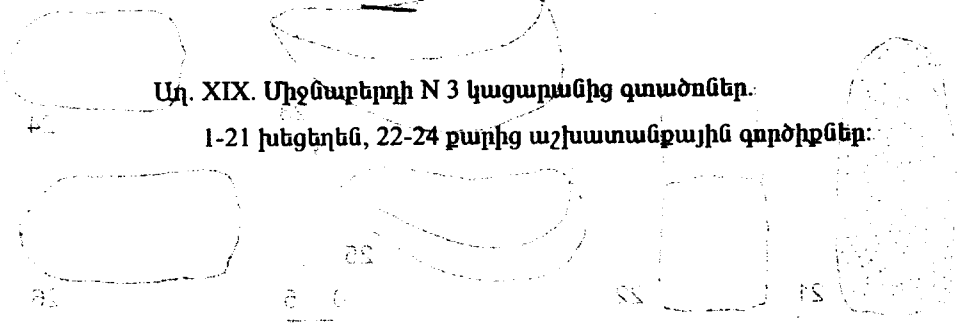
Աղ. XVIII. Միջնաբերդի N 2 կացարանից գտածոներ.

T-24 խեցեղեն, 25 սակից քիզ, 26-27 քարից աղորիքներ:

Աղ. XIX. Միջնաբերդի N 3 կացարանից գտածոներ.

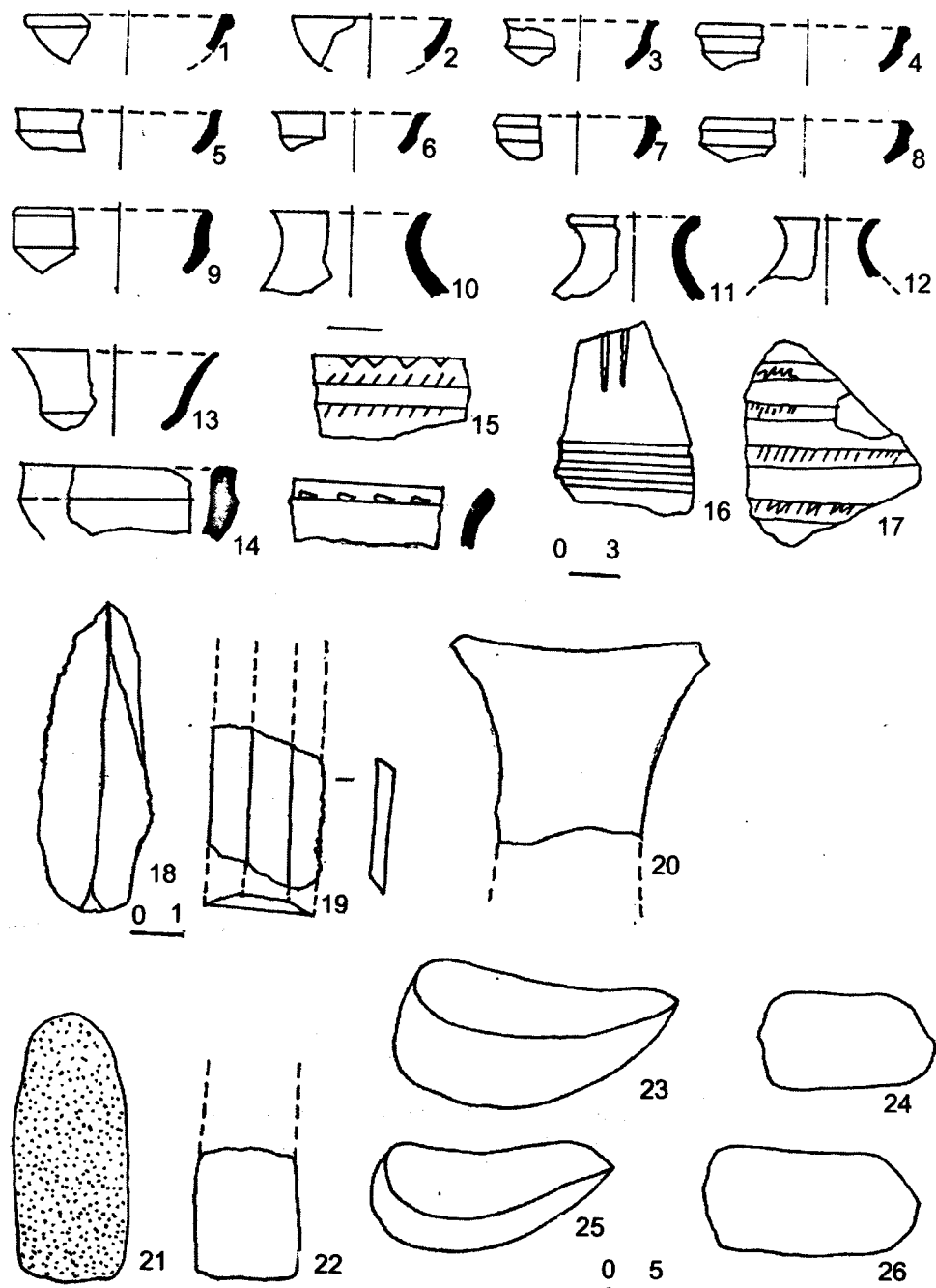
1-21 խեցեղեն, 22-24 քարից աշխատանքային գործիքներ:

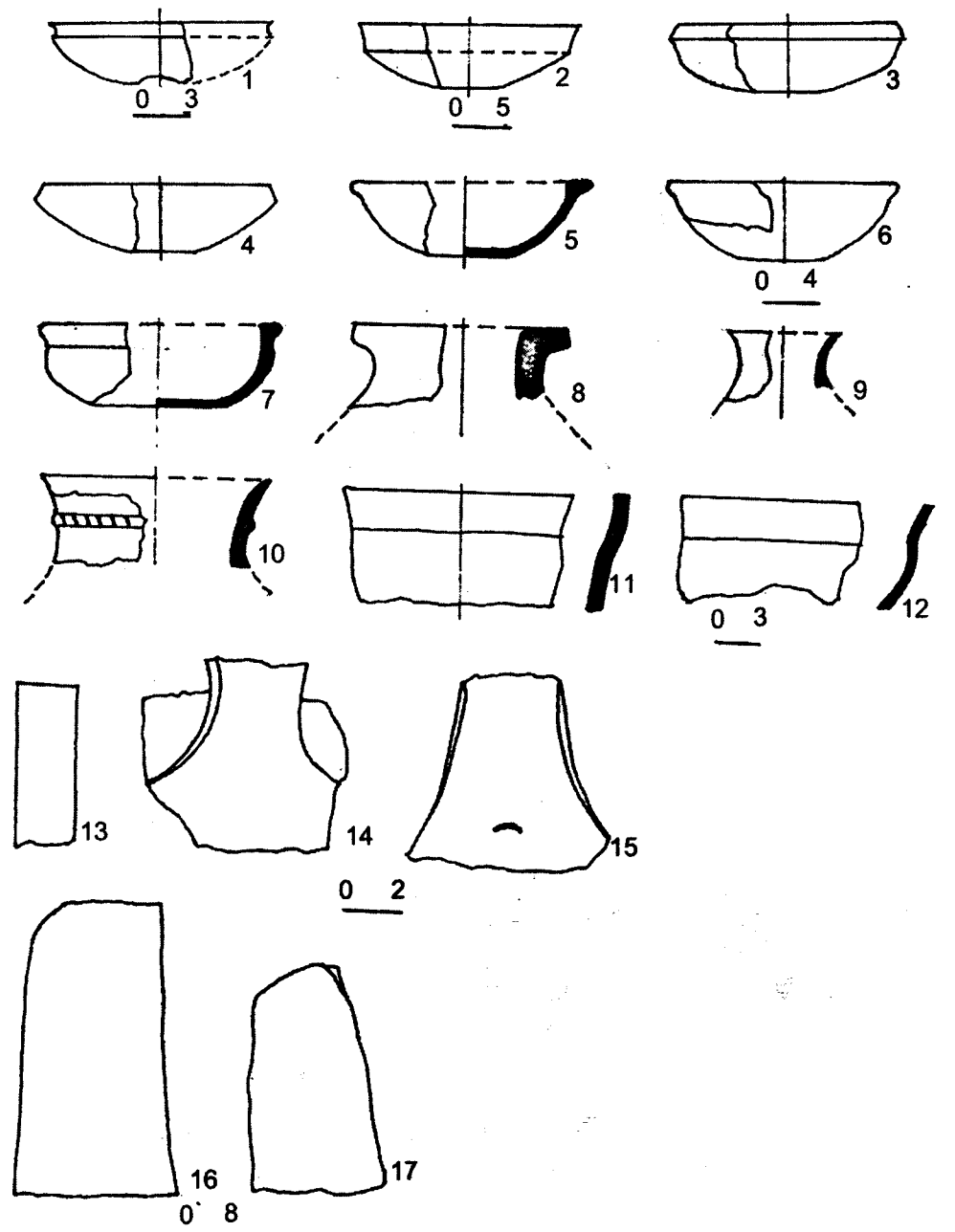
Չ1-81, նմանակը Չ2, 1-1 կամուսուրը լուծուսուրում 4 / զարդանշման շրջանում

Չ2-82, կմեցն-ուր-ուրը լուծուսուրում Չ2, 15, կմեցն-լուծուսուրում:

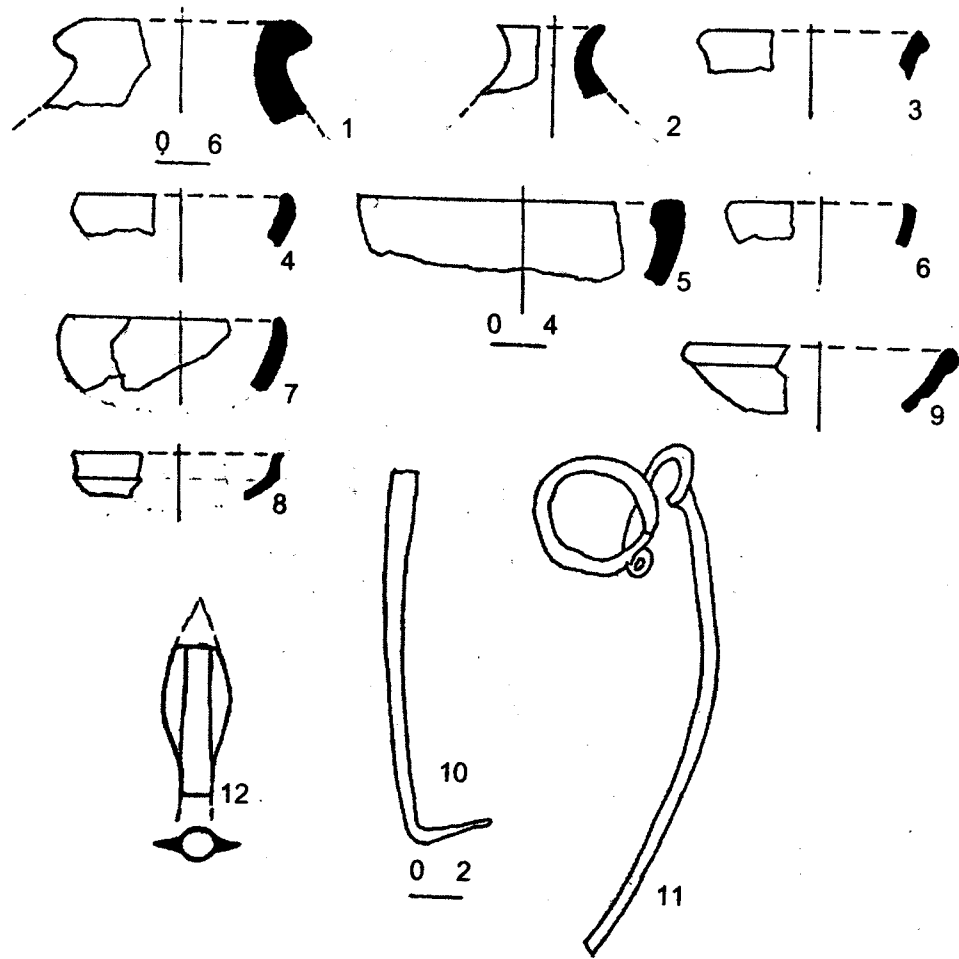
Լուծուսուրում լուծուսուրում լուծուսուրում:

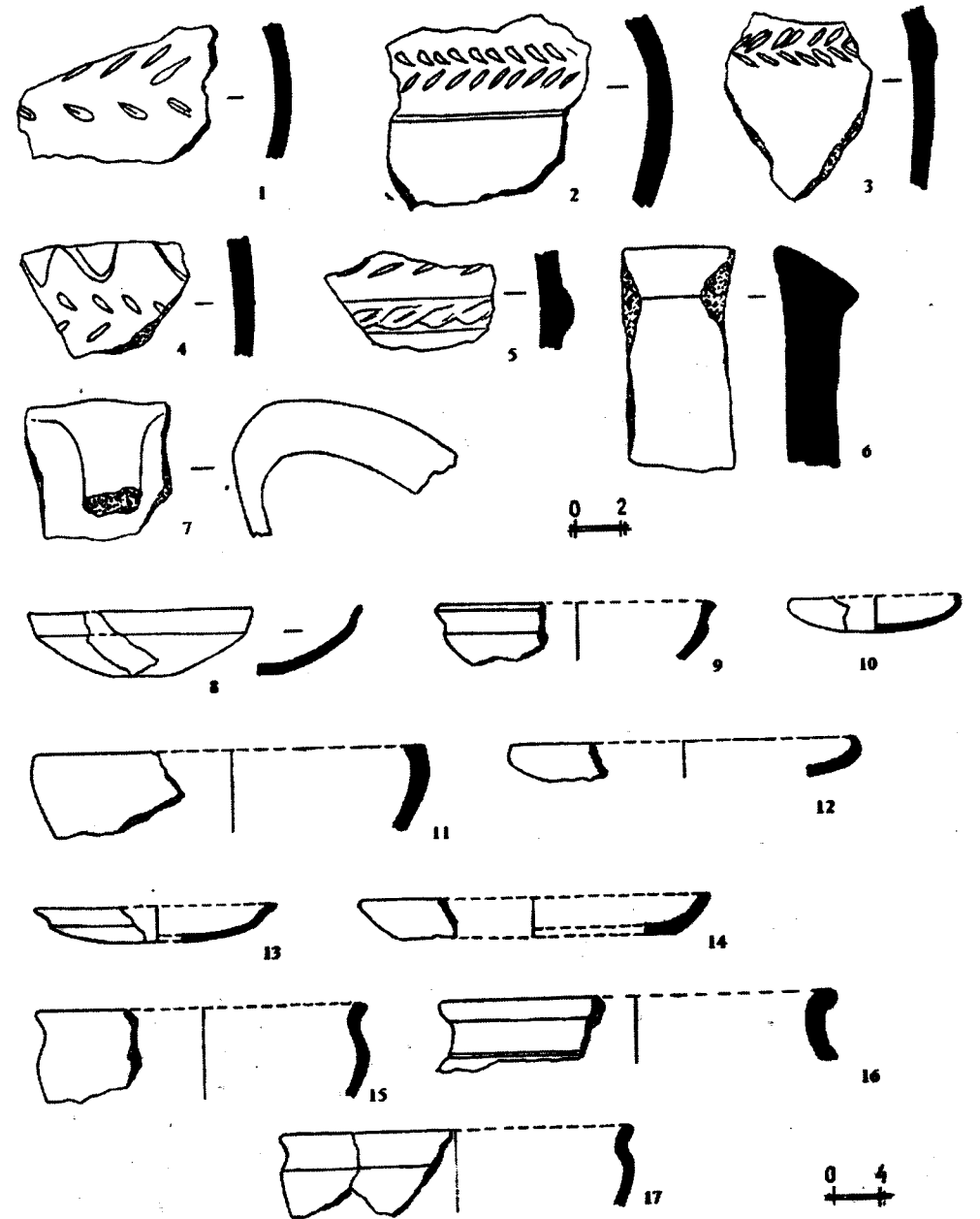
Աղ. XX. Միջնաբերդի N 4 կացարանից գտածոներ. 1-17, 20 խեցեղեն, 18-19 վանակատից շերտեր, 21-22 բազալտից և տուֆից սյուն-կուռքեր, 23-26 քարից աղորիքներ և աշխատանքային գործիքներ:

Աղ. XXI. Միջնաբերդի N 5 կացարանից գտածոներ. 1-15 խեցեղեն, 16-17 տուֆից սյուն-կուռքեր:

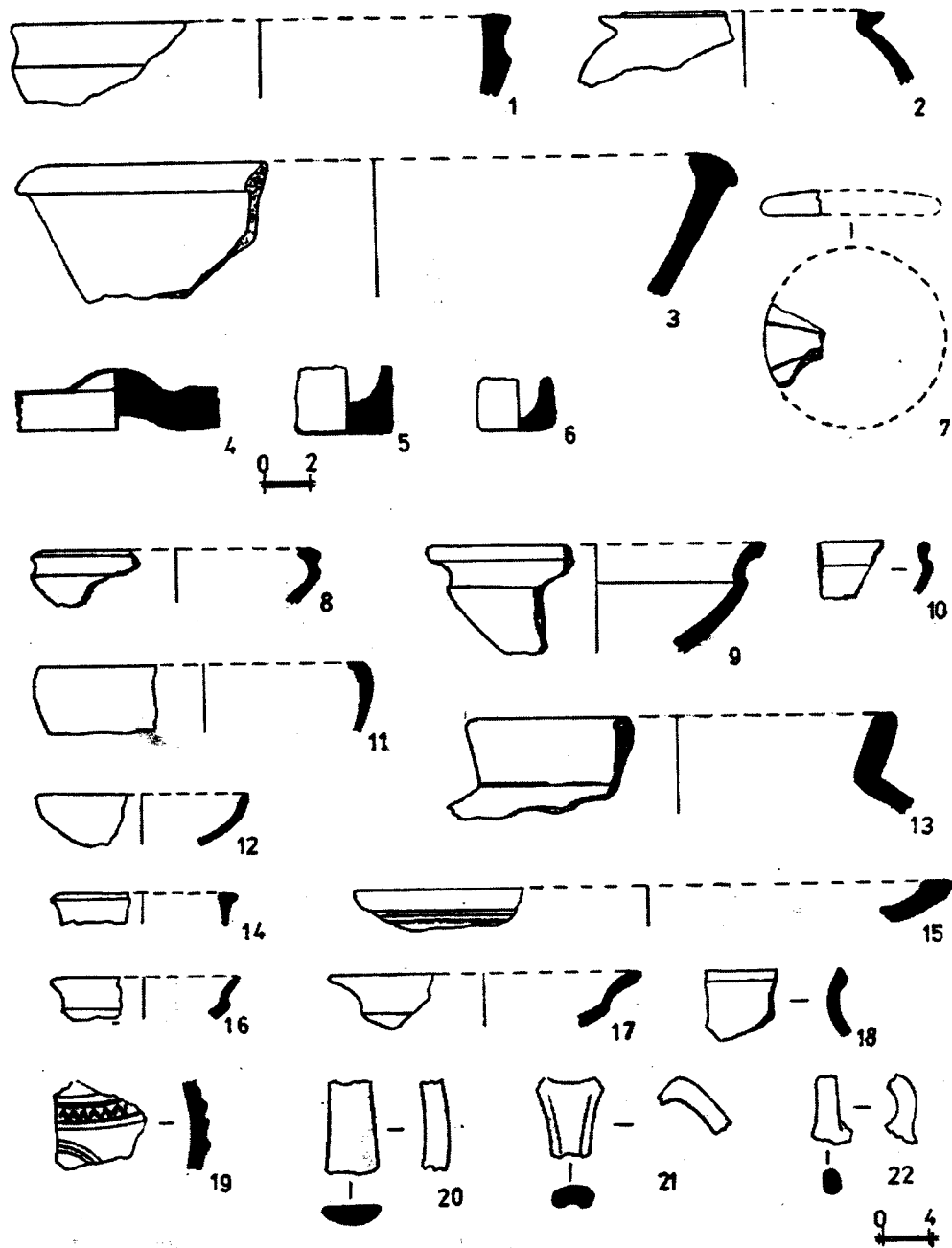

Աղ. XXII. Միջնաքերդի N 6 կացարանից գտածոներ. 1-9 խեցեղեն, 12 բրոնզից նետասլաք, 10-11 մետաղից իրեր:

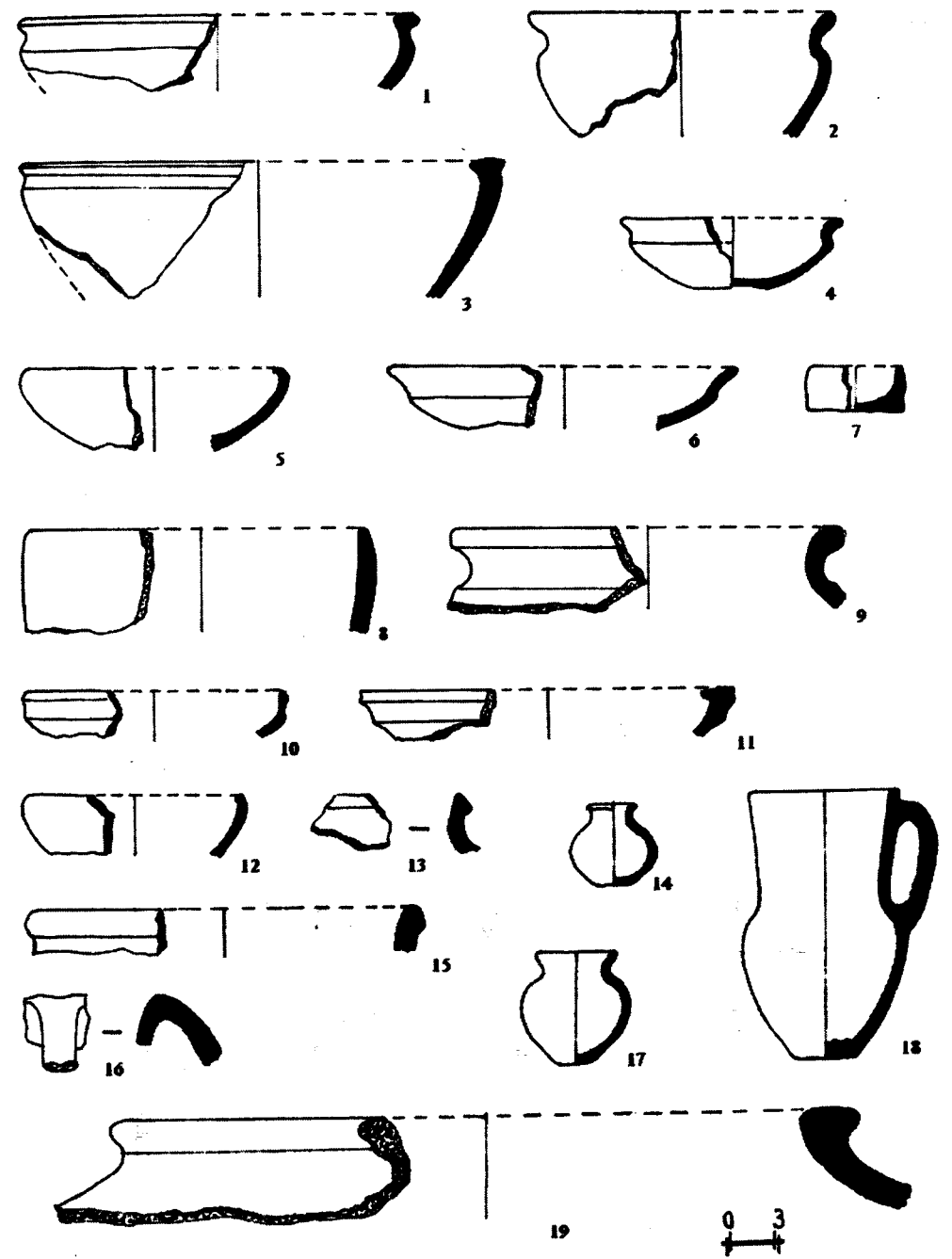

Աղ. XXIII. խեցեղեն գտածոներ միջնաքերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից:

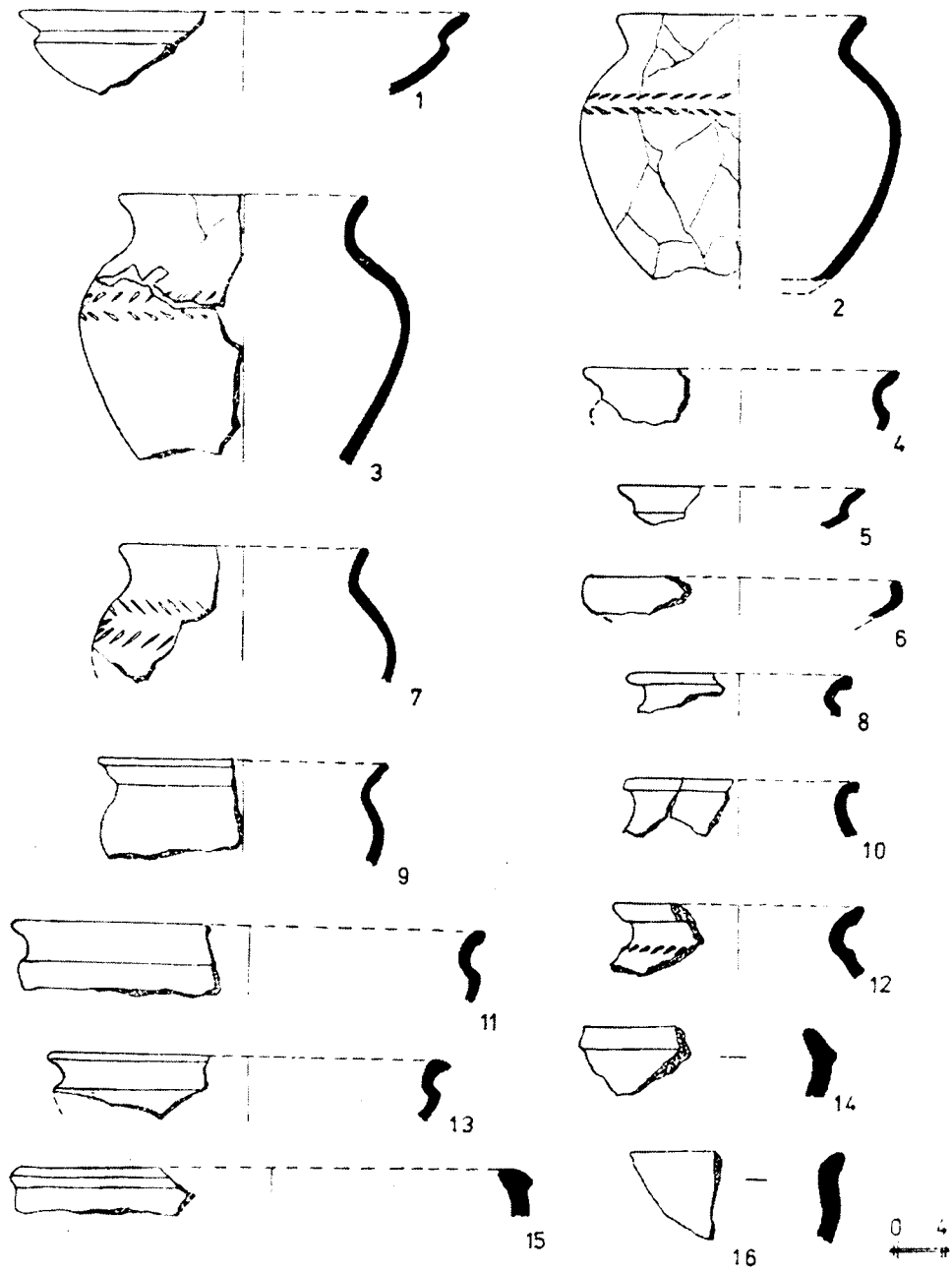

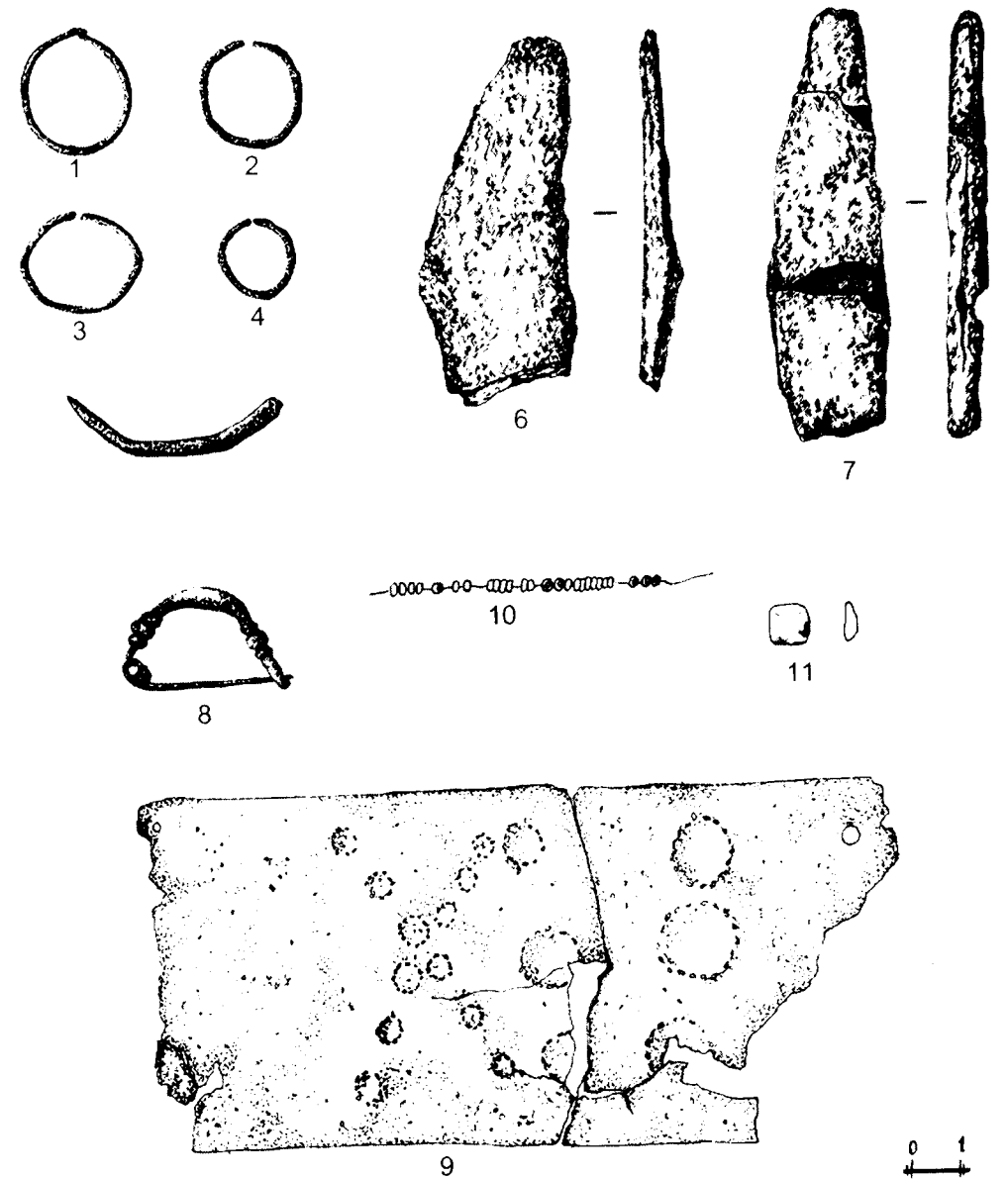
Աղ. XXIV. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից:

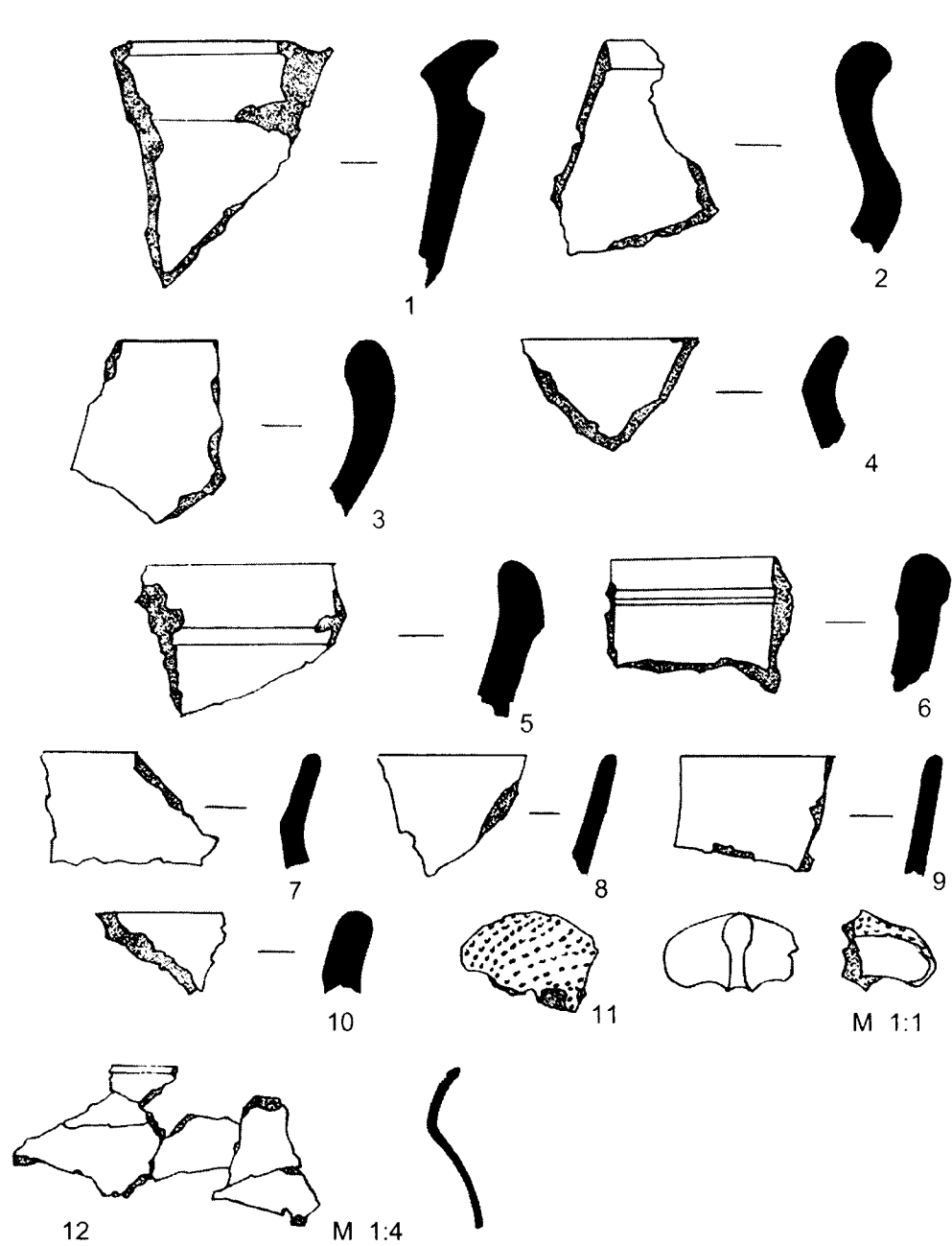
Աղ. XXV. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից:

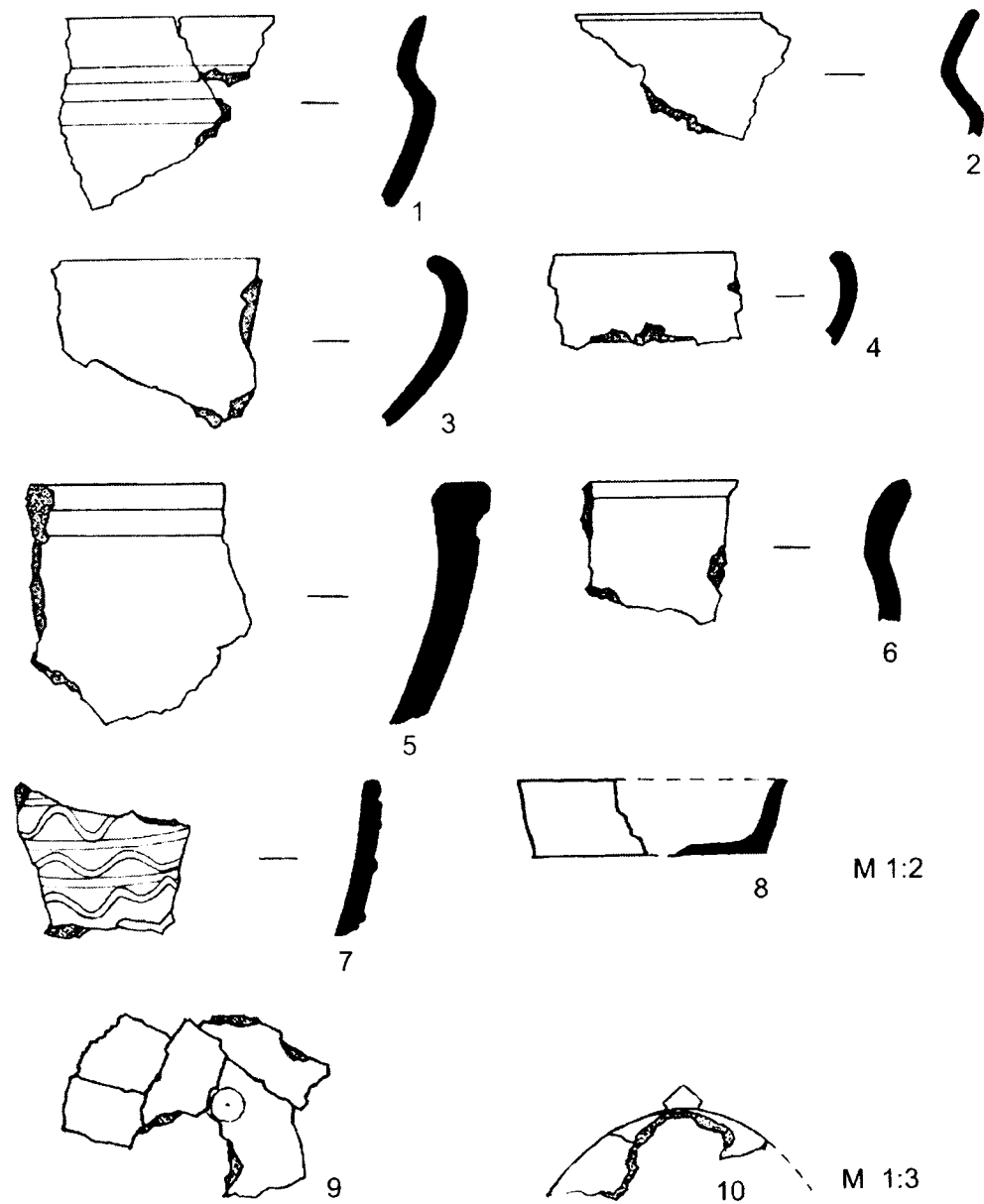
Աղ. XXVI. Խեցեղեն գտածոներ միջնաբերդի կացարաններից և քաղաքային համալիրներից:

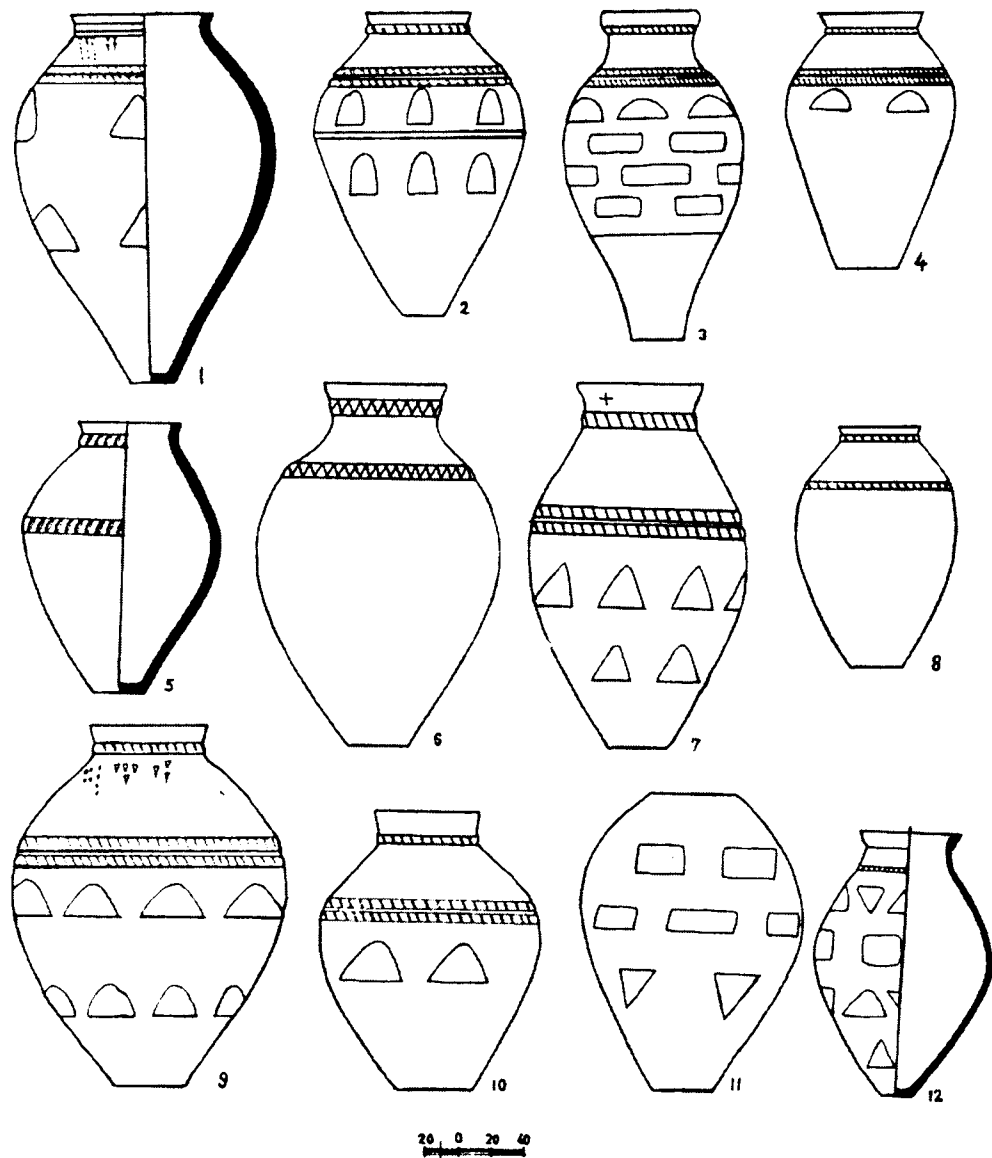
Աղ. XXVII. Մետաղից գտածոներ. 1-5 Արագած, 6-9 Արամու, 10-11 գարեի մածուկից վզնոց, մատանու քար Արագածից:

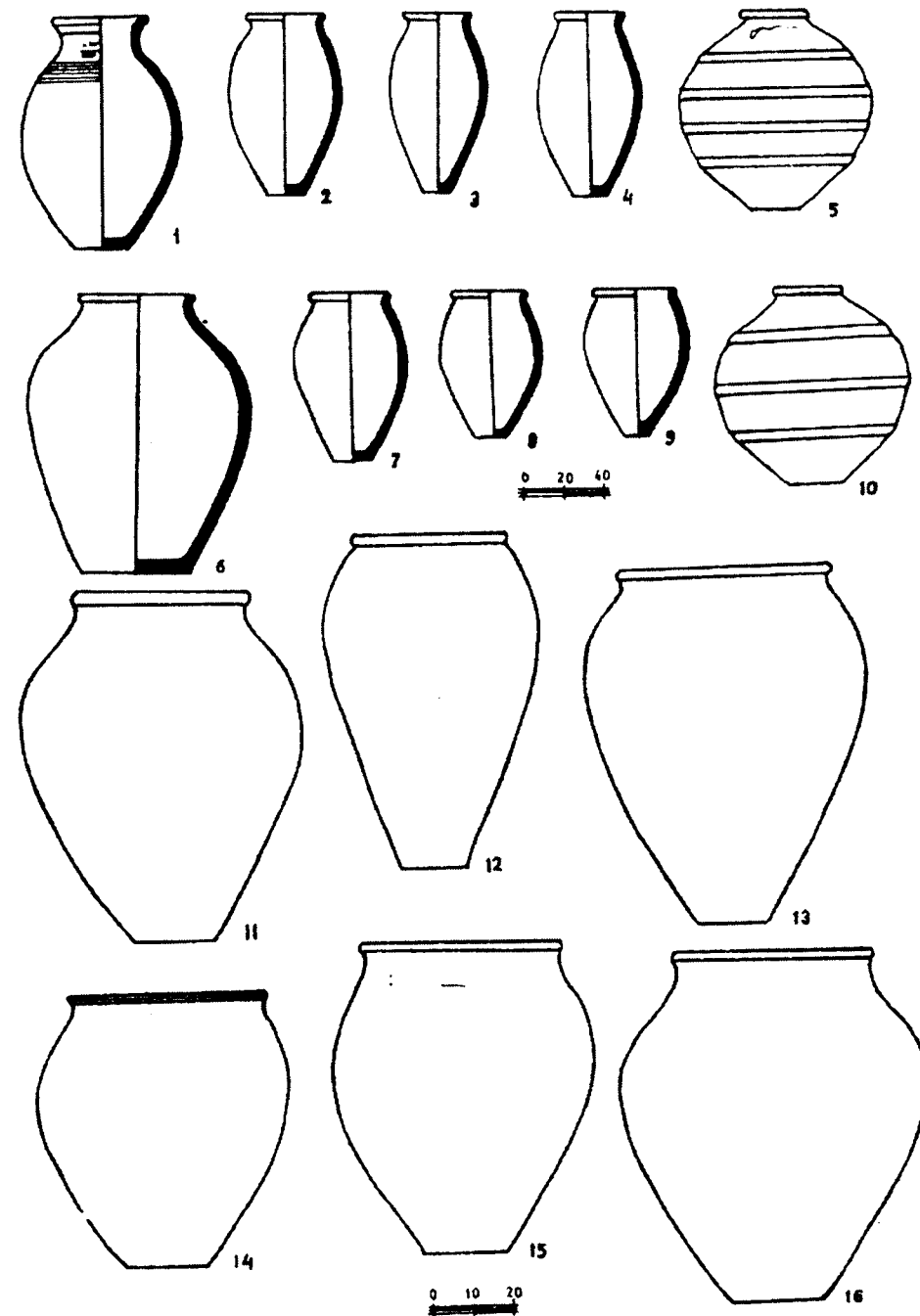
Աղ. XXVIII. Խեցեղեն գտածոներ Արամոտից:

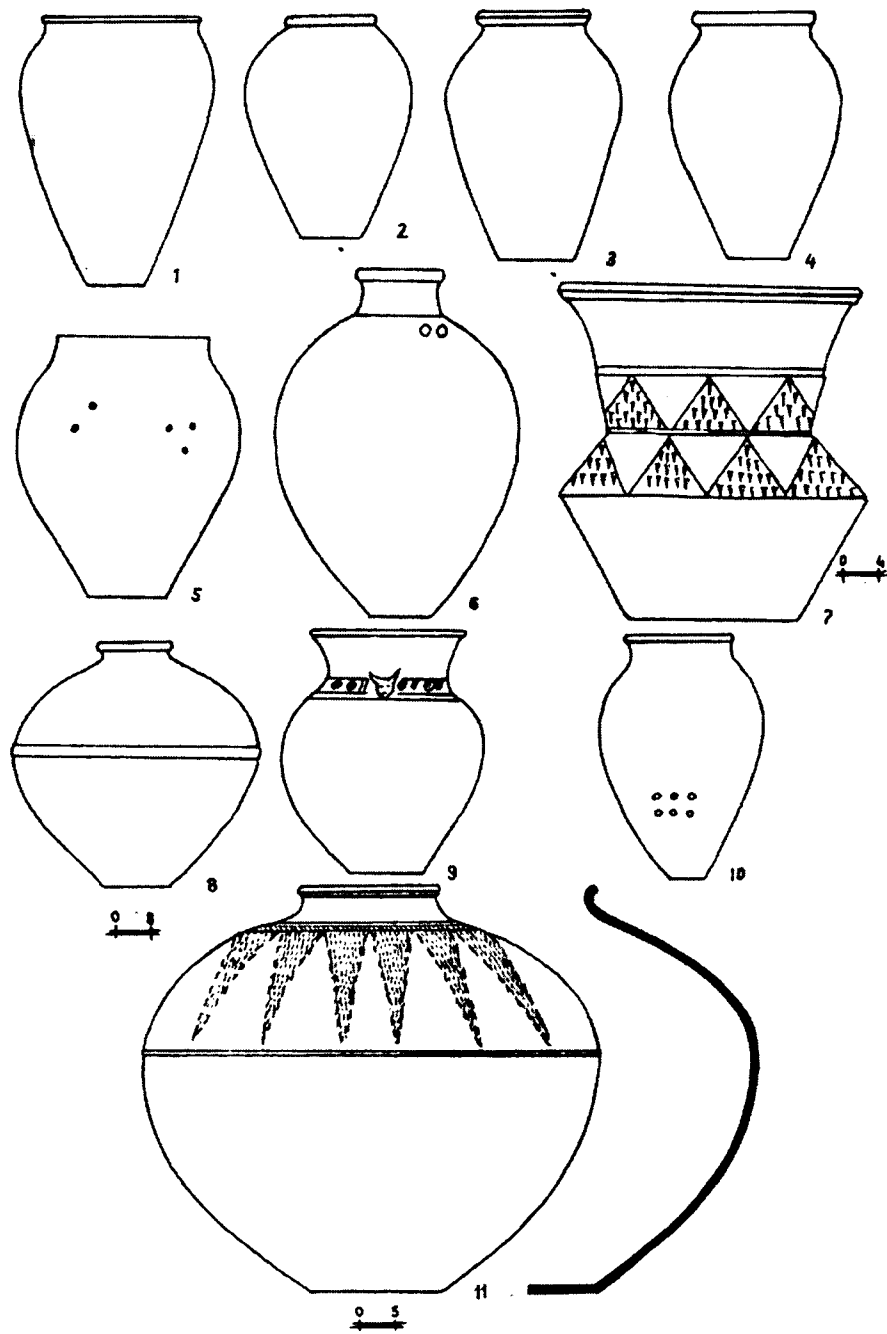
Աղ. XXIX. Խեցեղեն գտածոներ Արամոտից:

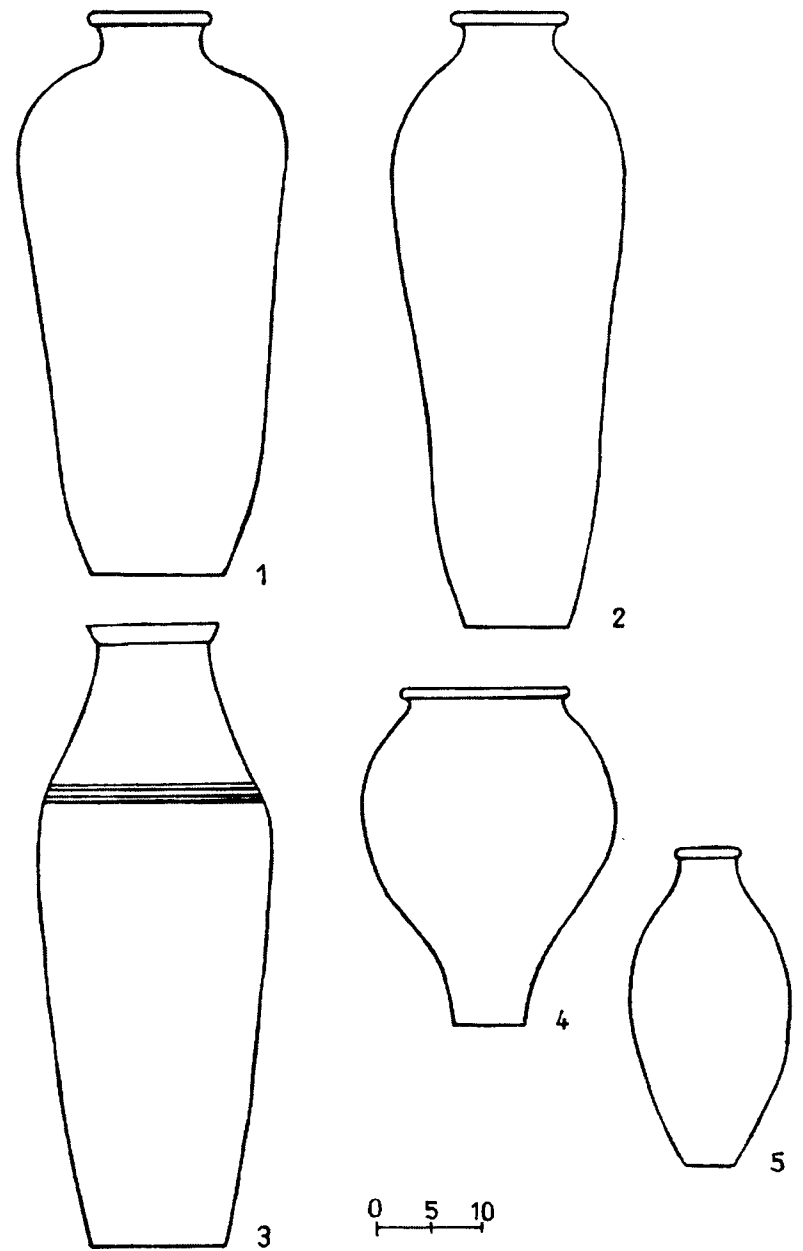
Աղ. XXX. Կարասներ. 1, 3, 7, 9, 10 Կարմիր բլուր, 4 Էրեբունի, 5, 6, 11 Արգիշտիխինիլի, 2, 8 Օշական, 12 Կայալի Դերե:

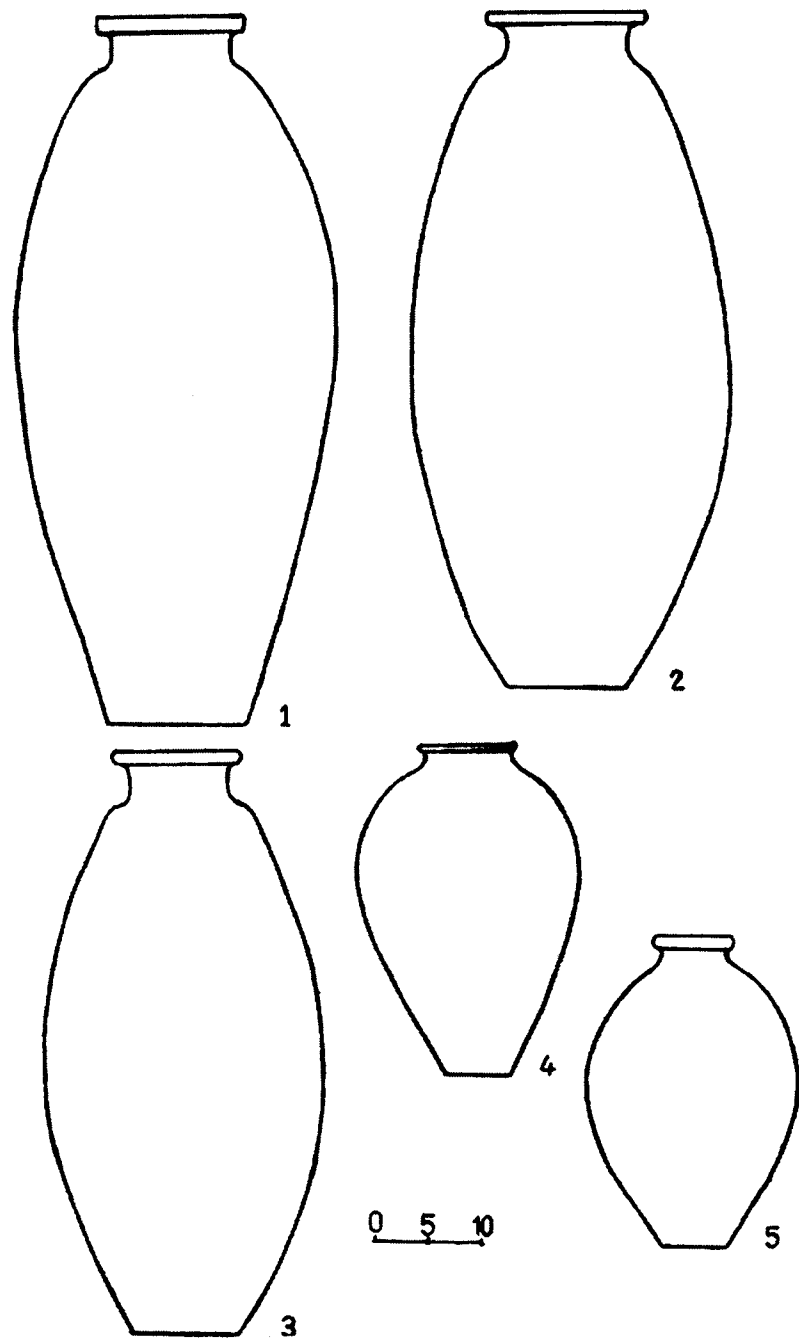
Աղ. XXXI. Կարասներ. 2-5, 7-10 Կարմիր բլուր, 1 Էրեբունի, 6, 11-16 Արգիշտիխինիլի:

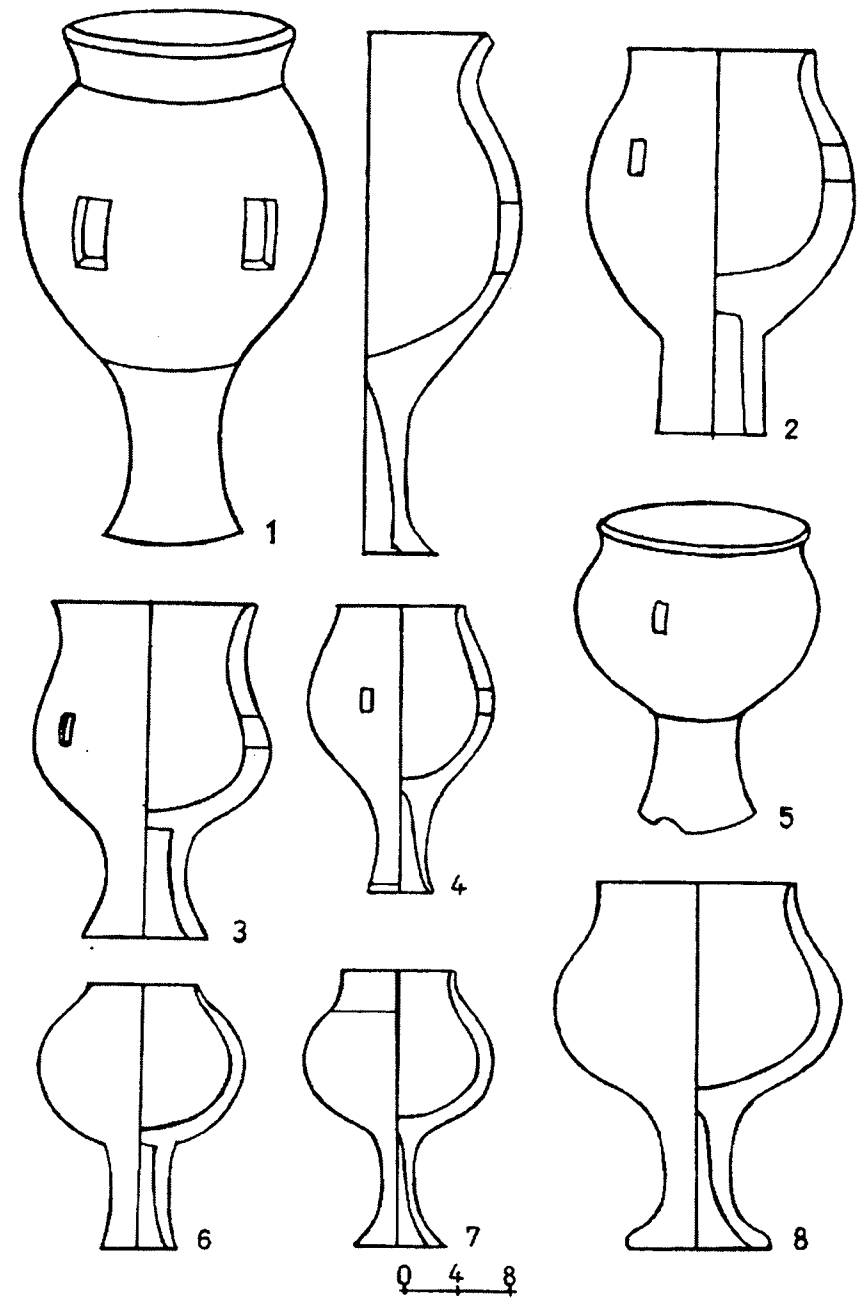
Աղ. XXXII. Կարասներ. 7-9, 11 Կարմիր բլուր, 1- 6, 10 Արգիշտիխինի:

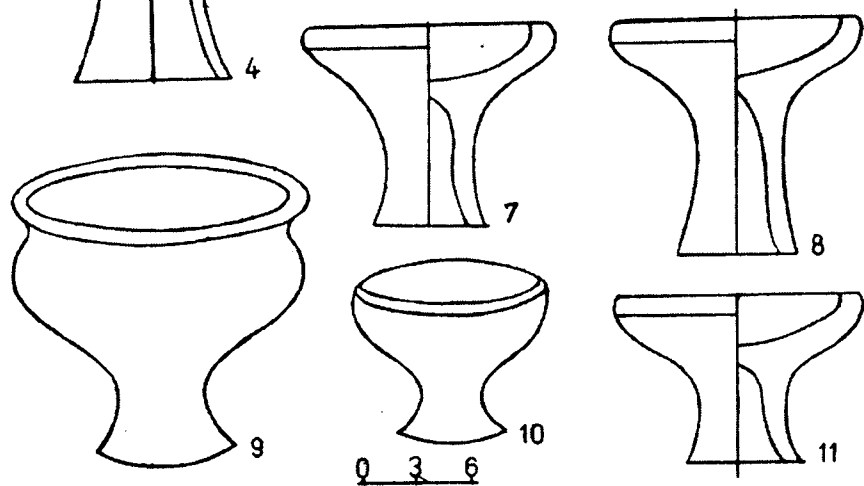
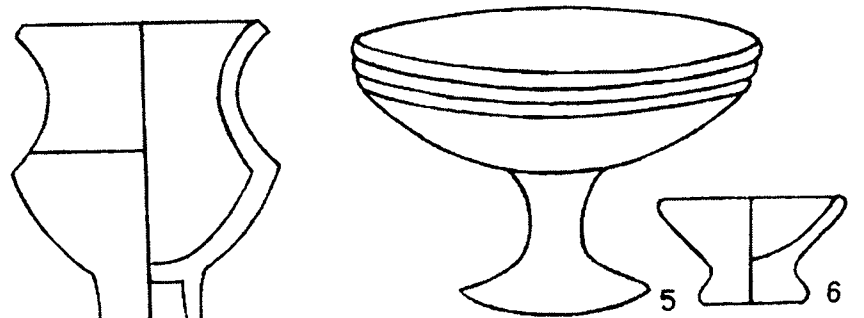
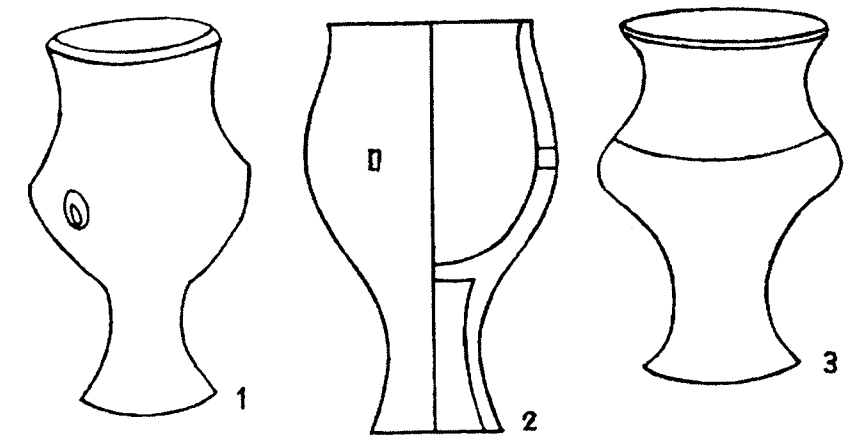
Աղ. XXXIII. Գարեջրի անոթներ. 1-3 Կարմիր բլուր, 4,5 Արգիշտիխինի:

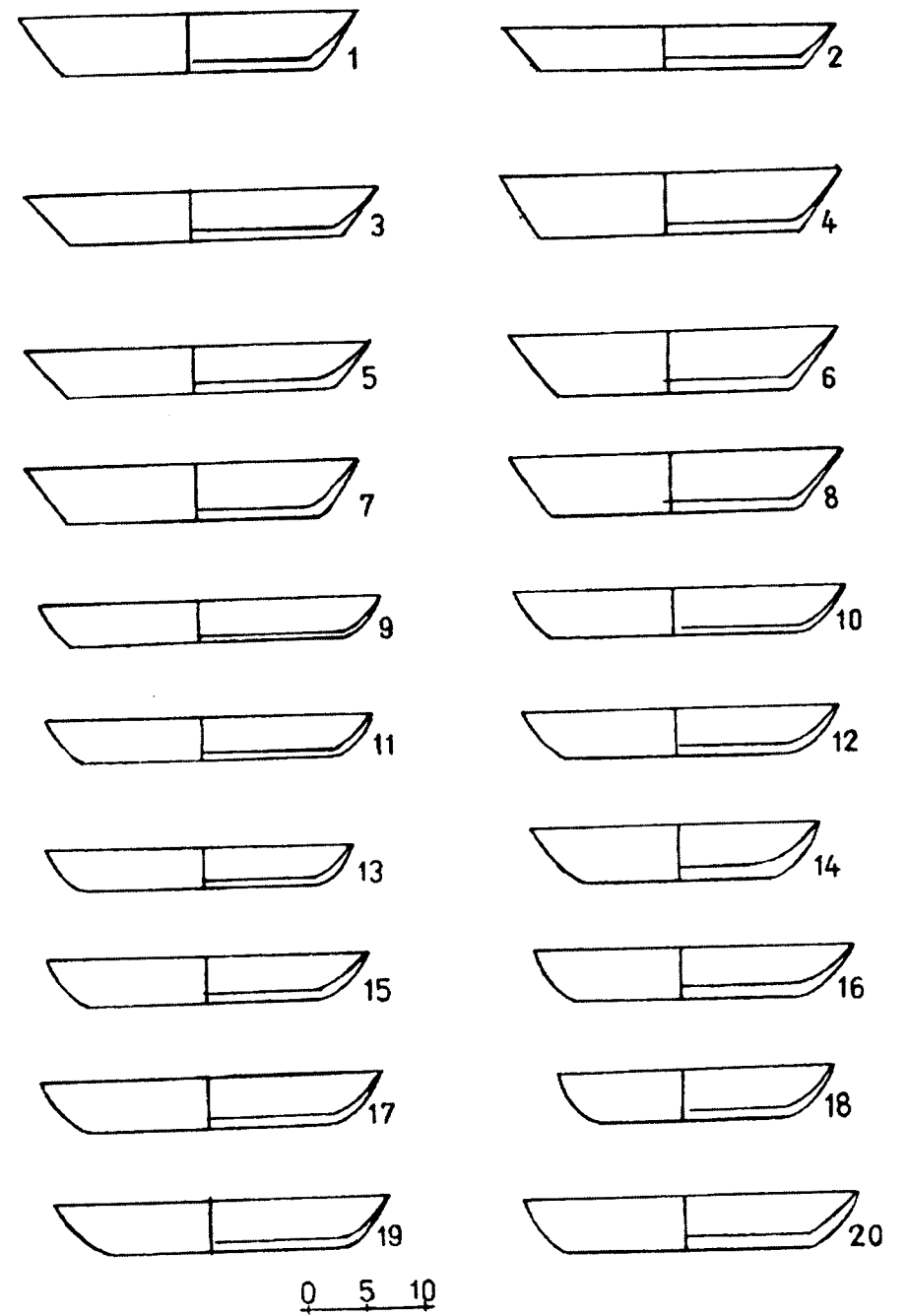
Աղ. XXXIV. Գարեջրի անոթներ. 1-3 Կարմիր բլուր, 4,5 Արգիշտիխինիլի:

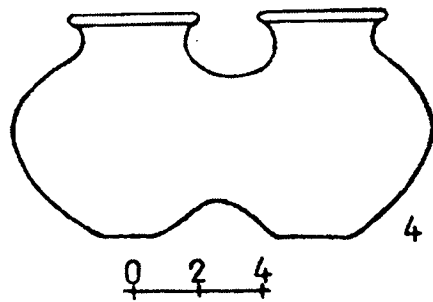
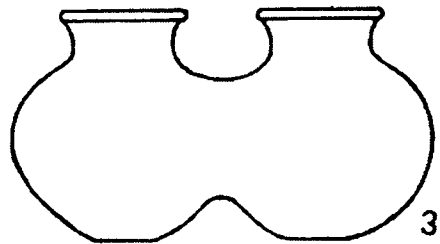
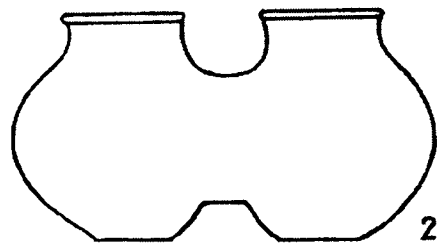
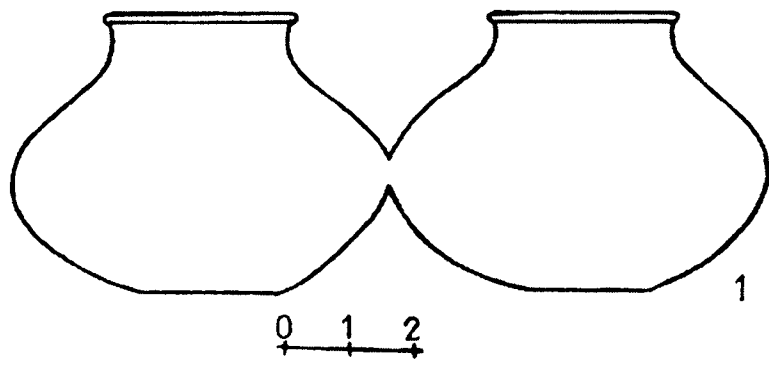
Աղ. XXXV. Գավաթ ծխամաններ. 1, 2, 5 Արգիշտիխինիլի, 3, 6 Կարմիր բլուր, 4 Էրեբունի, 8 Օշական, 7 Կայալի Գերե:

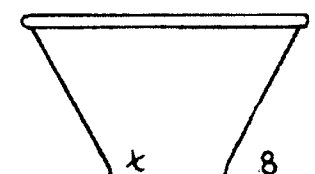
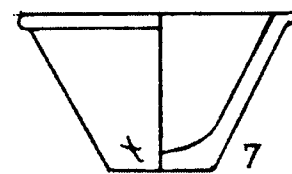
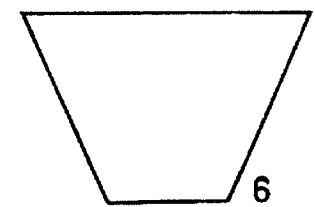
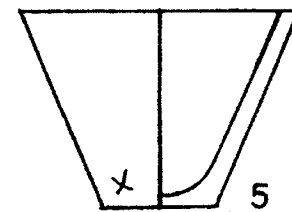
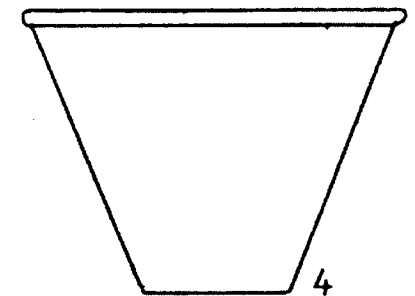
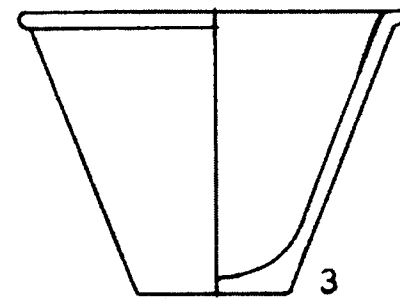
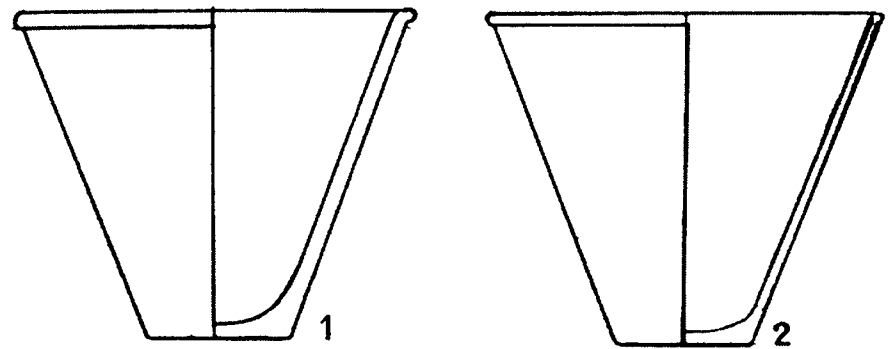
Աղ. XXXVI. Գավաթ ծխամաններ. 1, 2, 6, 8, 11 Կարմիր բլուր, 3, 4, 9 Ալթին-թեփե, 5 Մեծամոր, 7, 10 Արգիշտիլիսինիլի:

Աղ. XXXVII. Սաջեր. 1, 2, 9-12 Կարմիր բլուր, 3, 4, 13-16 Արգիշտիլիսինիլի, 6, 17 Էրեբունի, 7, 18 Օշական, 8, 19, 20 Արագած:

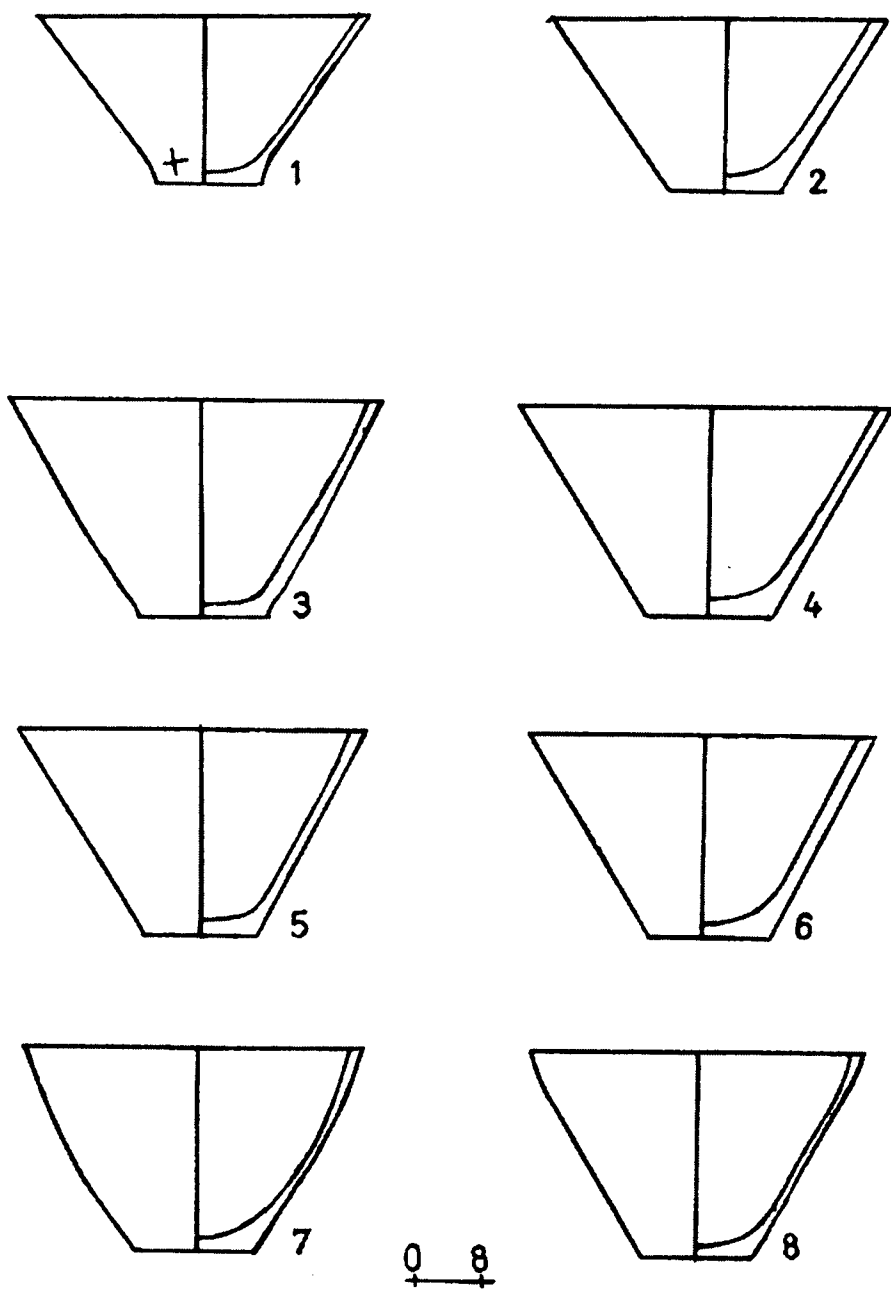

Աղ. XXXVIII. Կրկնակի հաղորդակից անոթներ. 1-4 Կարմիր բլուր:

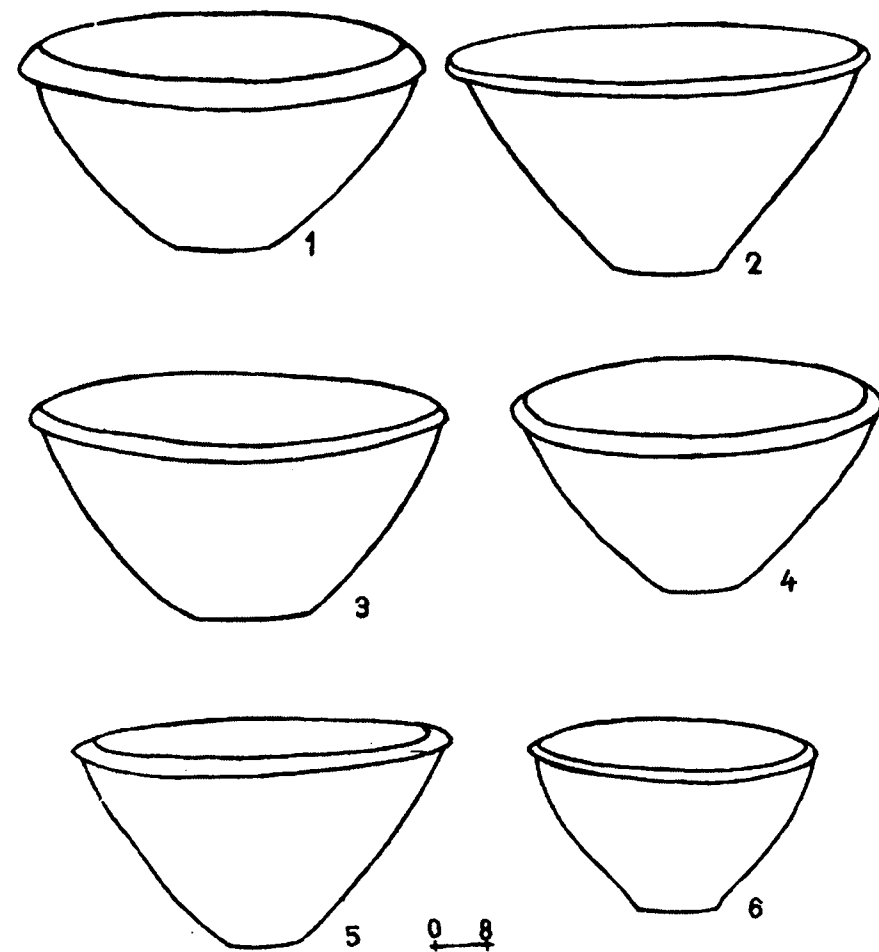

Աղ. XXXIX. Չաներ. 1-8 Կարմիր բլուր:

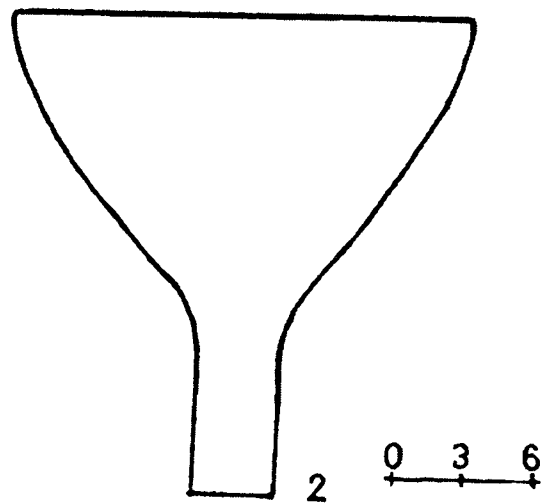
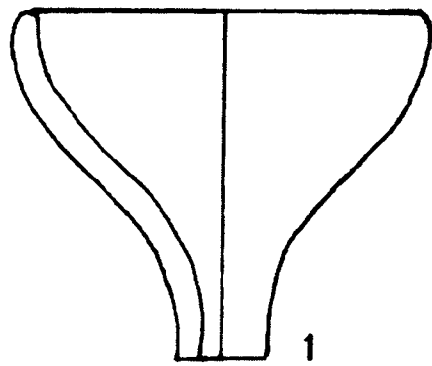

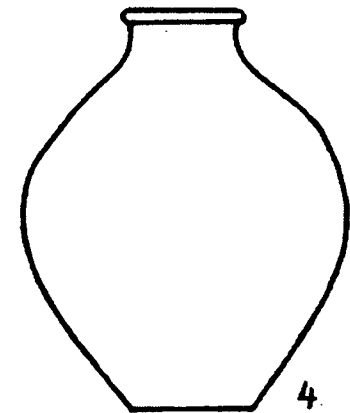
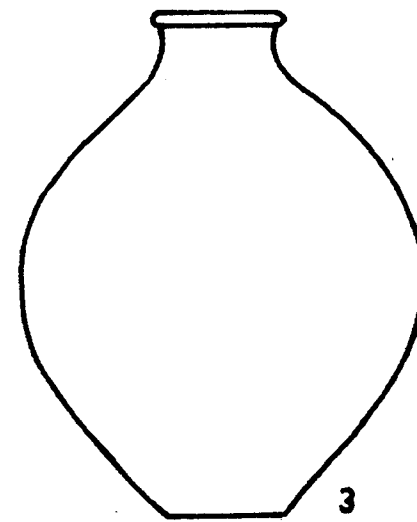
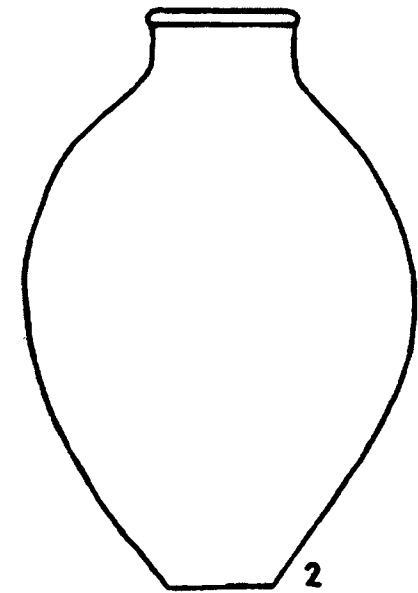
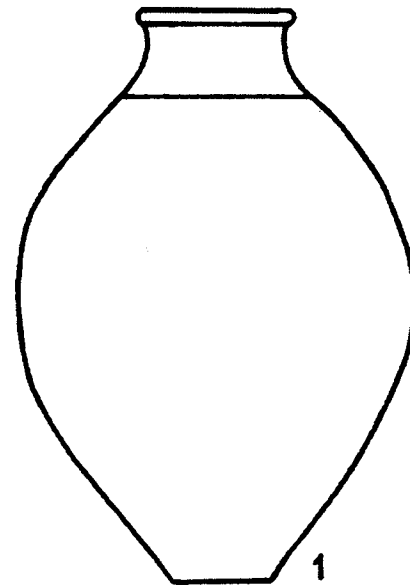
Աղ. XL. Չաներ. 1-8 Կարմիր բլուր:

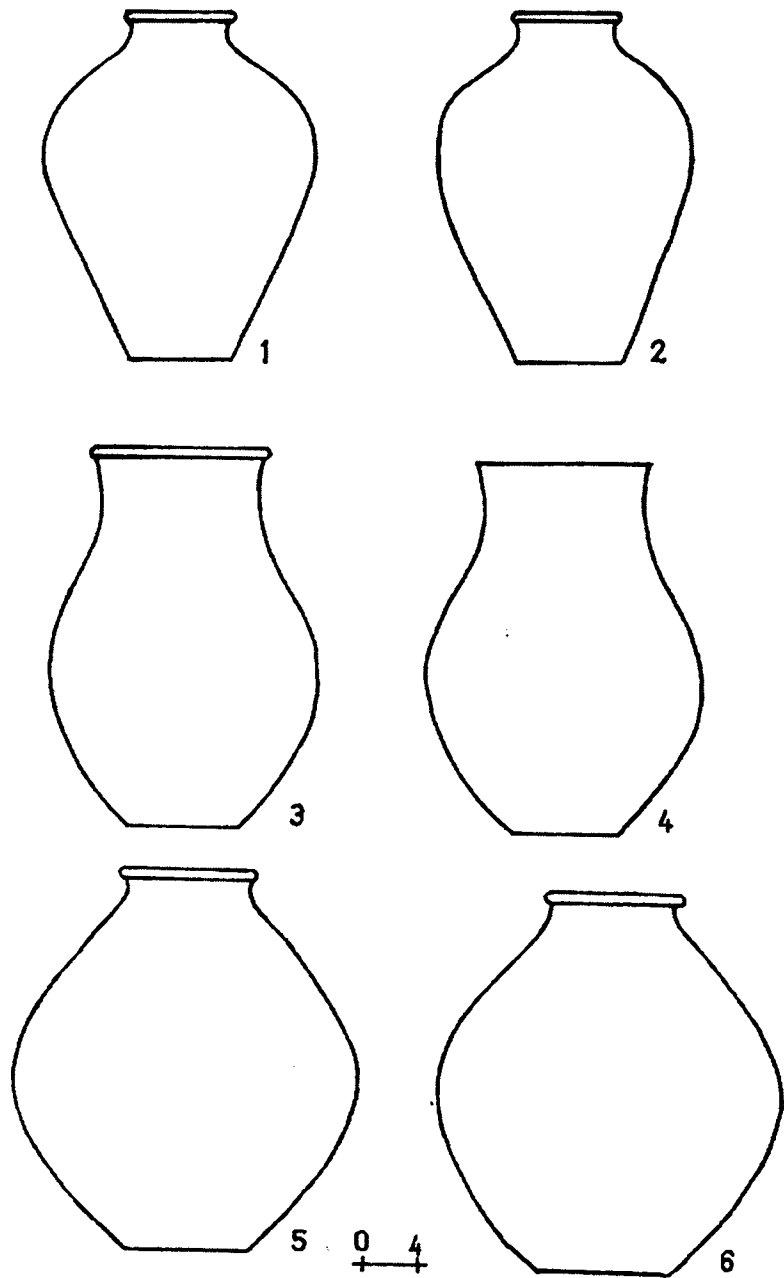
Աղ. XLI. Չաներ. 1-6 Արգիշտիխանիլ:

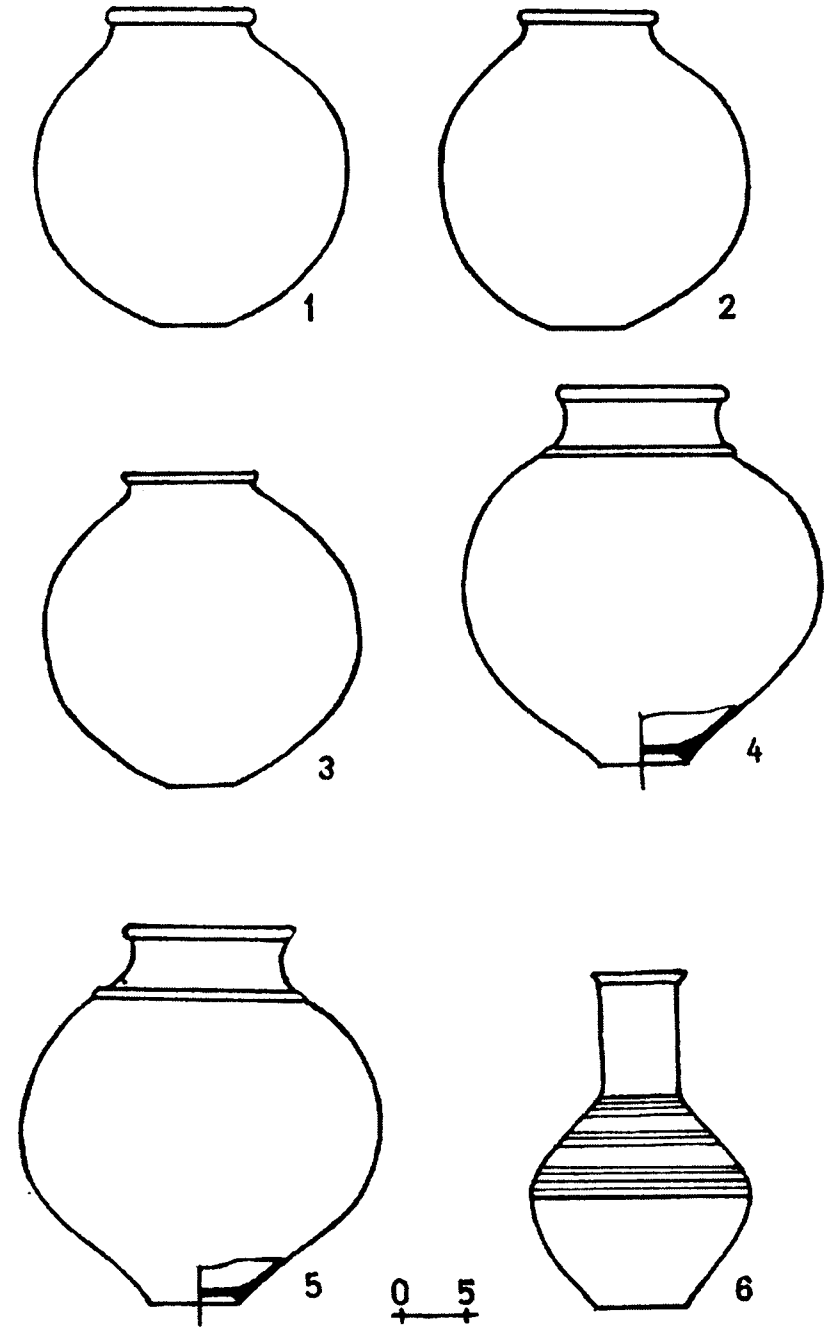
Աղ. XLII. Չագարներ. 1, 2 Կարմիր բլուր:

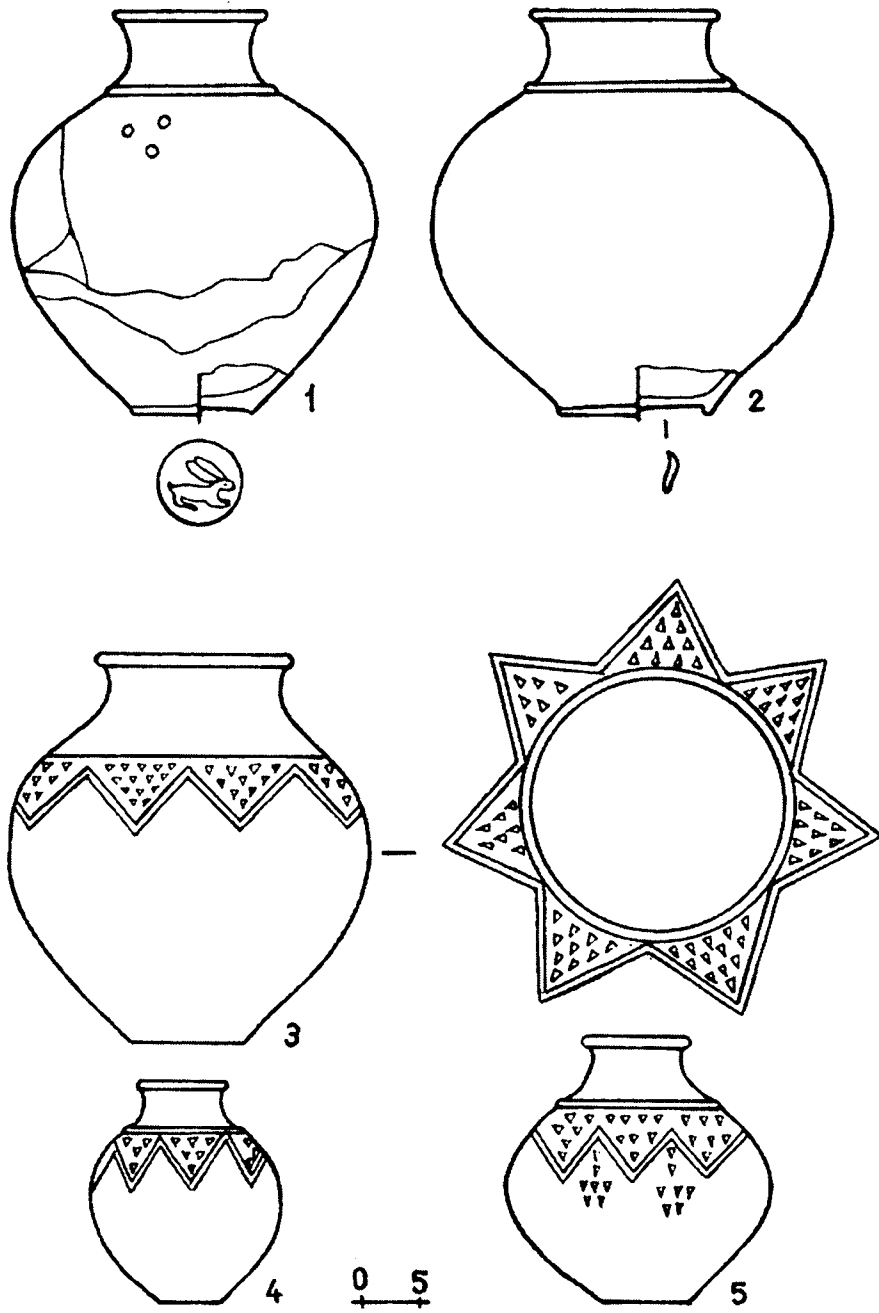
Աղ. XLIII. Անկանք սափորներ. 1, 3 Կարմիր բլուր, 2 Արգիշտիսինիլի, 4 Էրեբունի:

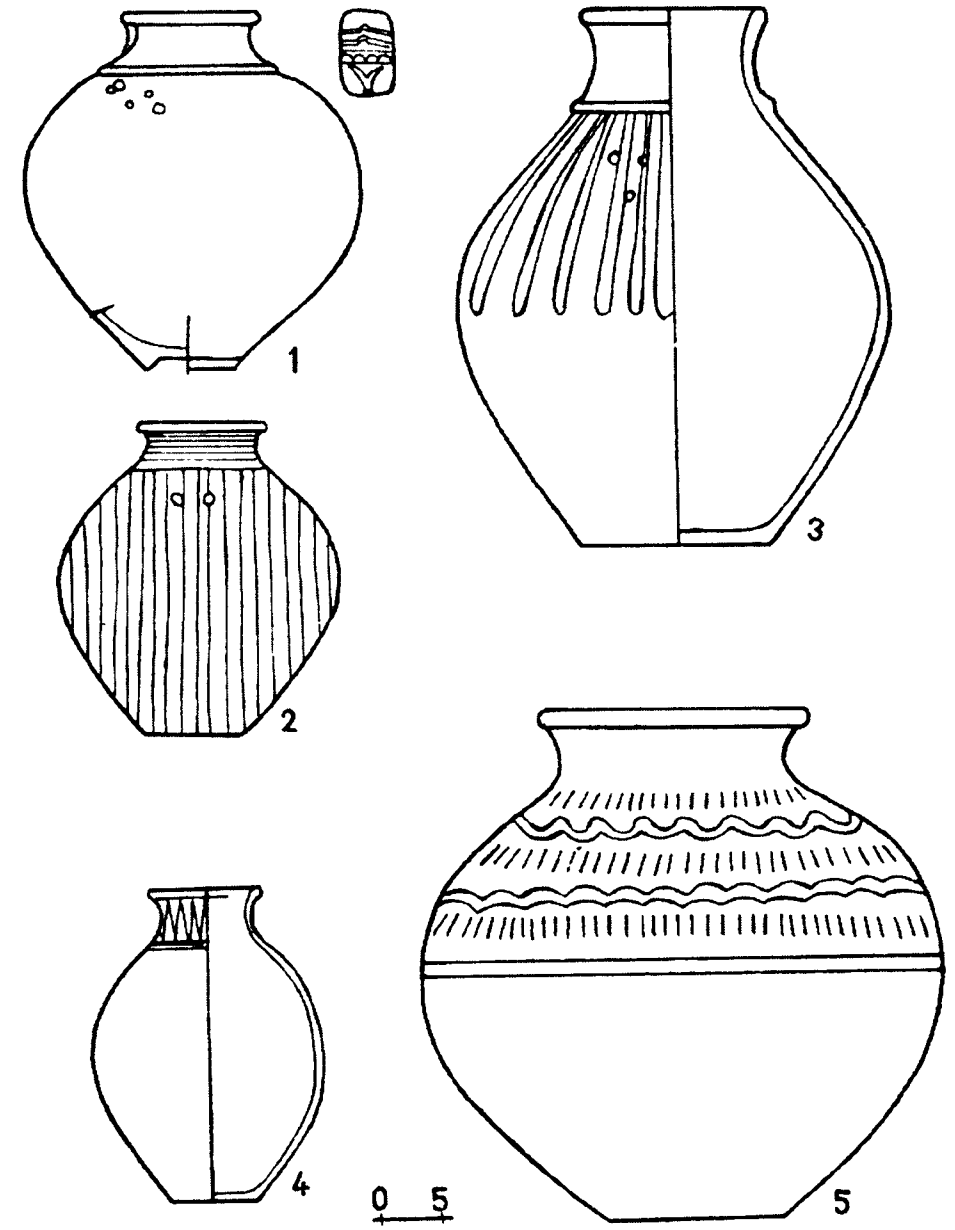
Աղ. XLIV. Անկանք սափորներ. 1, 3, 5 Կարմիր բլուր, 4 Օշական, 2 Էրեբունի, 6 Արգիշտիիսինիլի:

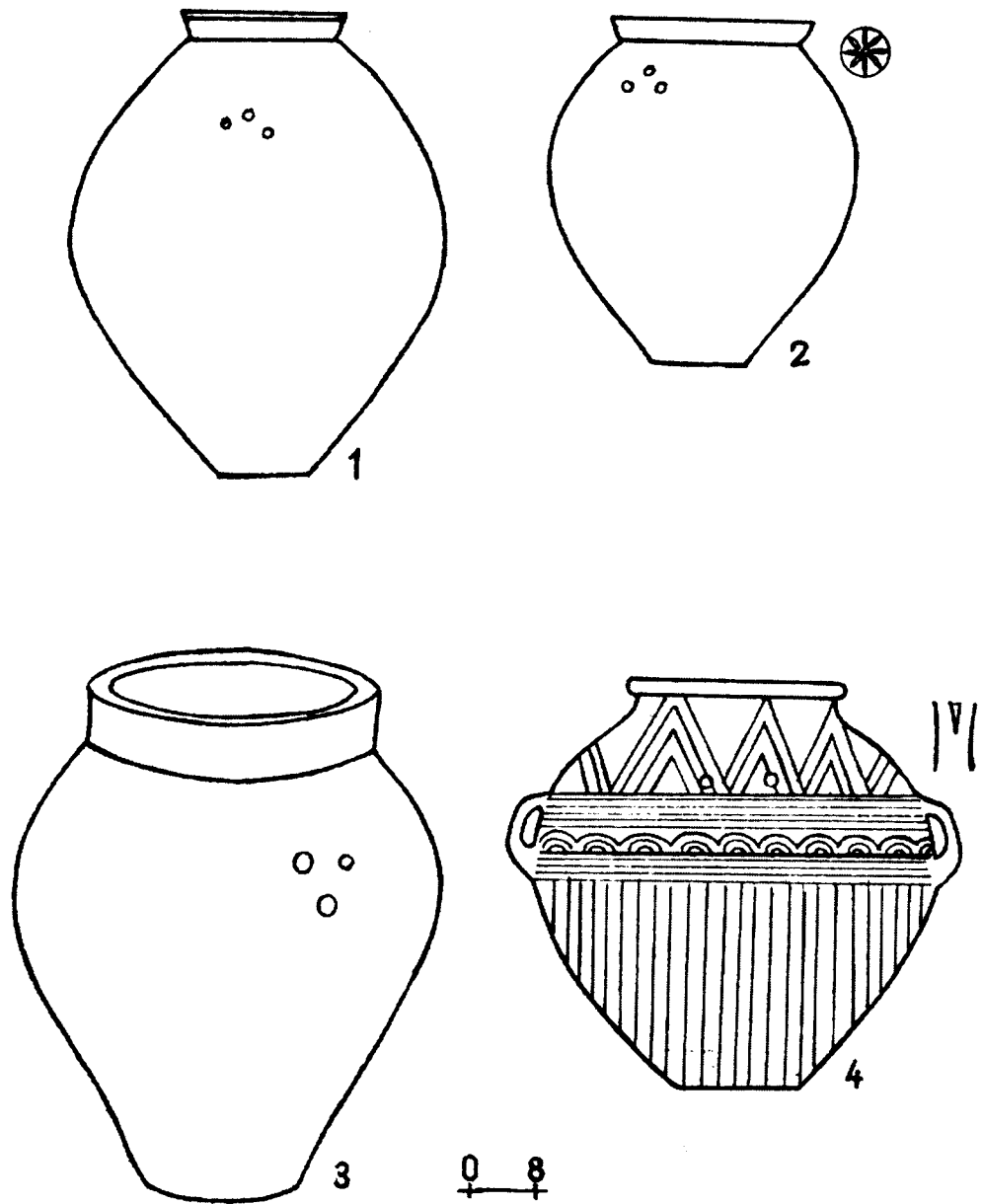
Աղ. XLV. Անկանք սափորներ. 1, 5 Կարմիր բլուր, 2, 4 Արգիշտիիսինիլի, 3 Օշական, 6 Էրեբունի:

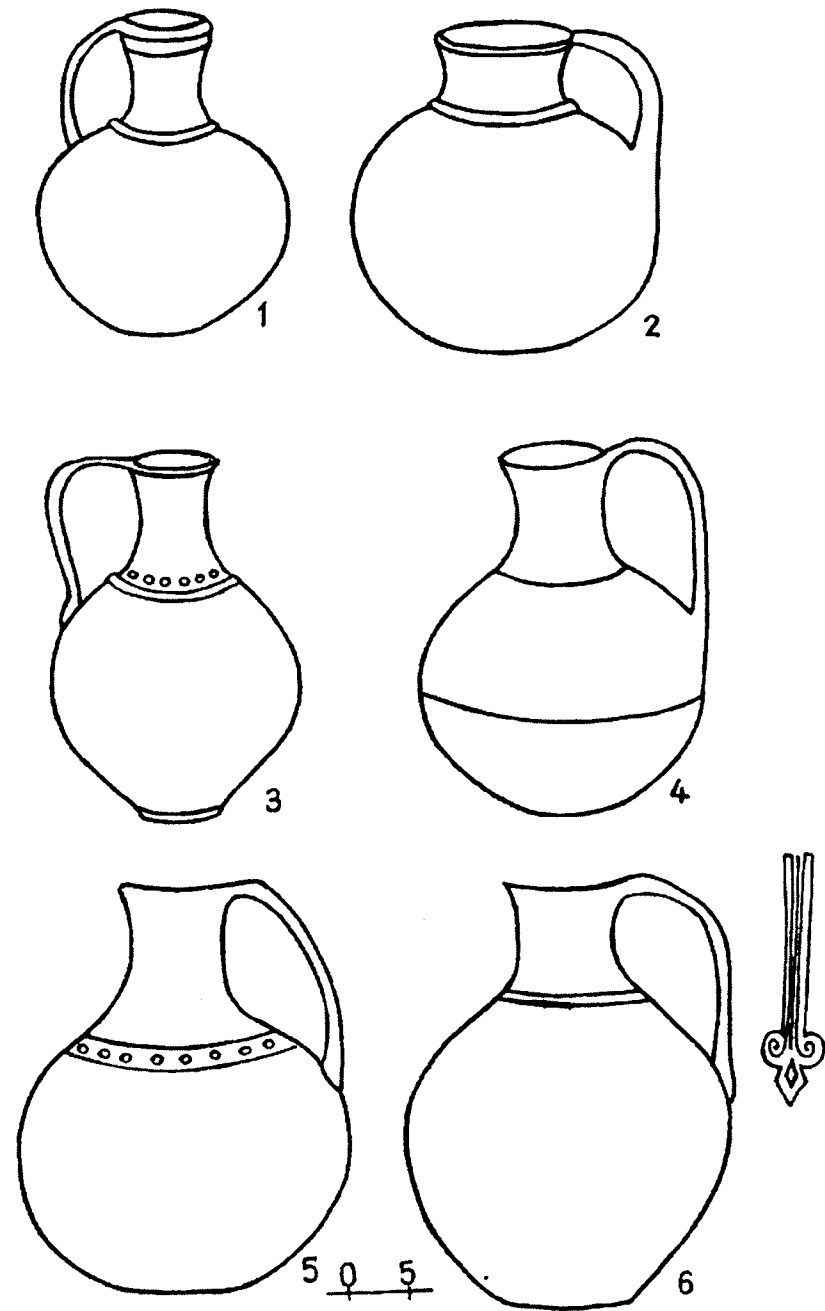
Աղ. XLVI. Անկանք աճյունասափորներ. 1, 2 «Ավտոագրեգատների» գործարան, 3 Մեծամոր, 4, 5 Իգդիր:

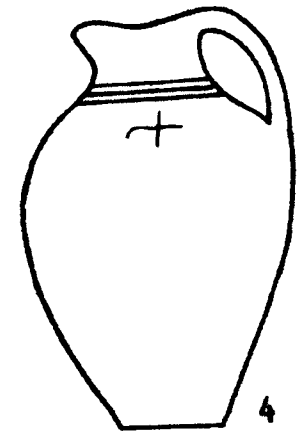
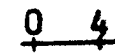
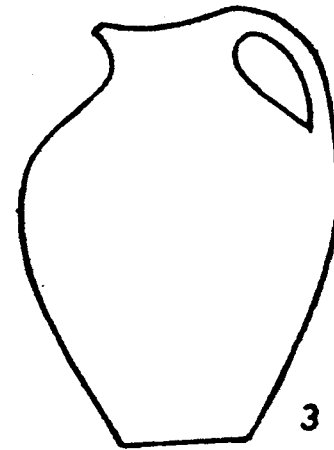
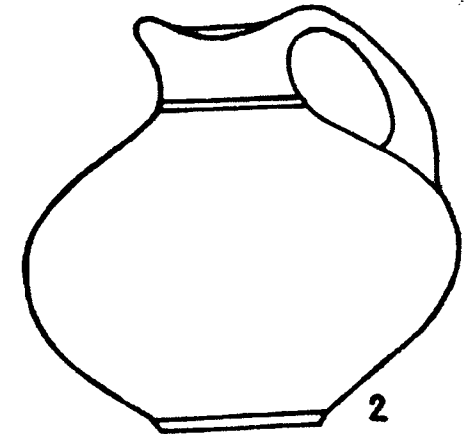
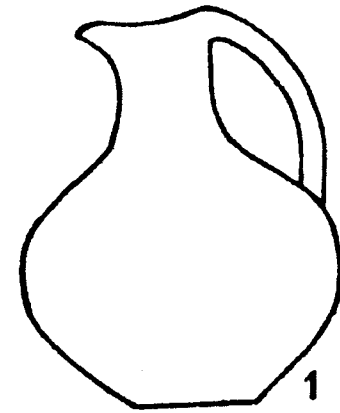
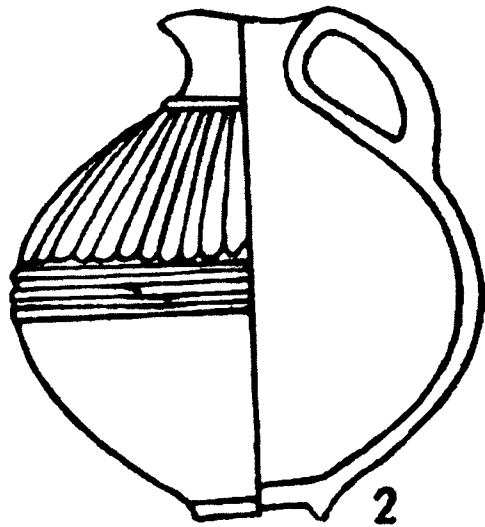
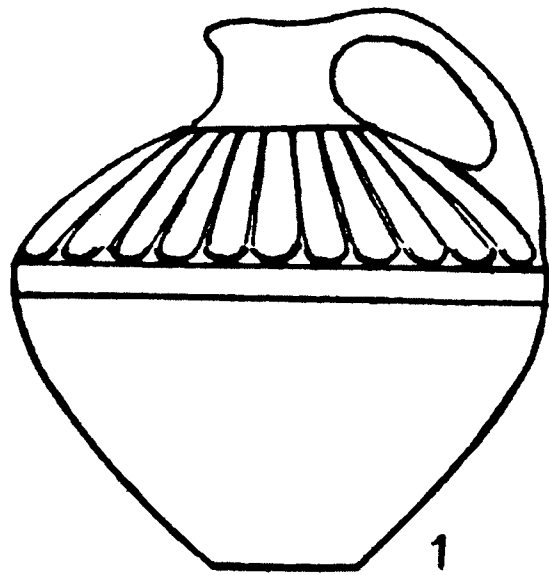
Աղ. XLVII. Անկանք սափորներ. 1 Արգիշտիխինիլի, 3, 4 Էրեբունի, 2 Թագազյուղ, 5 Կարմիր բլուր:

Աղ. XLVIII. Աճյունասափորներ. 1-3 Արգիշտիխինիլի, 4 Օշական:

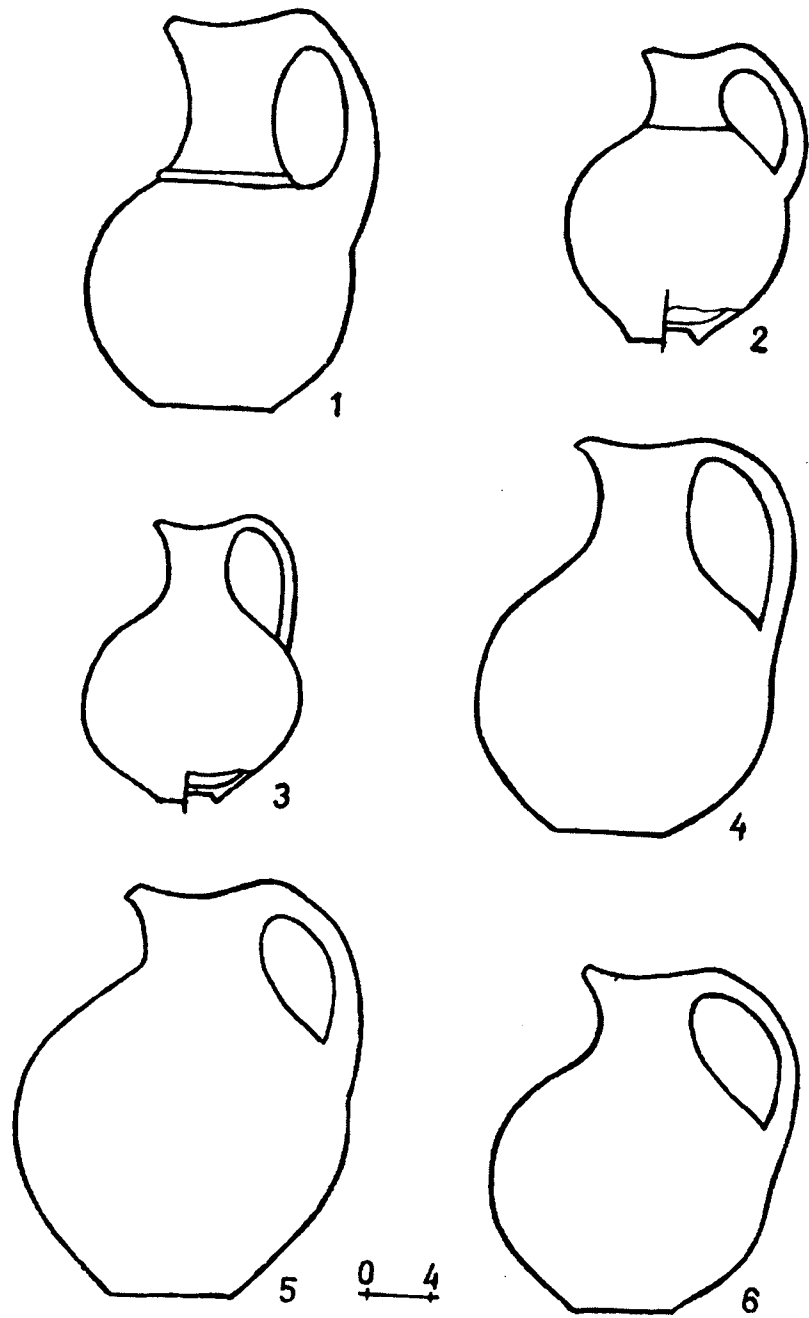

Աղ. XLIX. Մեկ կանթով սափորներ. 5, 6 կարմիր բլուր, 1-4 Արևմտյան Հայաստան:

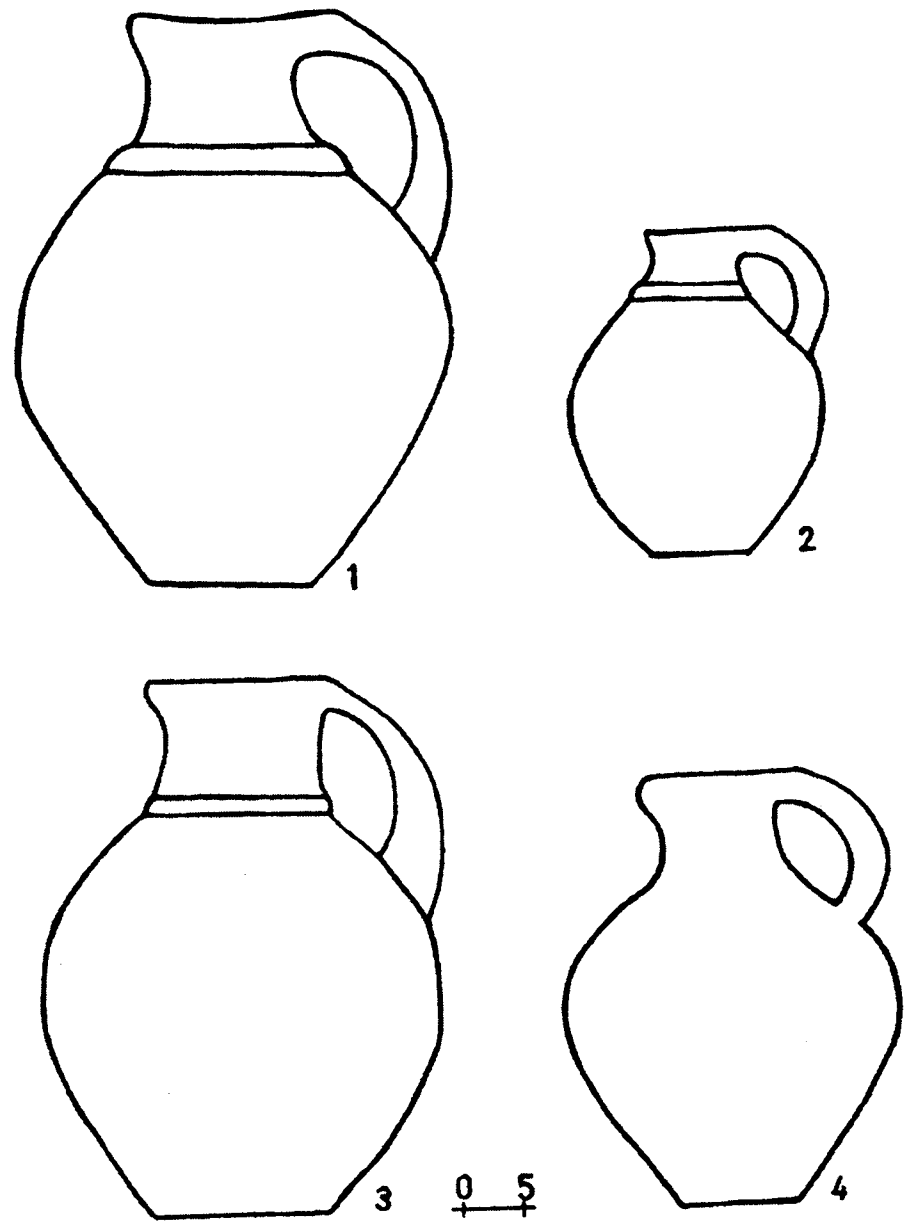

Աղ. LI. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 2 Կարմիր բլուր, 3 Արգիշտիխինիլի, 4 Էրեբունի:

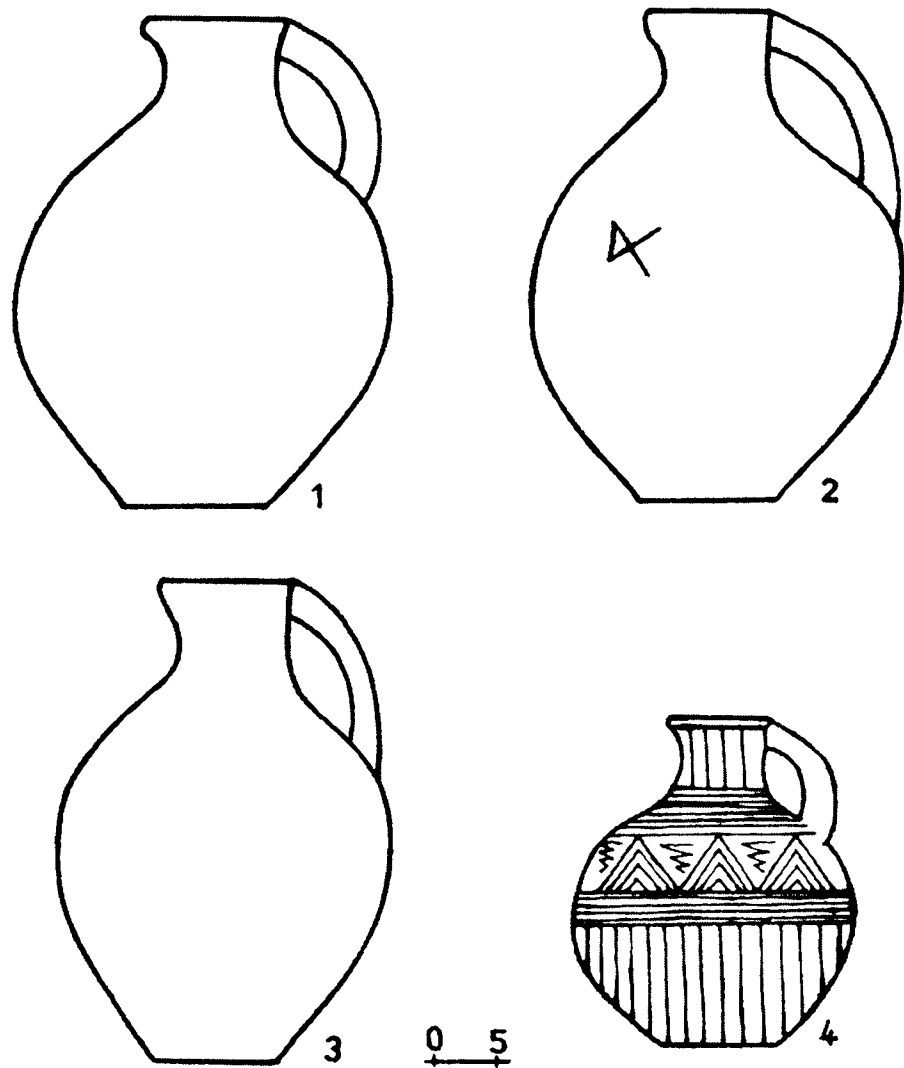
Աղ. L. Մեկ կանթով սափորներ. 1 Արգիշտիխինիլի, 2 Օշական:

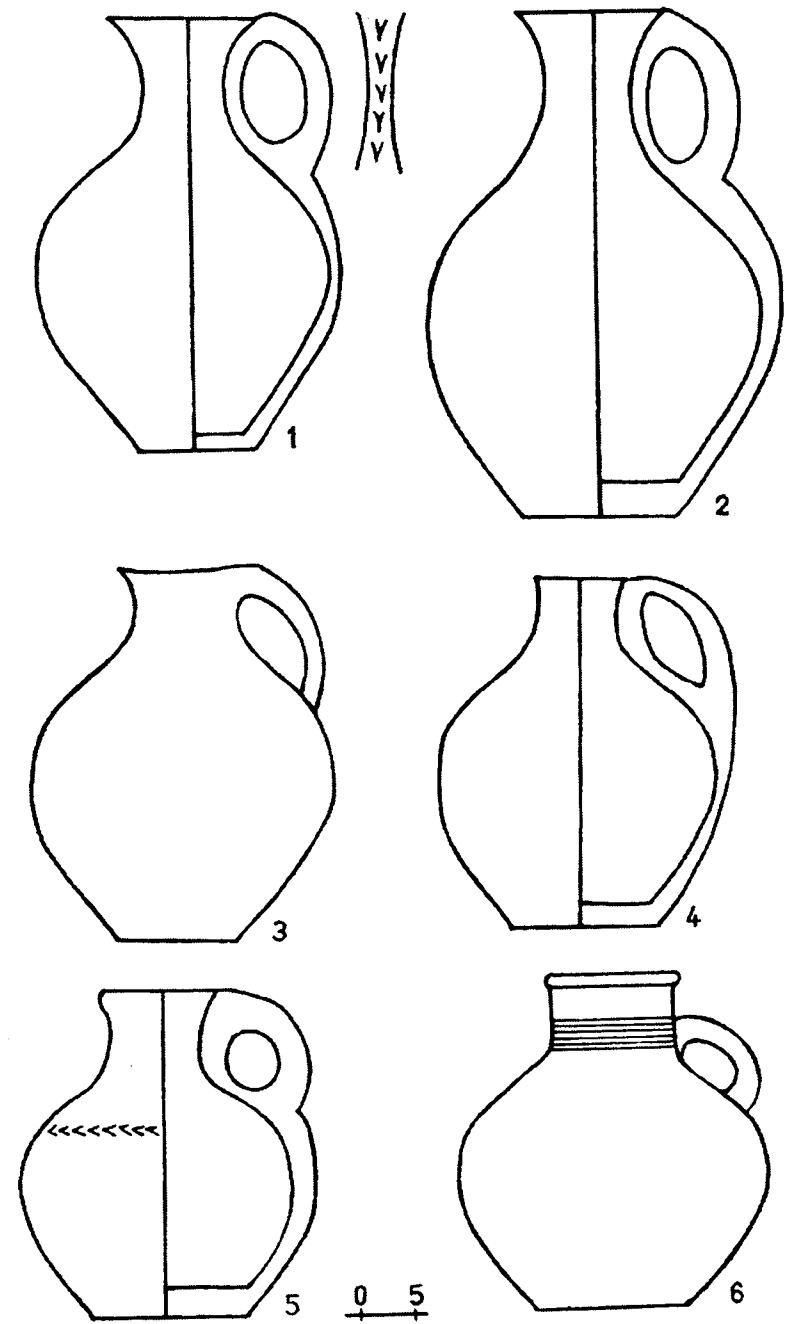
Աղ. LII. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 5 Կարմիր բլուր, 6 Էրեբունի,
4 Արգիշտիխինիլի, 2 Իգդիր, 3 Թազագյուղ:

Աղ. LIII. Մեկ կանթով սափորներ. 1, 4 Կարմիր բլուր,
3 Արգիշտիխինիլի, 2 Օշական:

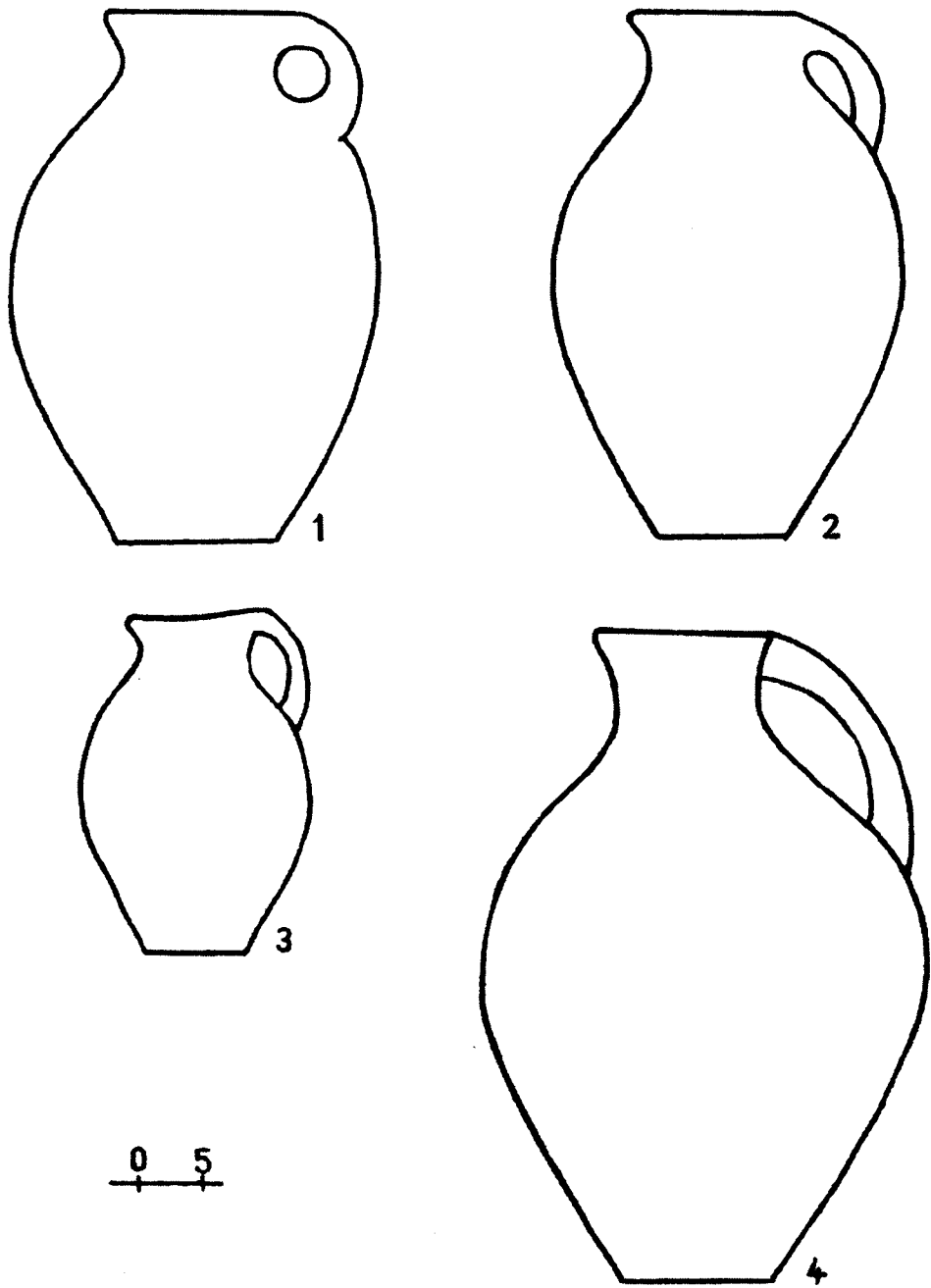

Աղ. LIV. Մեկ կանթով սափորներ. 1-3 Օշական, 4 Կարմիր բլուր:

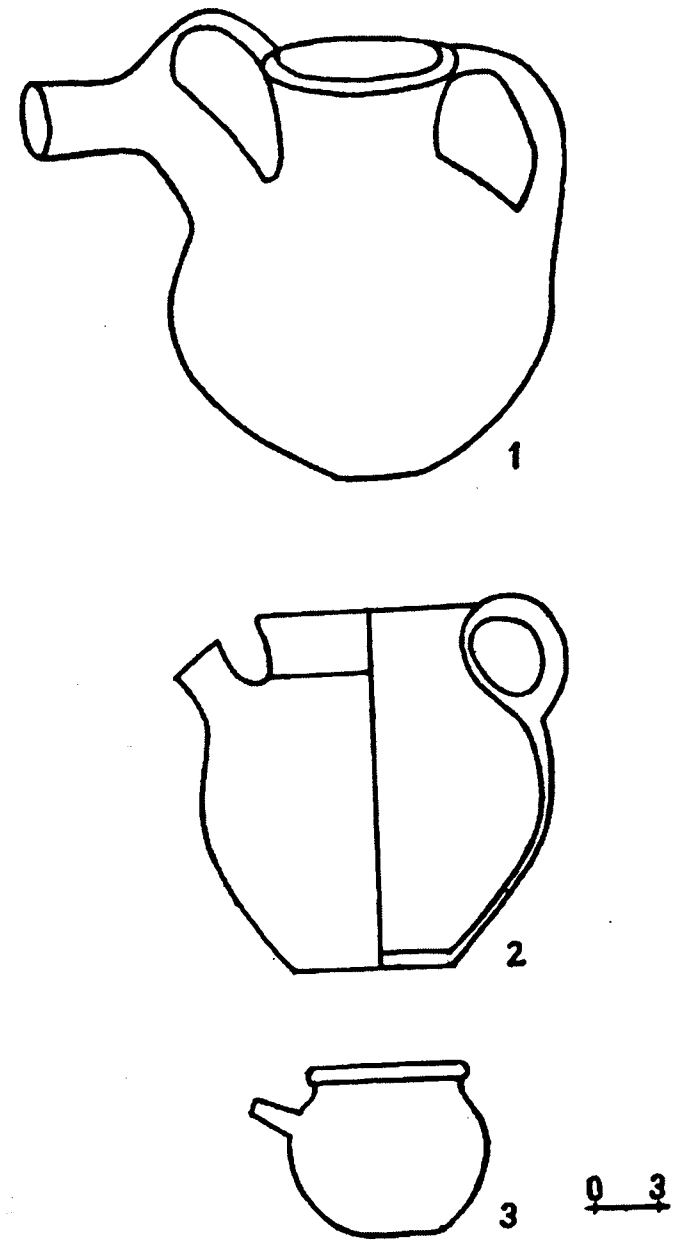

Աղ. LV. Մեկ կանթով սափորներ. 1-5 Օշական, 6 Կարմիր բլուր:

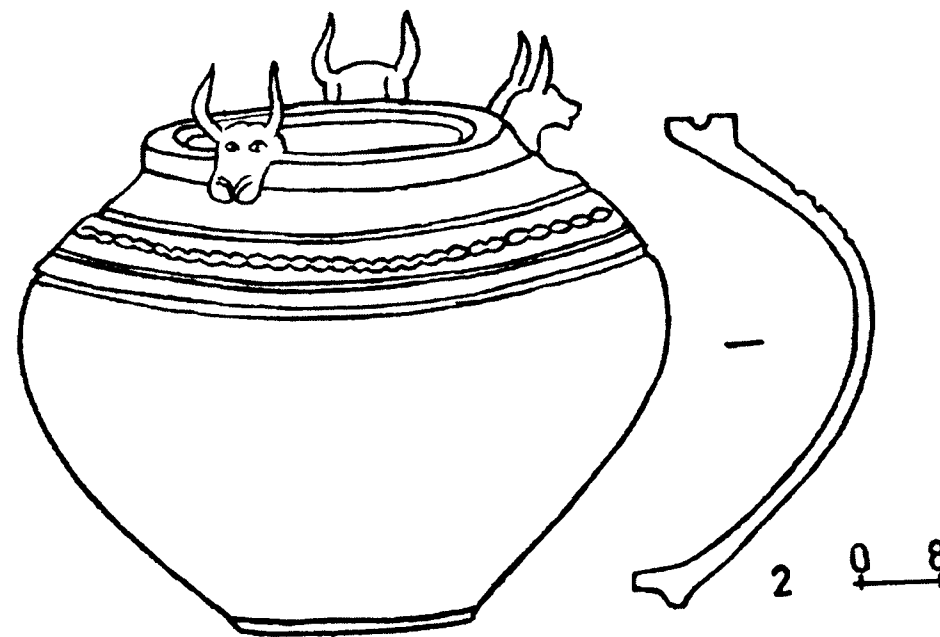
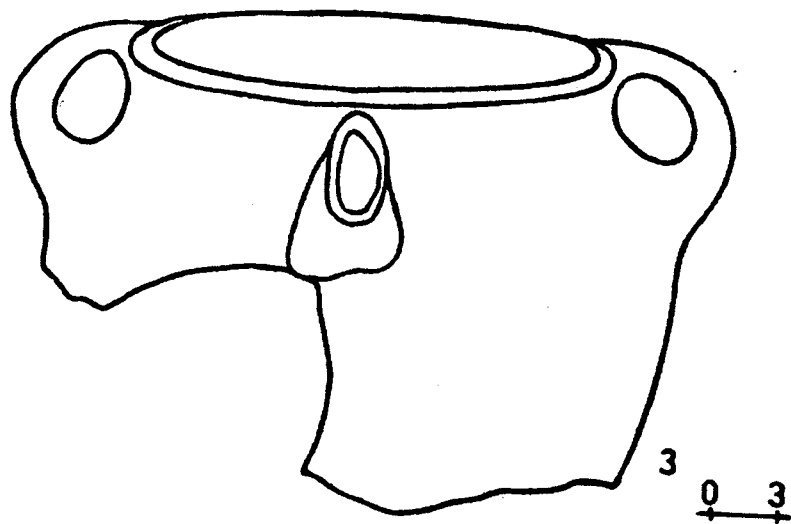
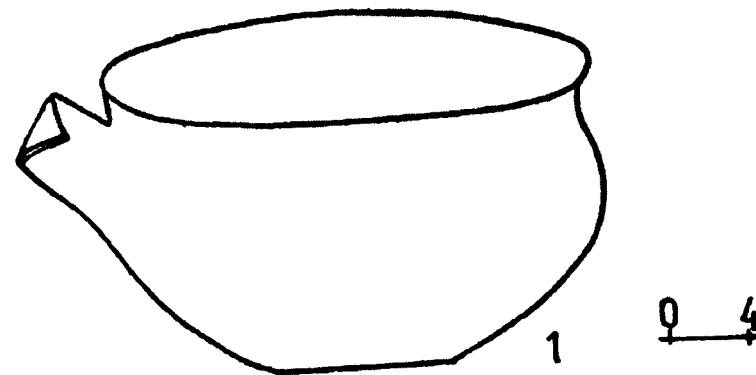
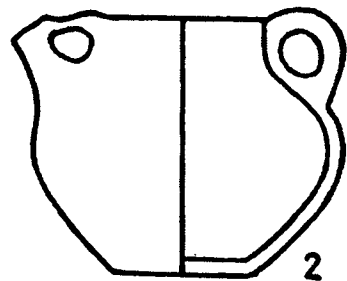
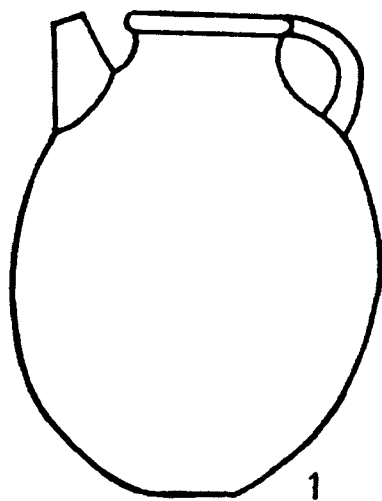

Աղ. LVI. Մեկ կանթով սափորներ. 1,2 Էրեբունի, 3, 4 Արգիշտիխինիլի:

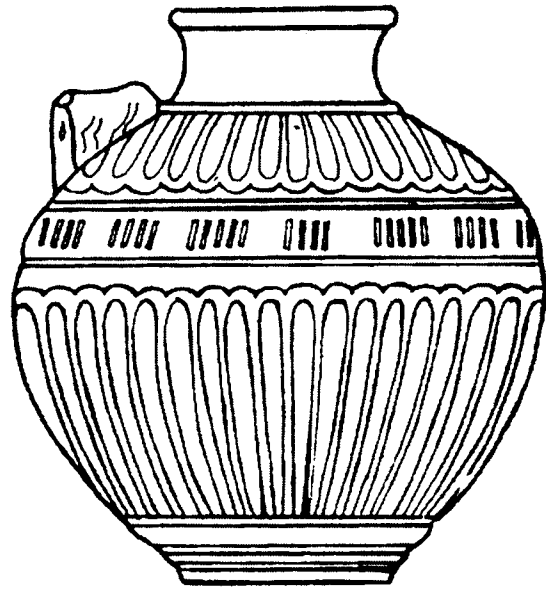

Աղ. LVII. Ծորակով թեյնիկ բամիչներ. 1 Արգիշտիխինիլի, 2 Օշական, 3 Կարմիր բլուր:

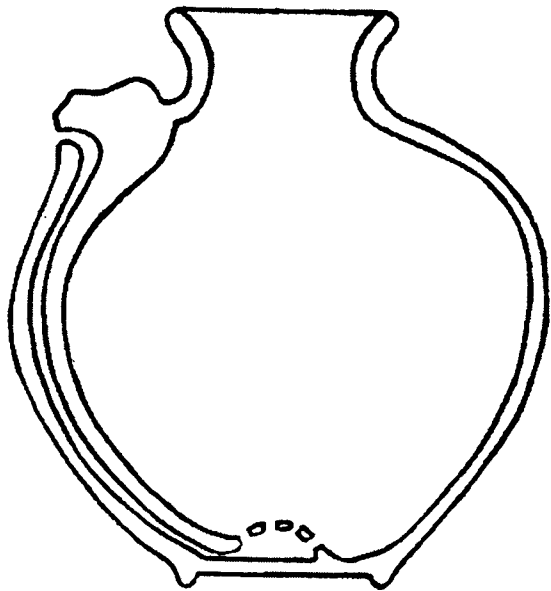

Աղ. LVIII. Ծորակով թեյնիկ քամիչներ. 1, 3 Էրեբունի, 2 Օշական:

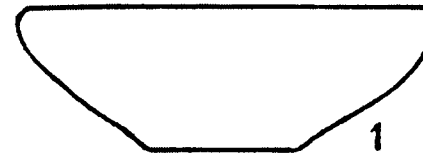
Աղ. LIX. Ծորակով անոթ. 1 Էրեբունի, պաշտամունքային անոթ.
2 «Ավտոագրեգատների» գործարան:

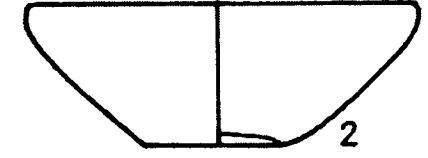
1

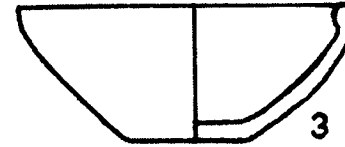
0 8

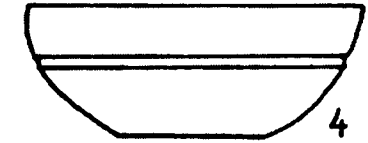
1

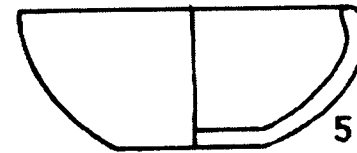
2

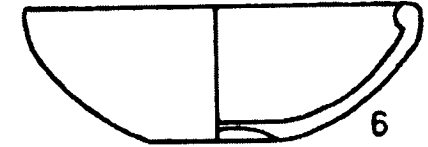
3

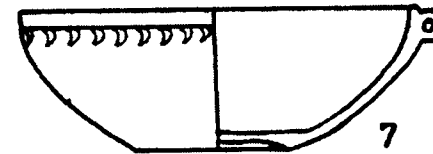
4

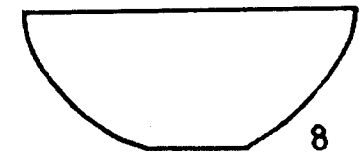
5

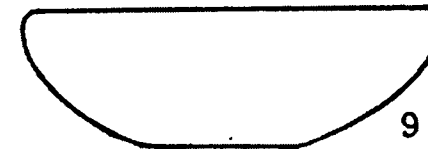
6

7

8

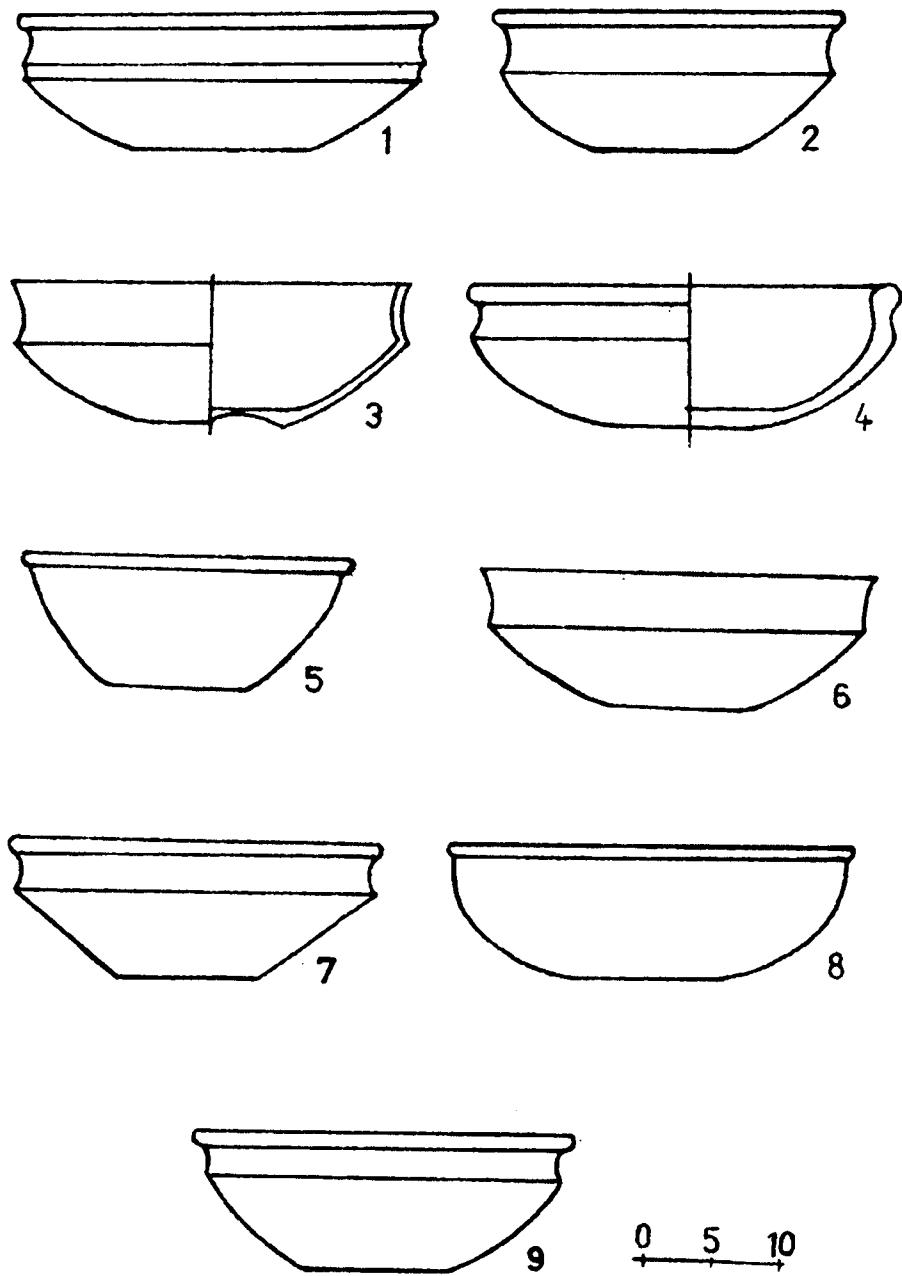

9

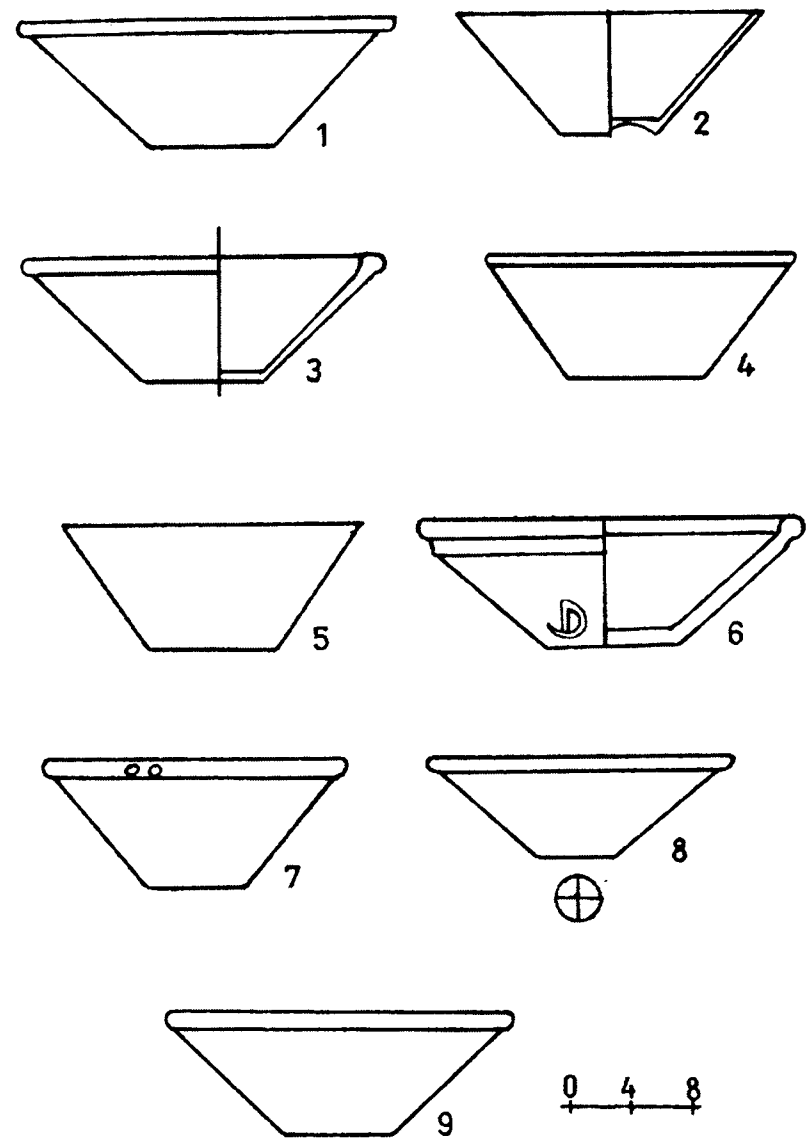
0 5 10

Աղ. LXI. Քրեղաններ 1, 3, 4 Կարմիր բլուր, 2 Արգիշտիխինլի, 5 Էրեբունի,
7 Օշական, 6, 8 Իգլիլ, 9 Արագած:

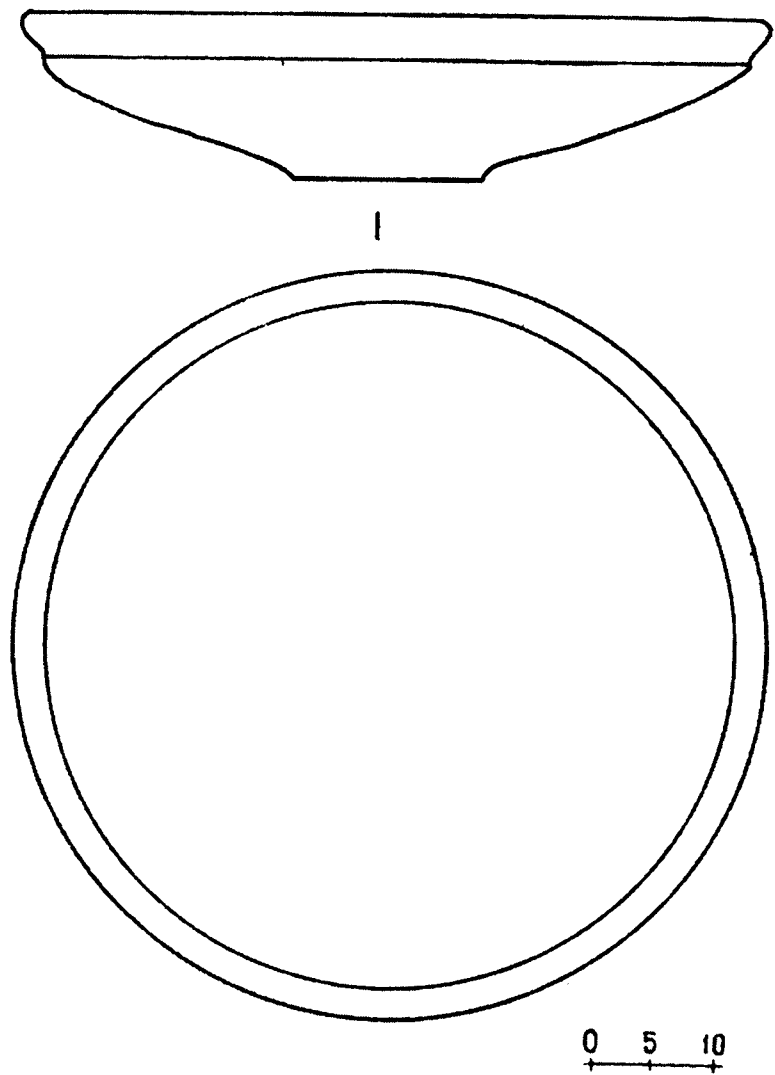
Աղ. LX. Պաշտամունքային աճյունասափոր.
«Ավտոագրեզատների» գործարան:

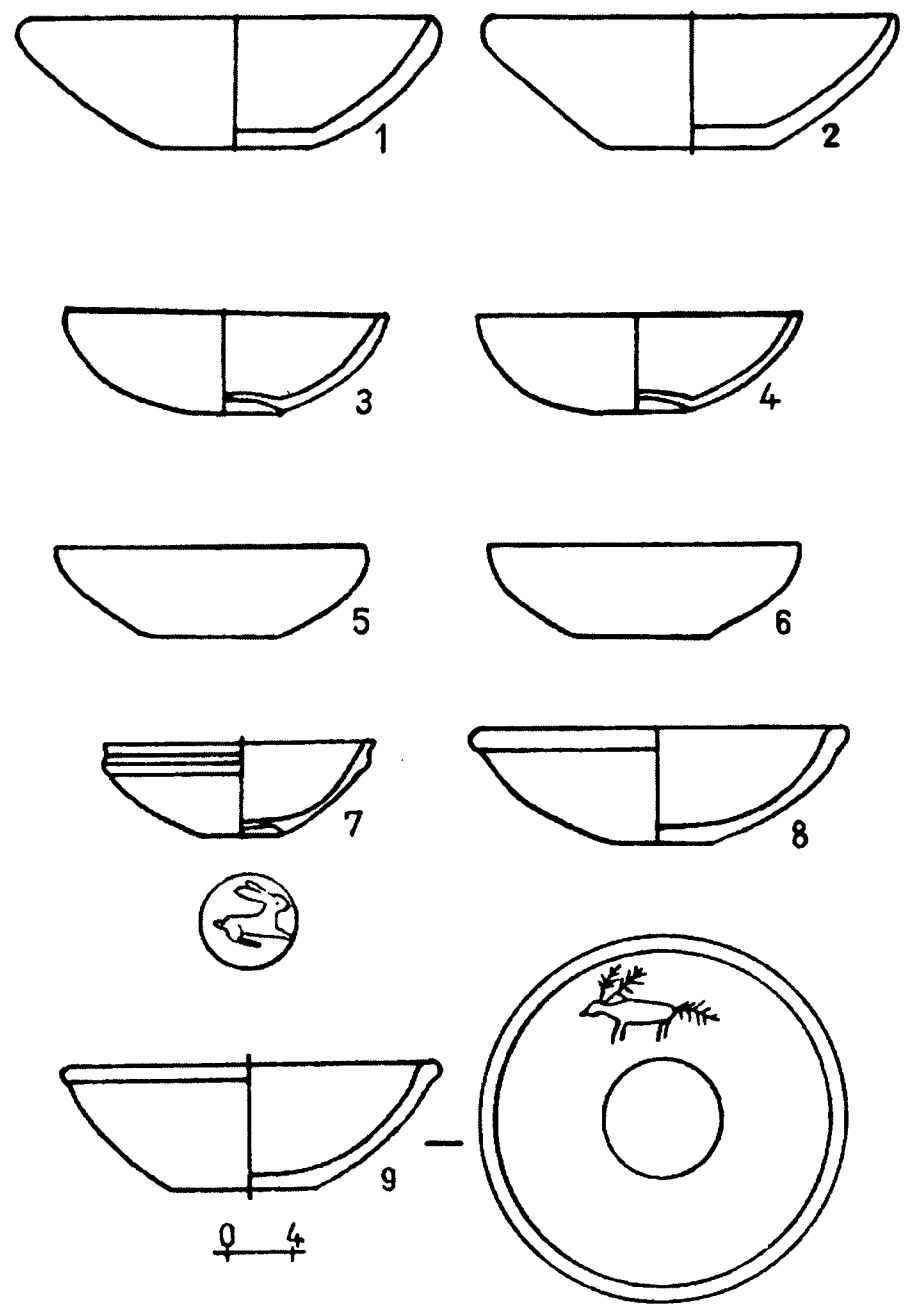
Աղ. LXII. Քրեղաններ. 1-4 Կարմիր բլուր, 6 Էրեբունի, 7 Արգիշտիխինիլի, 8, 9 Օշական, 5 Արագած:

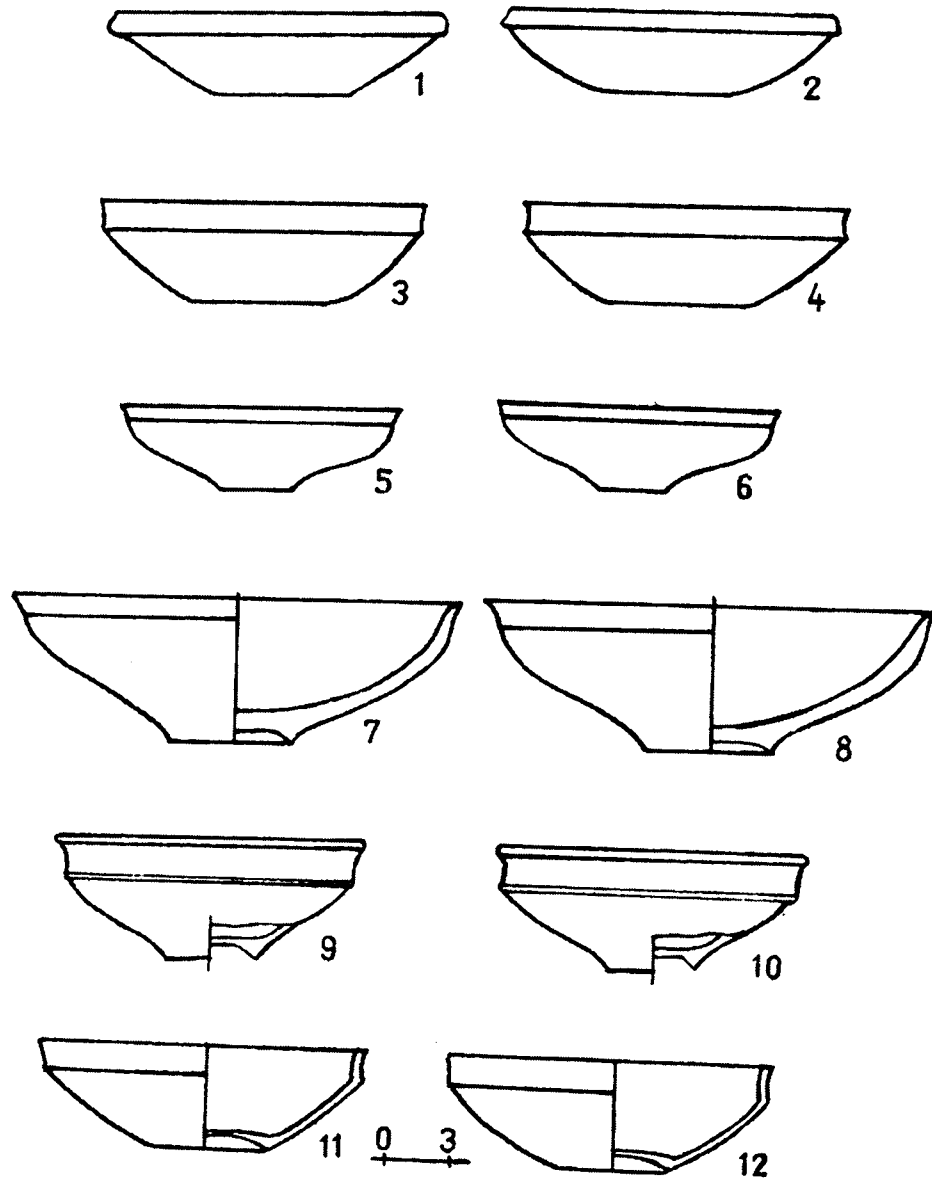
Աղ. LXIII. Քրեղաններ. 1, 7 Կարմիր բլուր, 2-4 Արգիշտիխինիլի, 8 Էրեբունի, 6, 9 Օշական, 5 Արագած:

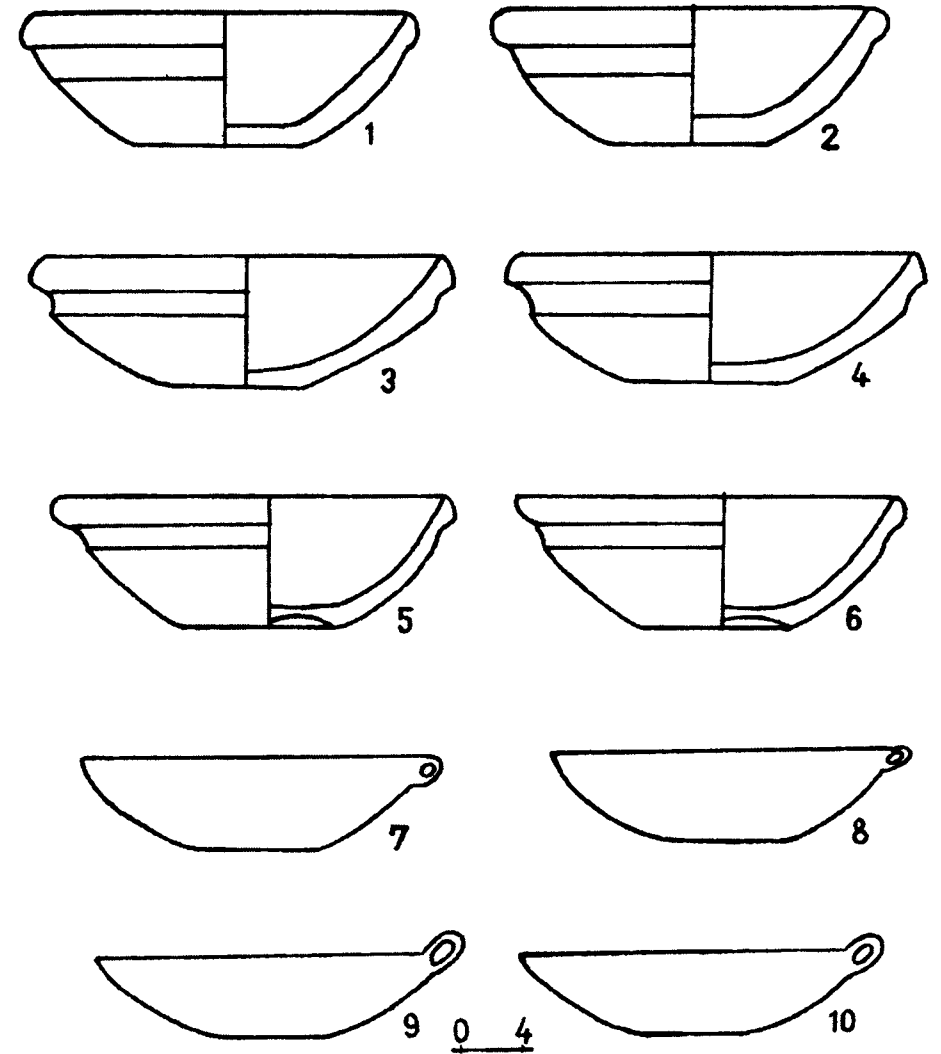
Աղ. LXIV. Թաս սկուտեղ. Արգիշտիխինիլի:

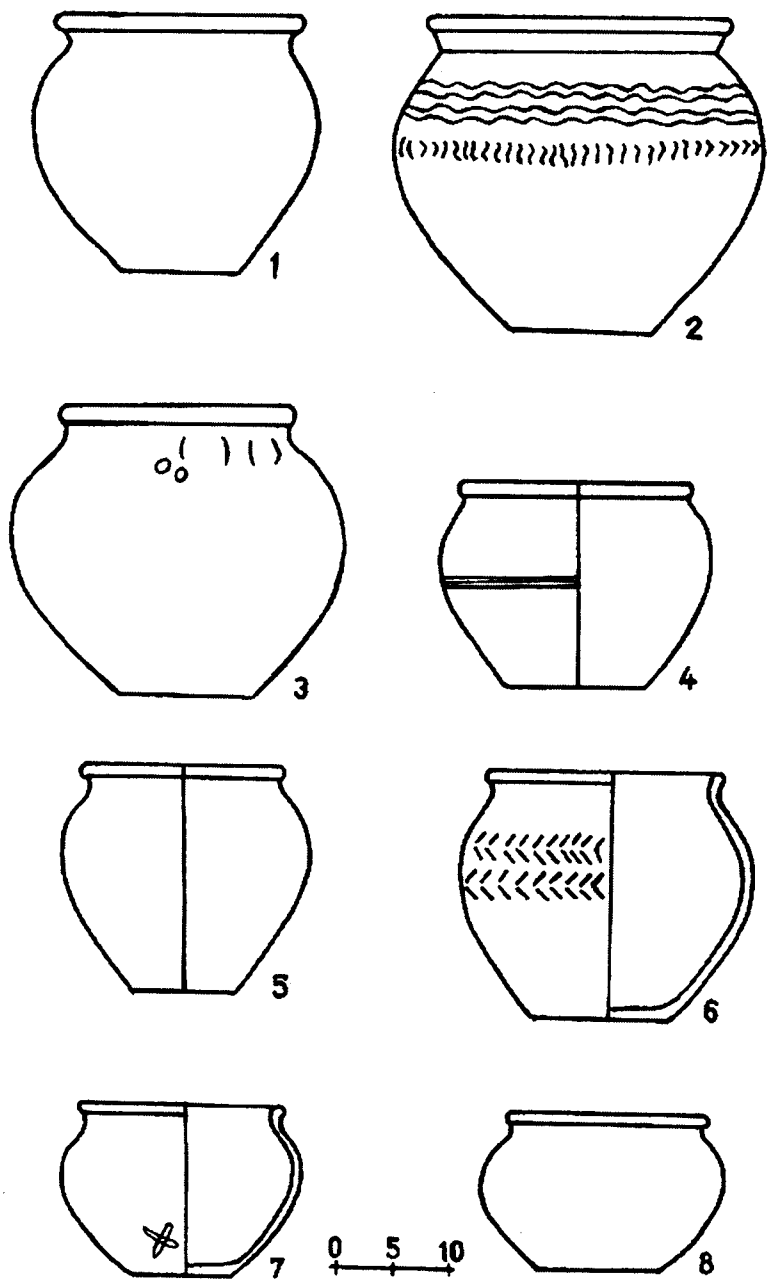
Աղ. LXV. Թասեր. 1-4 Կարմիր բլուր, 5 Էրեբունի, 6 Արգիշտիխինիլի, 8 Արագած, 7 «Ավտոագրեգատների» գործարան, 9 Օշական:

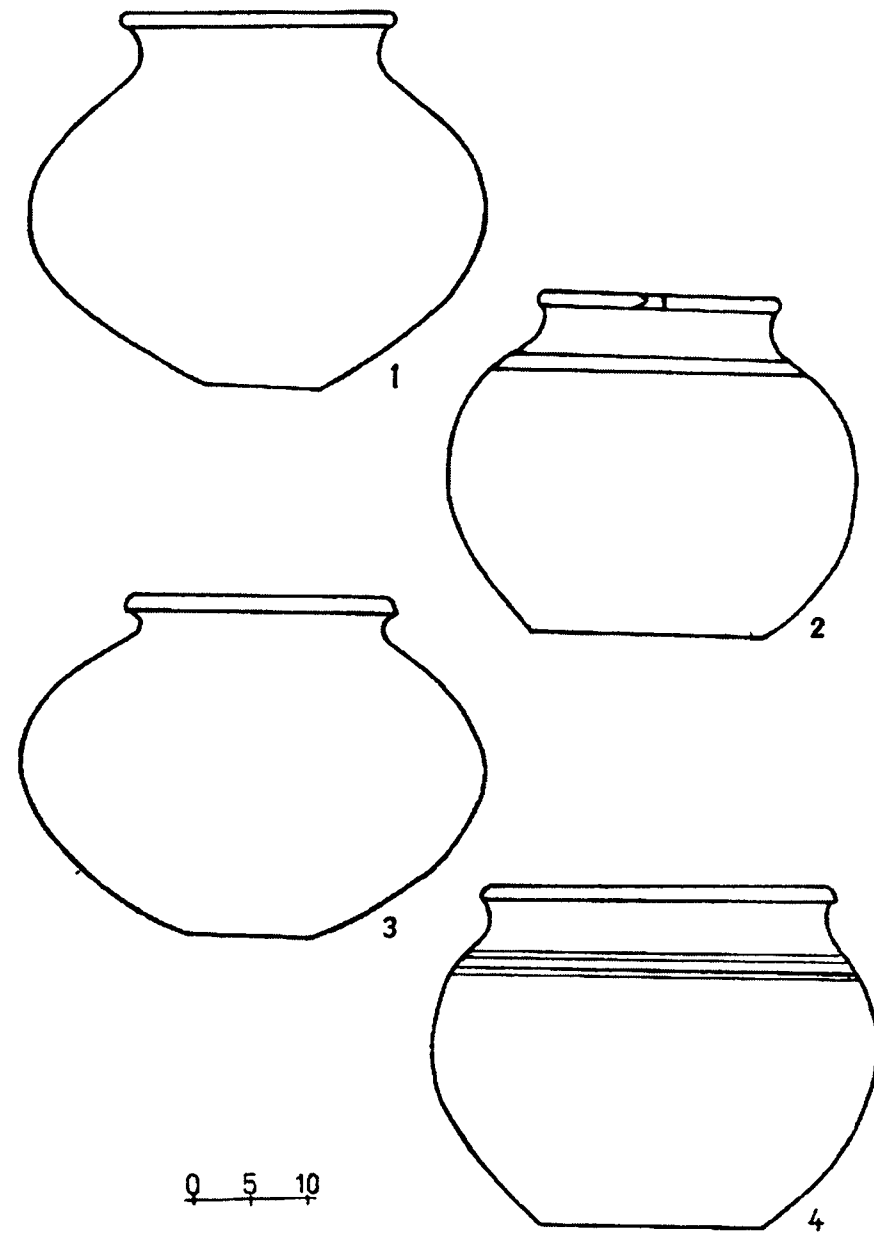
Աղ. LXVI. Թասեր. 1-3, 8 Կարմիր բլուր, 4, 5 Էրեբունի, 6, 7 Արգիշտիխինիլի 9 Բգլիլի, 10, 11 «Ավտոագրեգատների» գործարան, 12 Արագած:

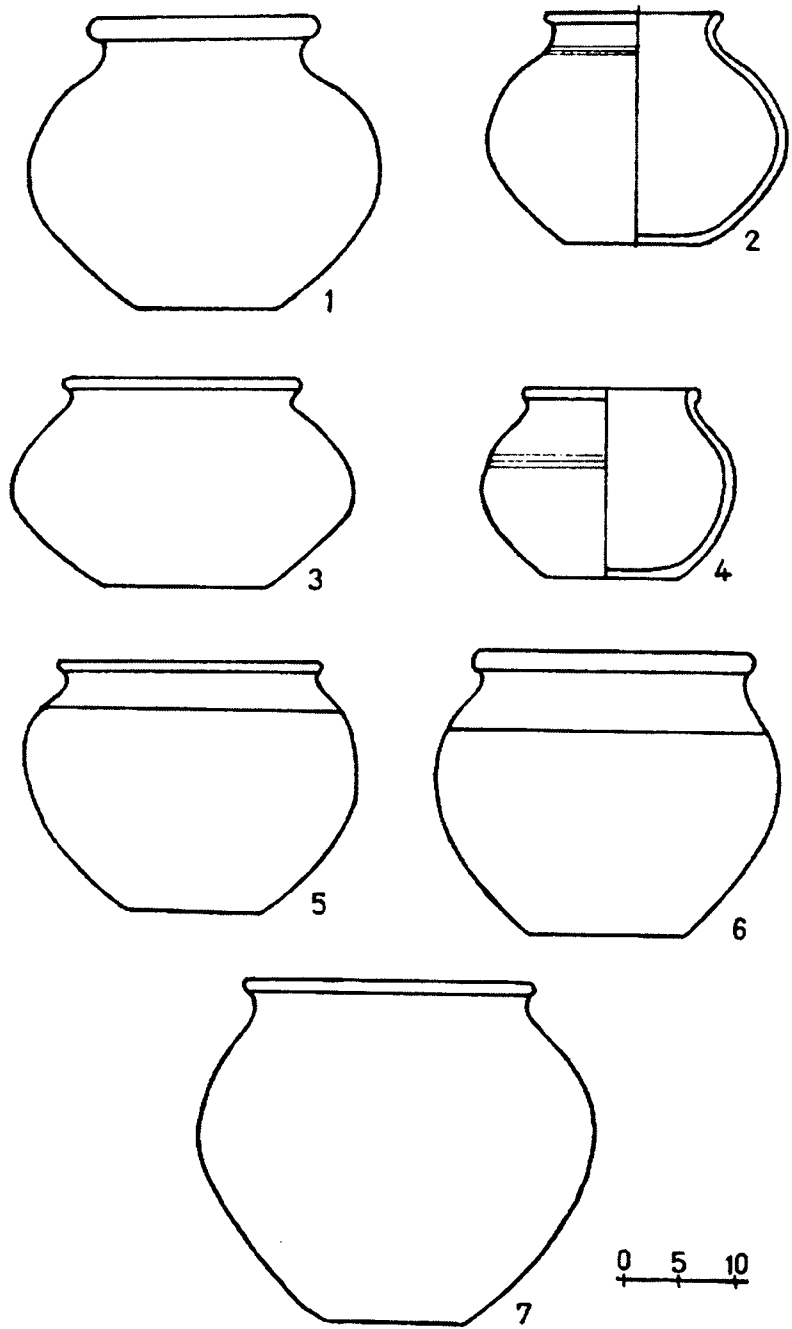
Աղ. LXVII. Թասեր. 1, 4, 7 Կարմիր բլուր, 2, 8 Էրեբունի, 3 Արգիշտիխինիլի 5, 9 Օշական, 6 Արագած, 10 Սարյանի փողոց:

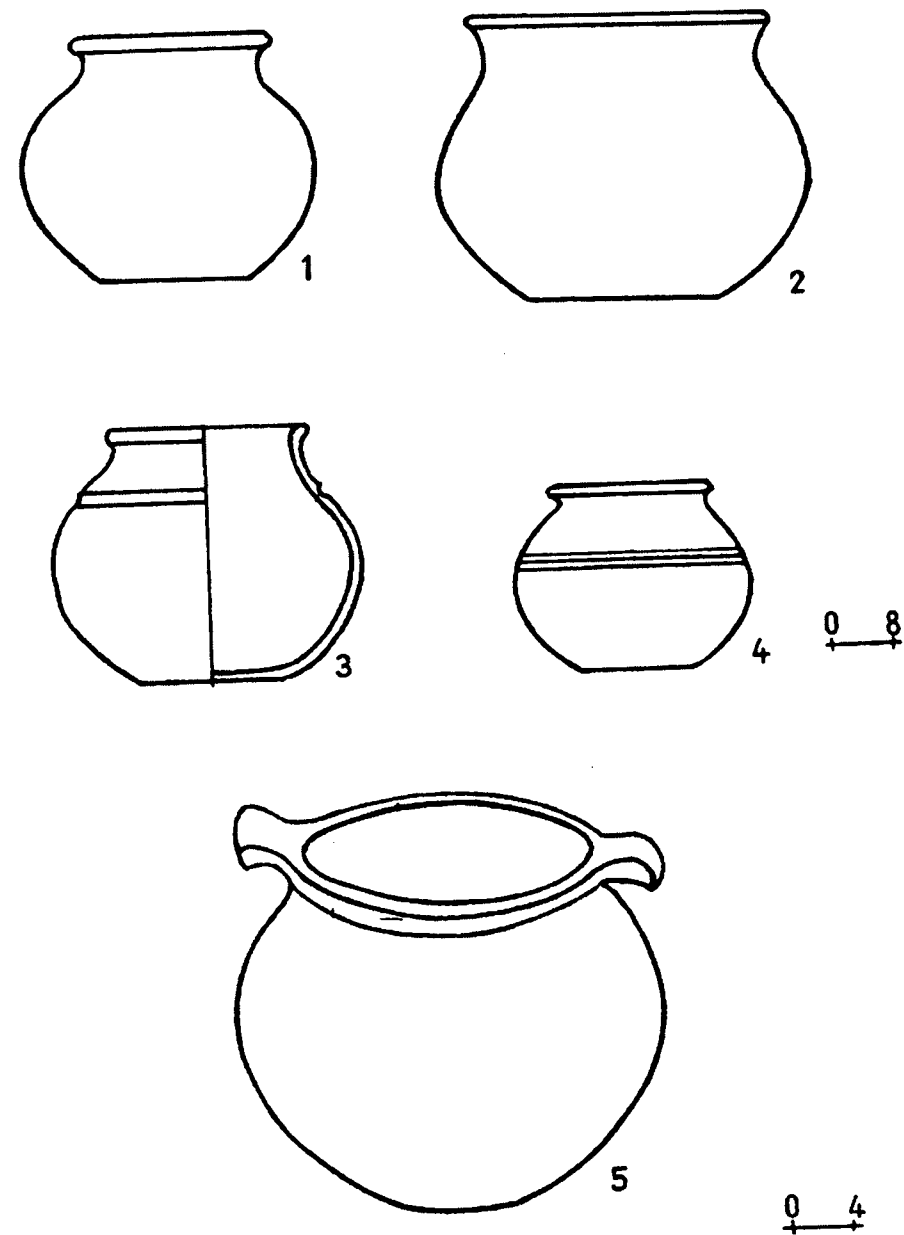
Աղ. LXVIII. Կճուճներ. 2-6 Կարմիր բլուր, 1, 7, 8 Էրեբունի:

Աղ. LXIX. Կճուճներ. 1-4 Կարմիր բլուր:

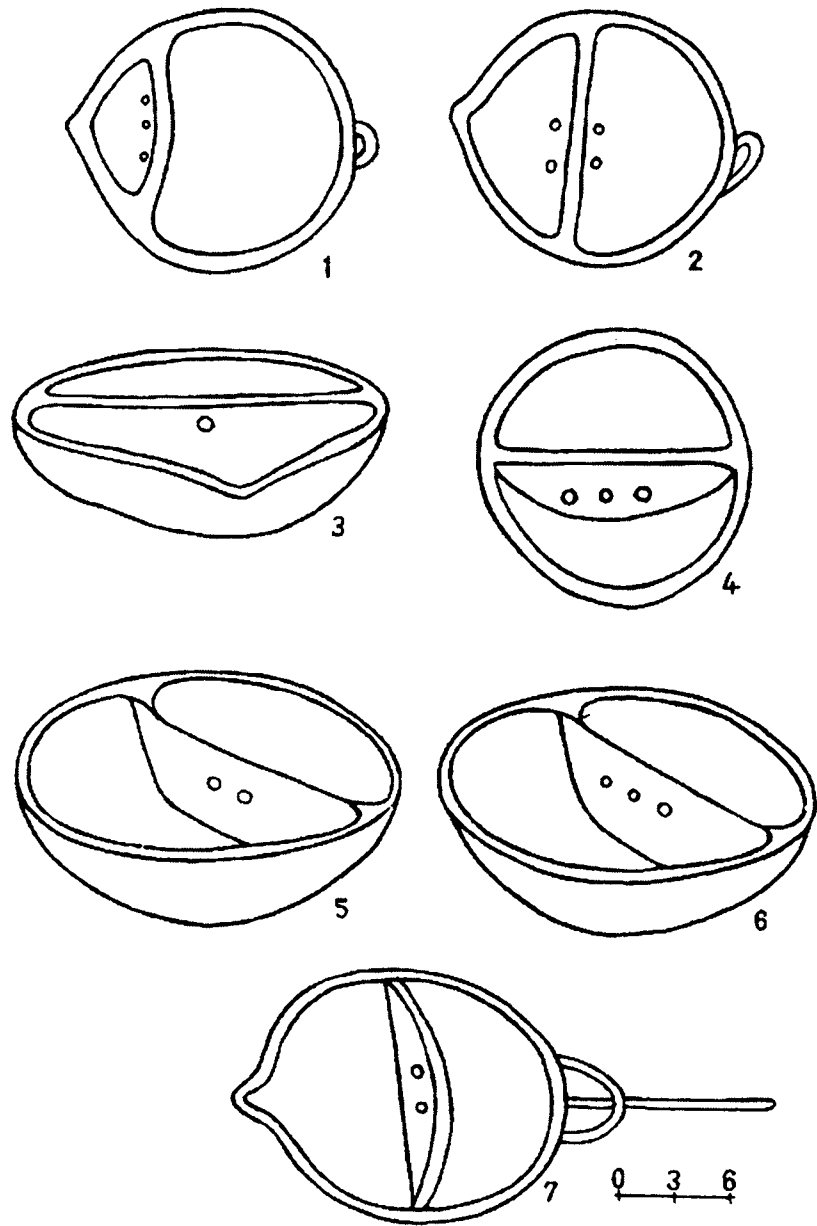

Աղ. LXX. ԿճՈՃՆԵՐ. 2, 6, 7 ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՐ, 1, 4 ԻԳՎԻՐ,
5 ԼՐԵՔՐՈՆԻ, 3 ԱՐԳԻՆՏԱԽԻՄԻՆԻՎԻ:

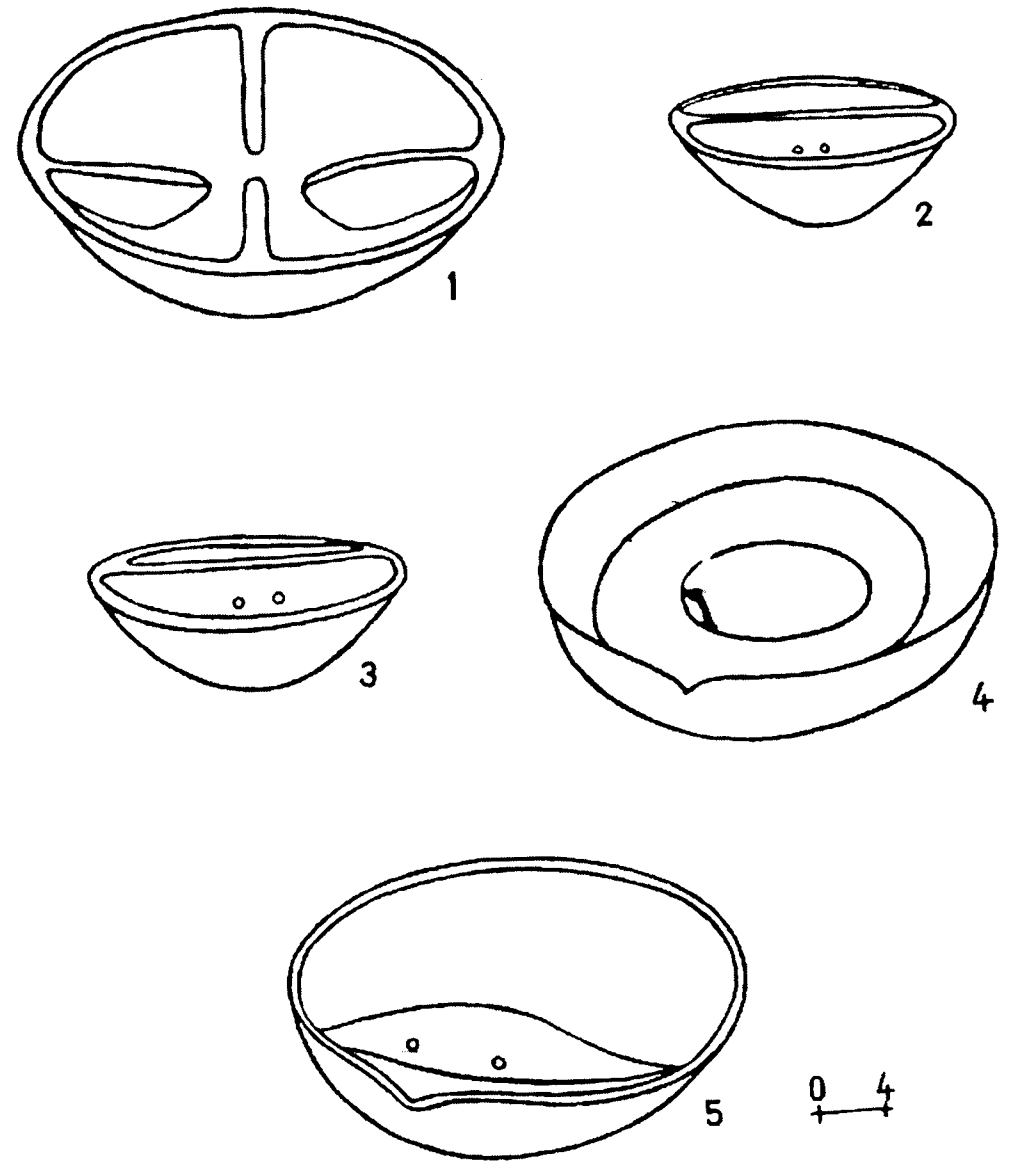

Աղ. LXXI. ԿճՈՃՆԵՐ. 1, 2 ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՐ, 3, 4 ԻԳՎԻՐ, 5 ԱՐԳԻՆՏԱԽԻՄԻՆԻՎԻ:

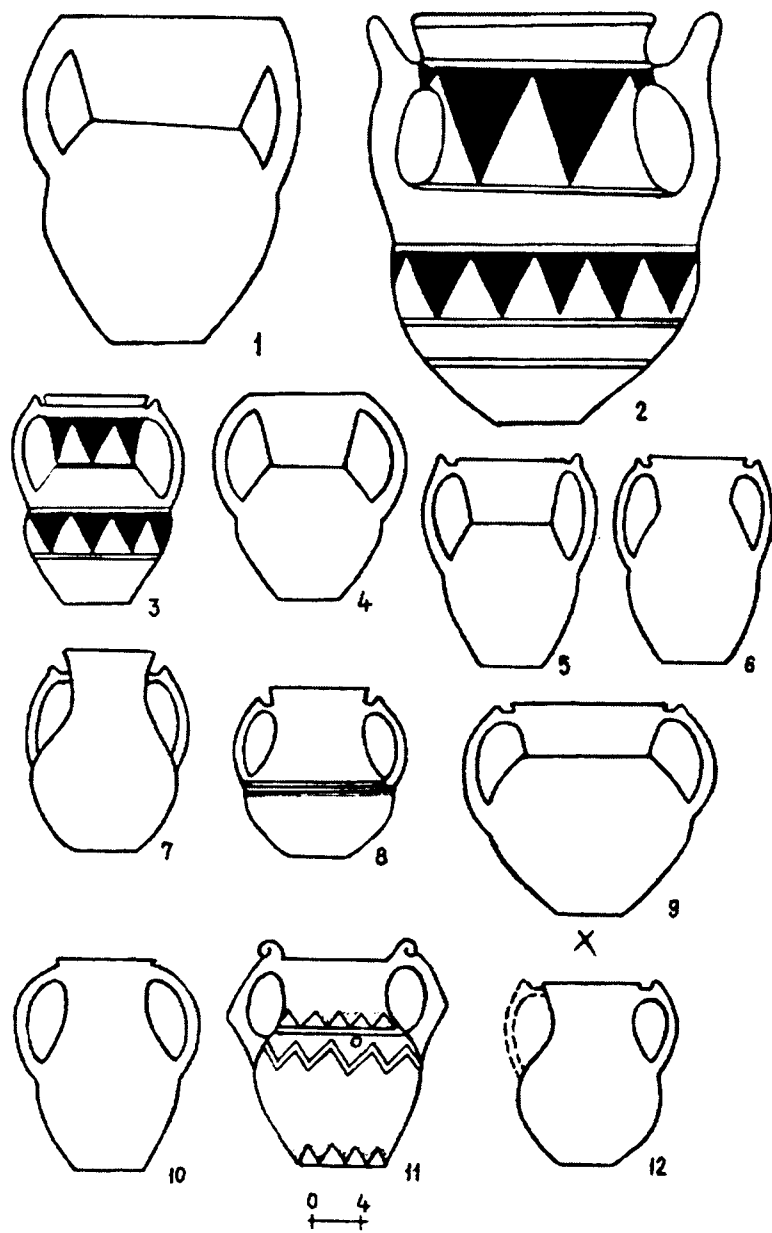

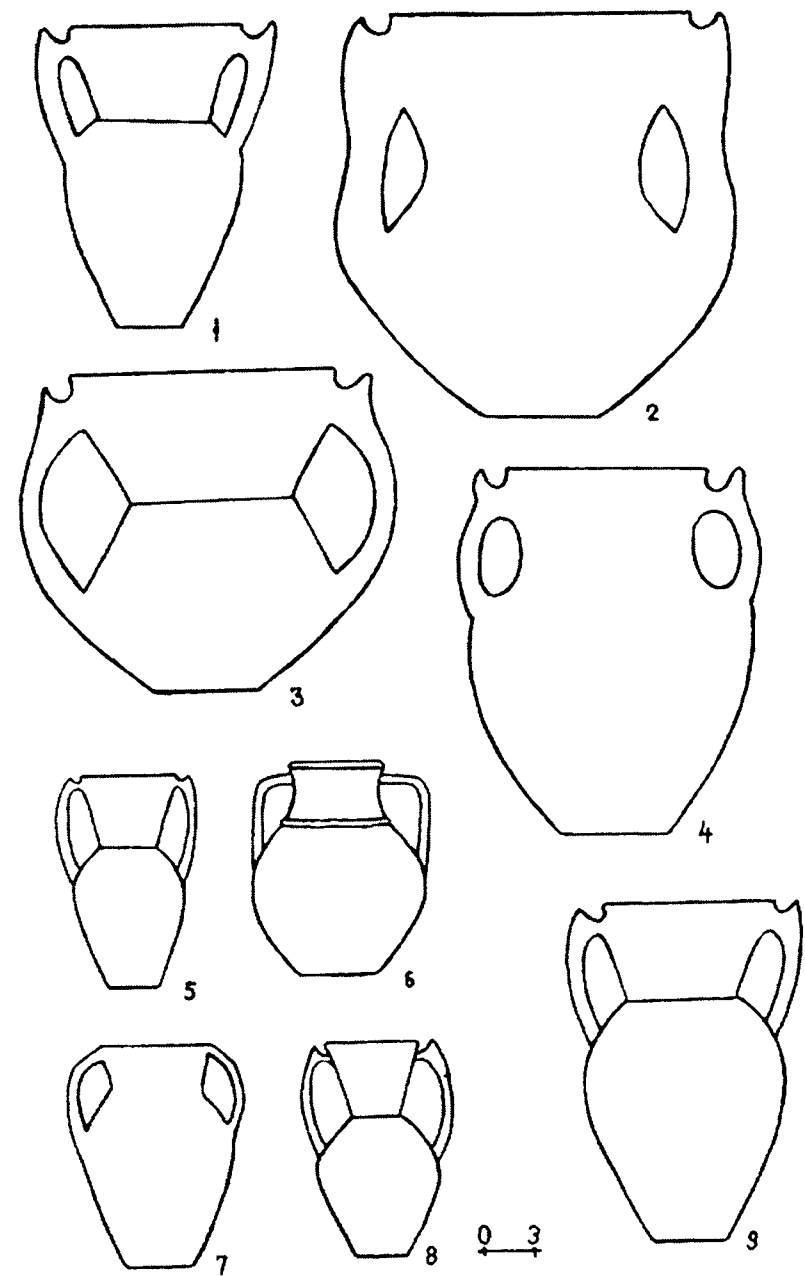
Աղ. LXXII. Երևանի քաղաքի քարե դրամներ: 1, 2, 5 Կարմիր բլուր, 6 Արգիշտիի ժամանակ, 3 Օշական, 7 Արևմտյան Հայաստան:

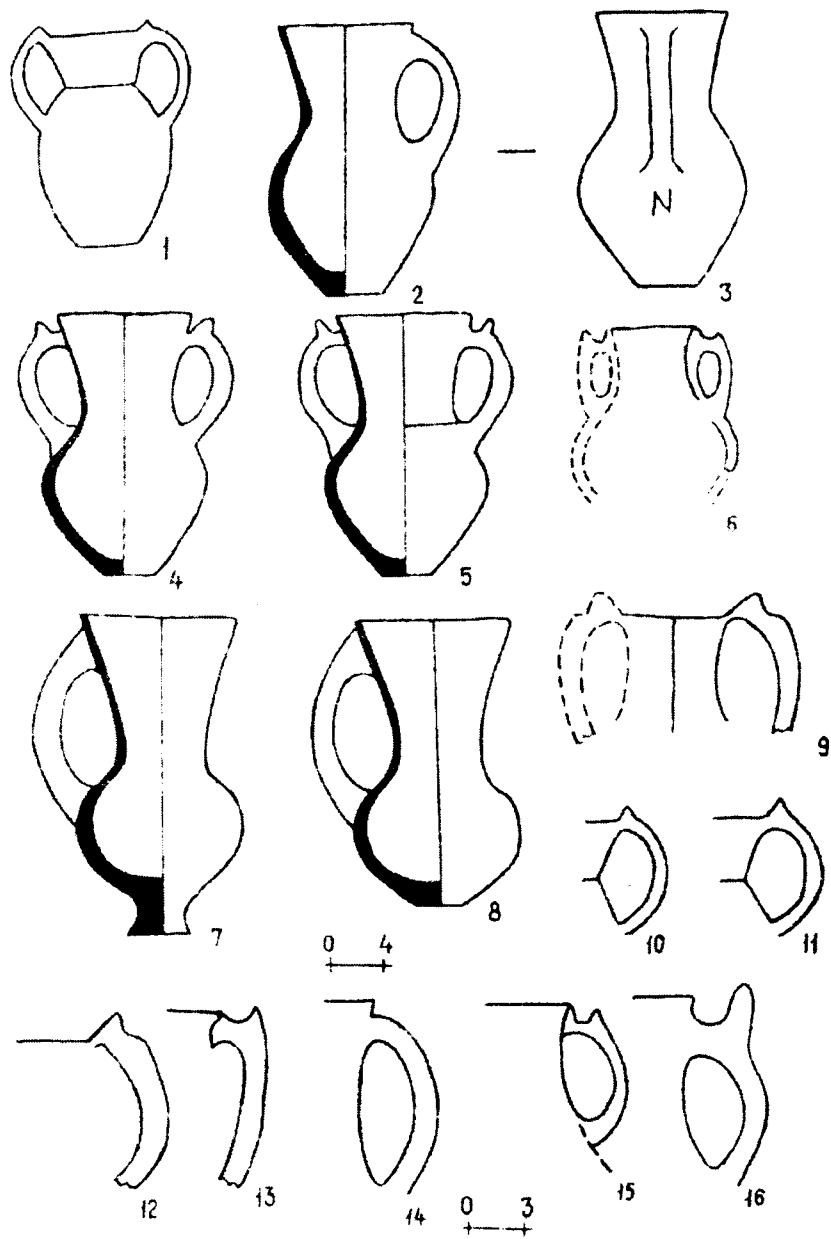
Աղ. LXXIII. Զրագներ: 4, 5 Կարմիր բլուր, 1-3 Էրևանի:

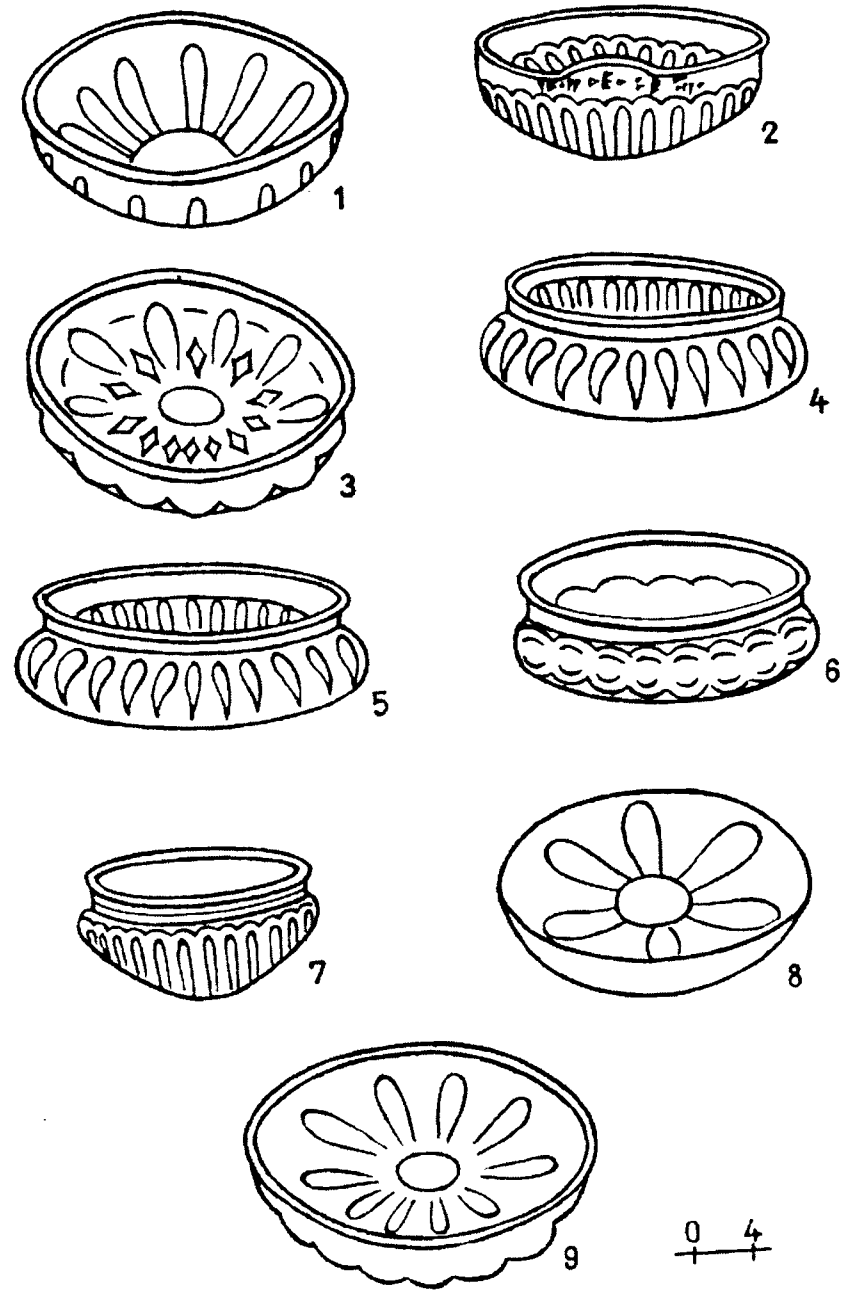
Աղ. LXXIV. Երկկանթ գավաթ սափորներ. 4, 5 Կարմիր բյուր, 1, 2, 9 Արգիշտիխինիլի, 6, 7, 10 Օշական, 3, 12 Էրեբունի, 8 Սարուխան, 11 Հարժիս:

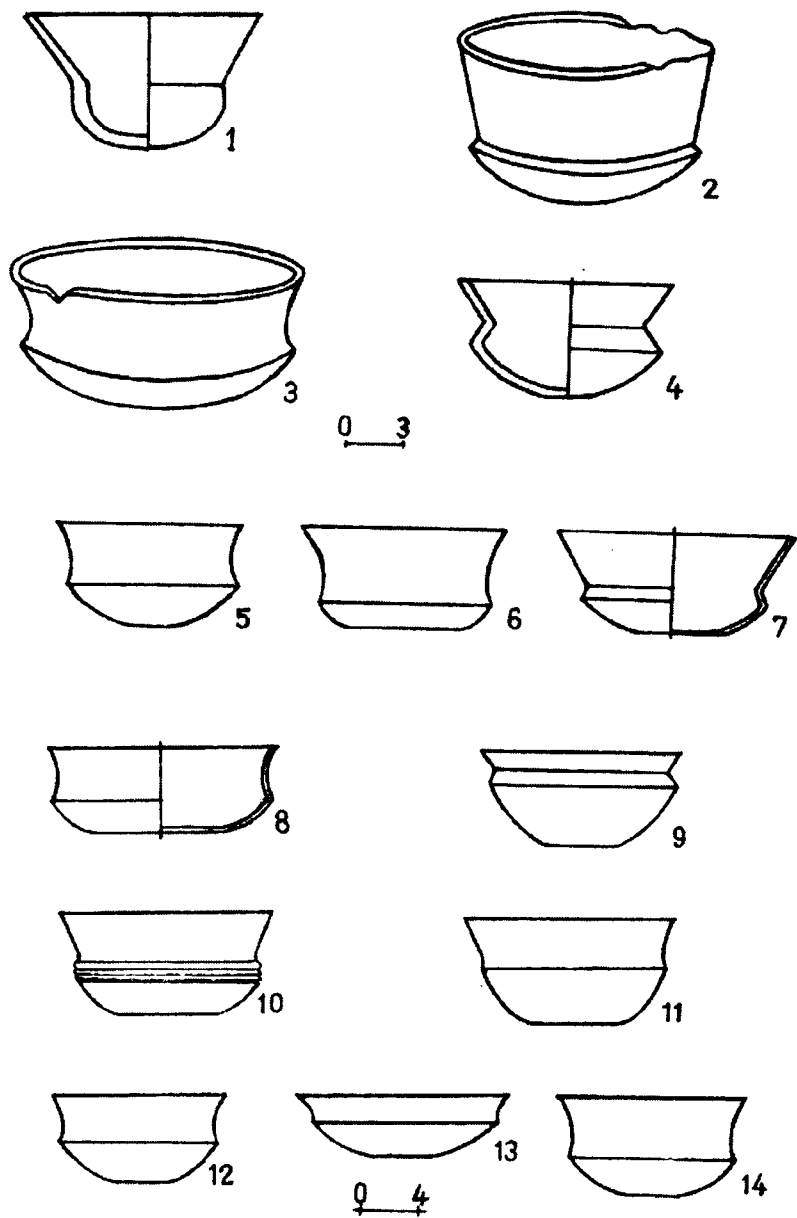
Աղ. LXXV. Երկկանթ գավաթ սափորներ. 1-4 Արգիշտիխինիլի, 5, 6 Էրեբունի, 7, 9 Կարմիր բյուր, 8 Օշական:

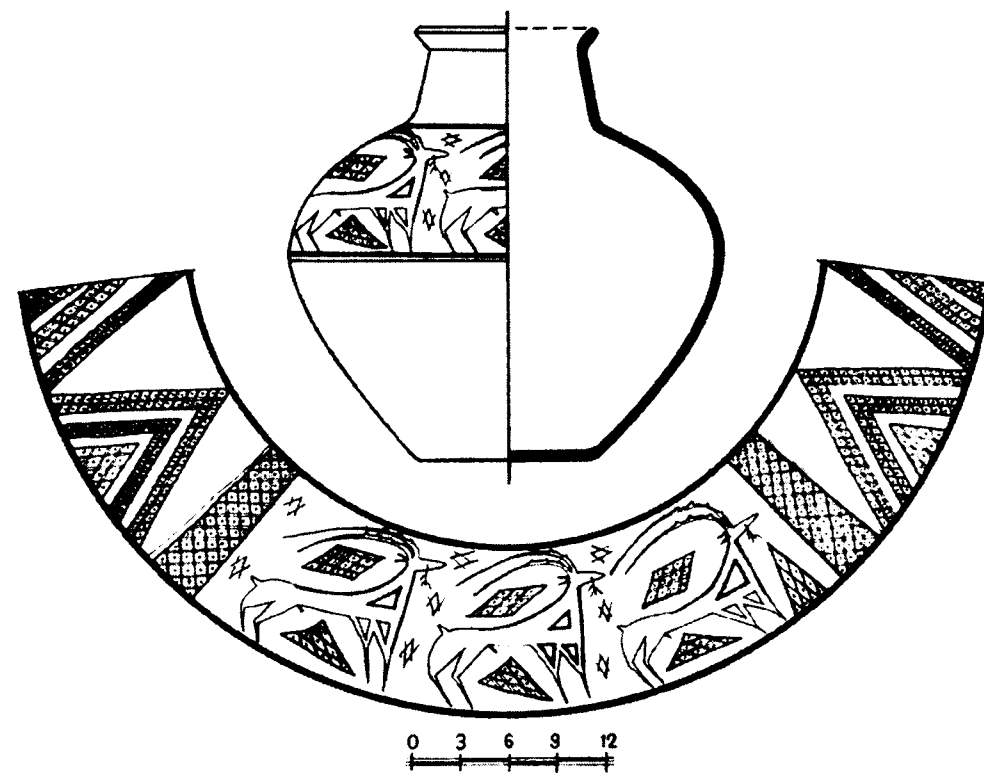
Աղ. LXXVI. Երկկանք զավար սափորներ. 1, 10, 11, 15, 16 Օշական, 2, 3, 12-14 Արագած, 9 Թագազյուղ, 6 Սարյանի փողոց, 7 Թոփրախ-կալե, 8 Իգլիլի, 4 Բաստան, 5 Ալթին-թեփե:

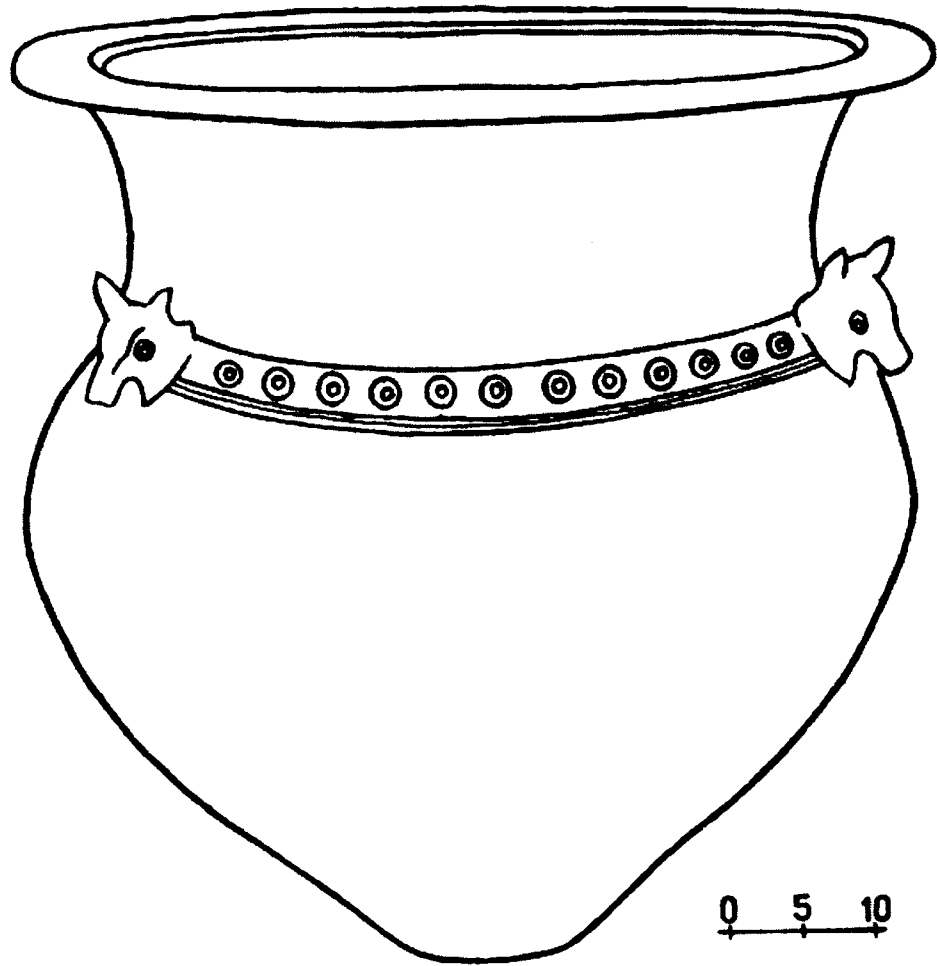
Աղ. LXXVII. Փիալաներ. 2, 4-7 Արևմտյան Հայաստան, 3 Էրեբունի, 1, 8 Կարմիր բլուր, 9 Օշական:

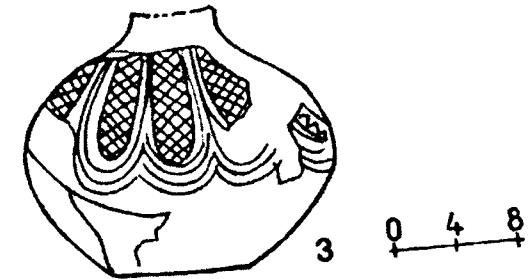
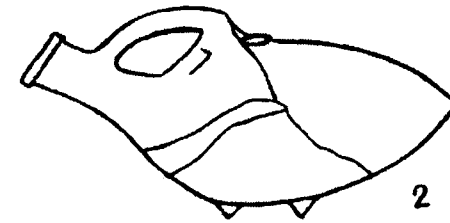
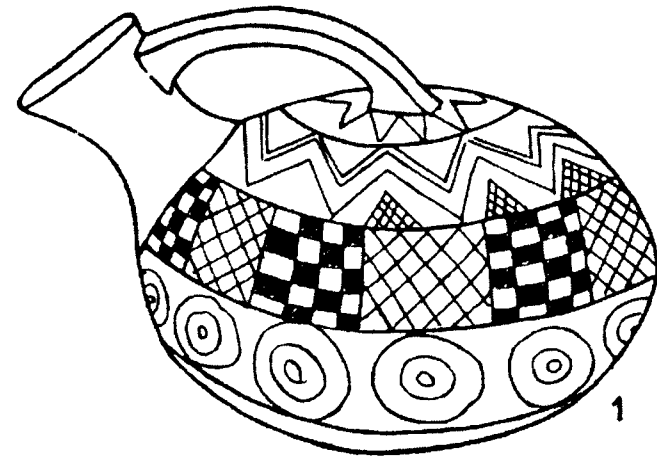
Աղ. LXXVIII. Փխալաներ. 1, 3, 5 Կարմիր բլուր, 2, 4 Արգիշտիխինիլի, 6, 12 Էրերունի, 7, 8 Արագած, 9-11 Օշական, 13, 14 Արամուս:

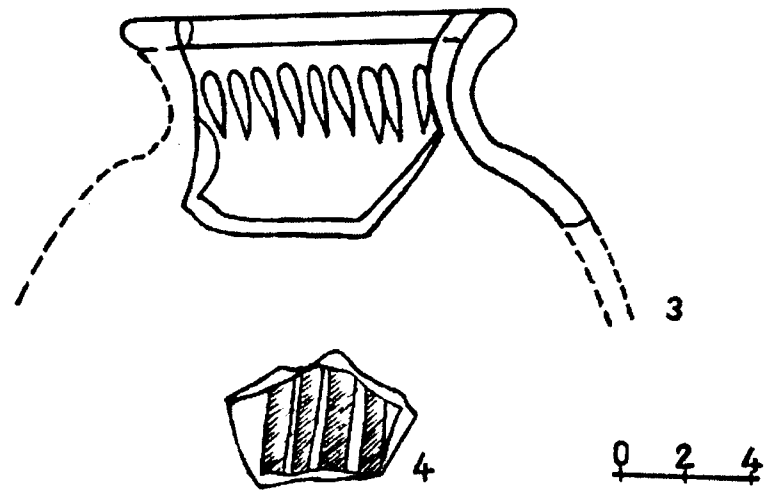
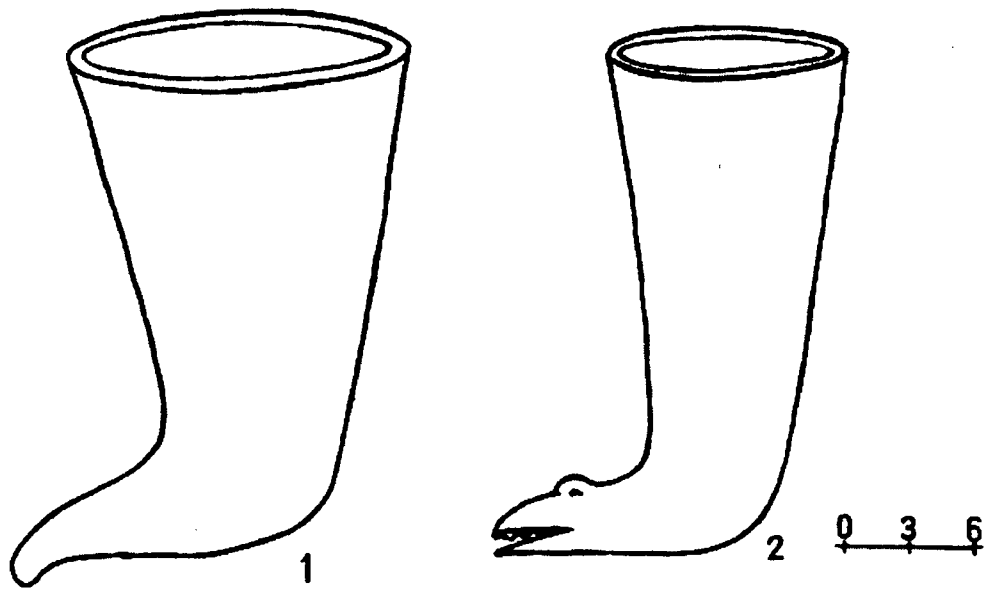
Աղ. LXXIX. Գունազարդ անոթ. Օշական:

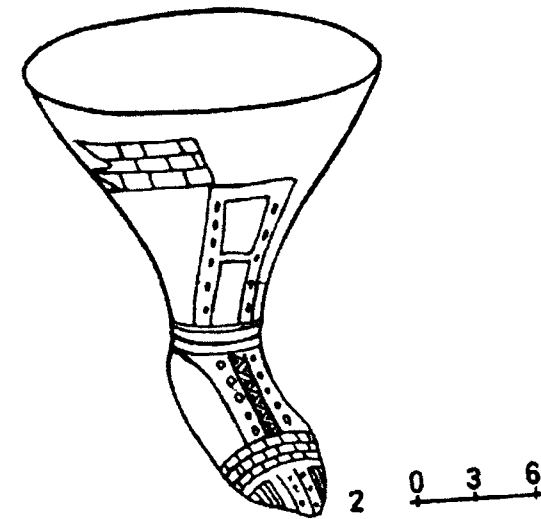
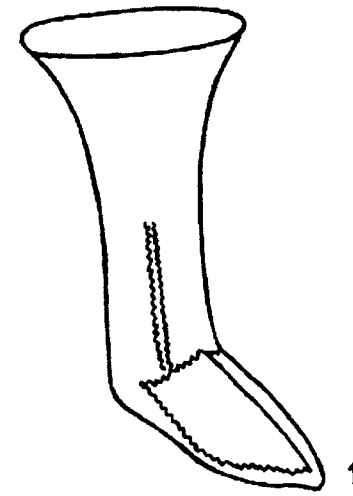
Աղ. LXXX. Գունազարդ անոթ. Կարմիր բլուր:

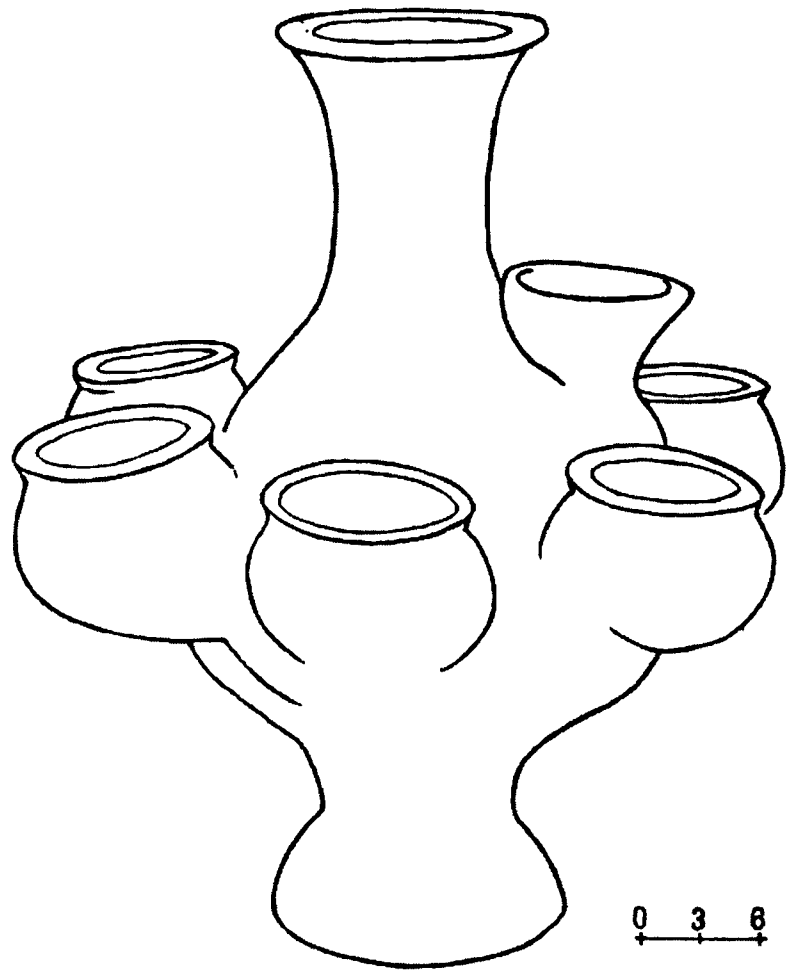
Աղ. LXXXI. Ասկոսներ. 1 Կարմիր բլուր, 2 Սարյանի փողոց, 3 գունազարդ անոթ. Օշական:

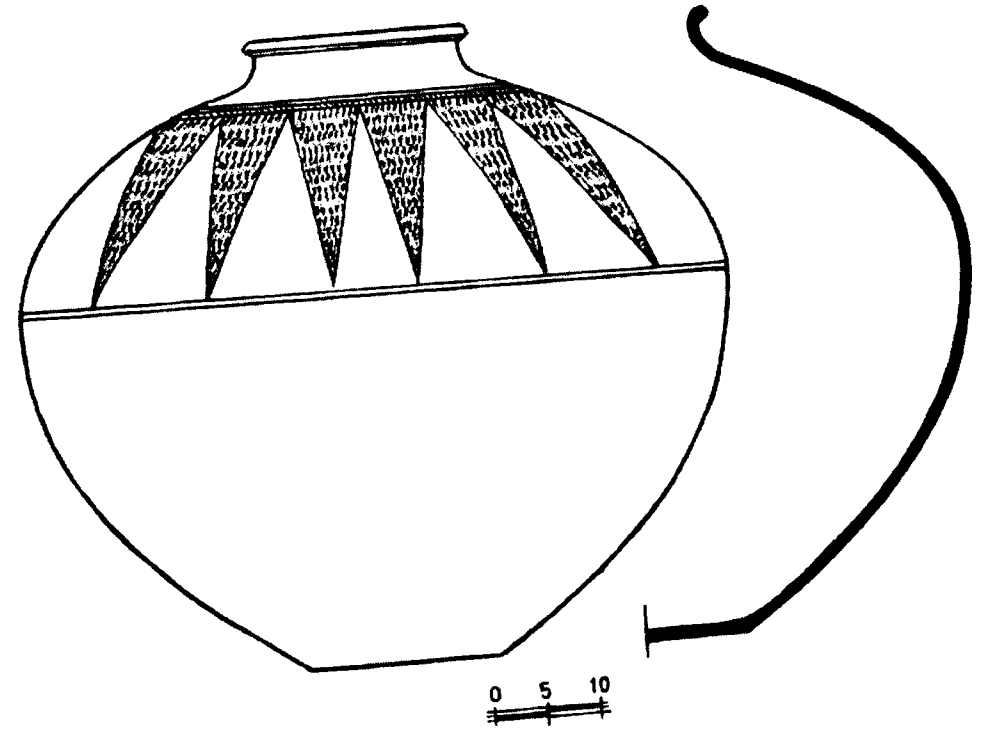
Աղ. LXXXII. Ռիտոններ. 1 Էրեբունի, 2 Արգիշտիխինիլի; գունագարդ խեցեղեն.
3, 4 Կարմիր բլուր:

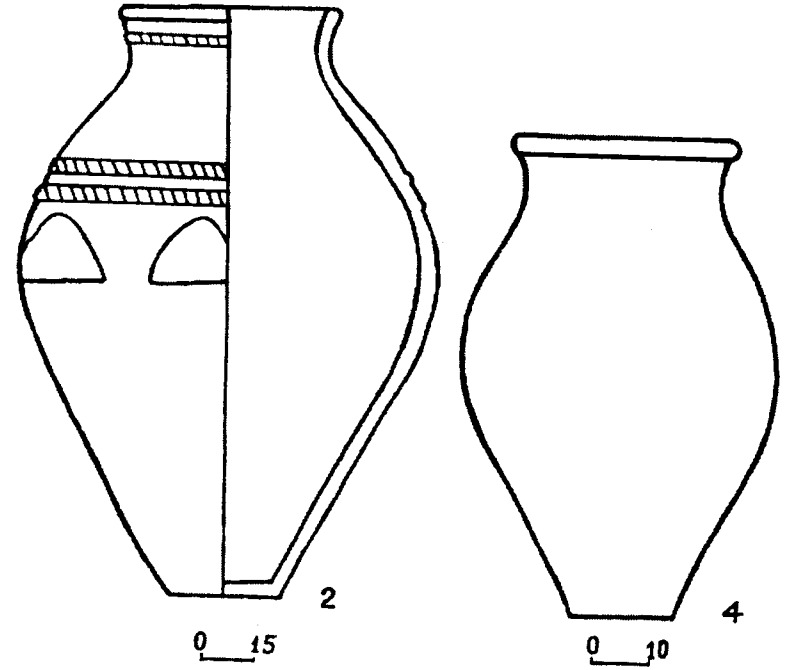
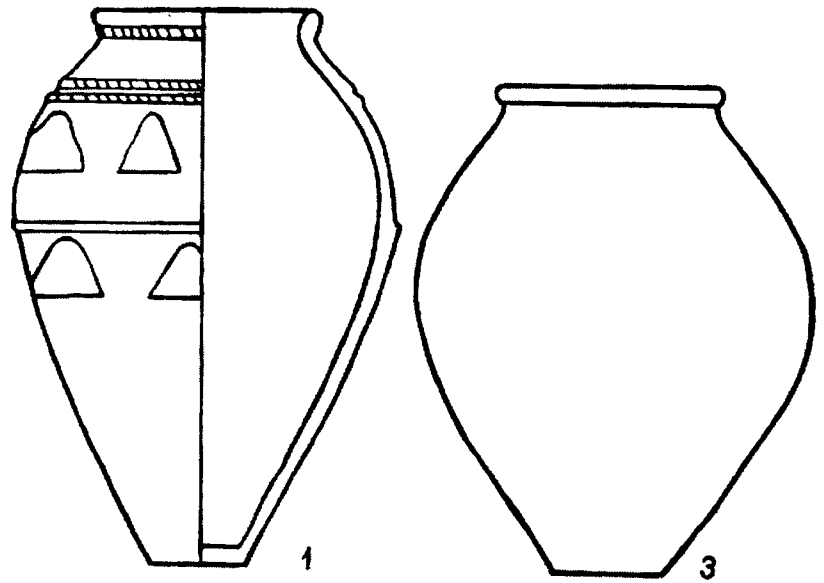
Աղ. LXXXIII. Գավաթ անոթներ. 1, 2 Կարմիր բլուր:

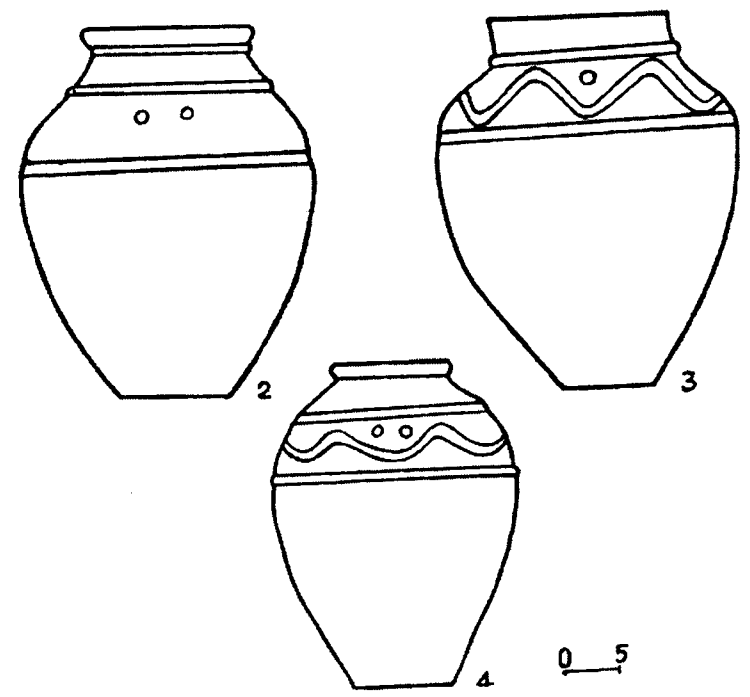
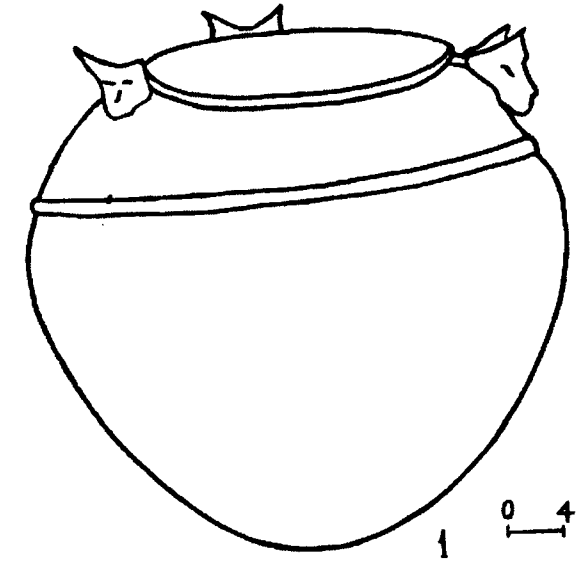
Աղ. LXXXIV. Կեռնու. Կարմիր բլուր:

Աղ. LXXXV. Կարաս. Կարմիր բլուր:

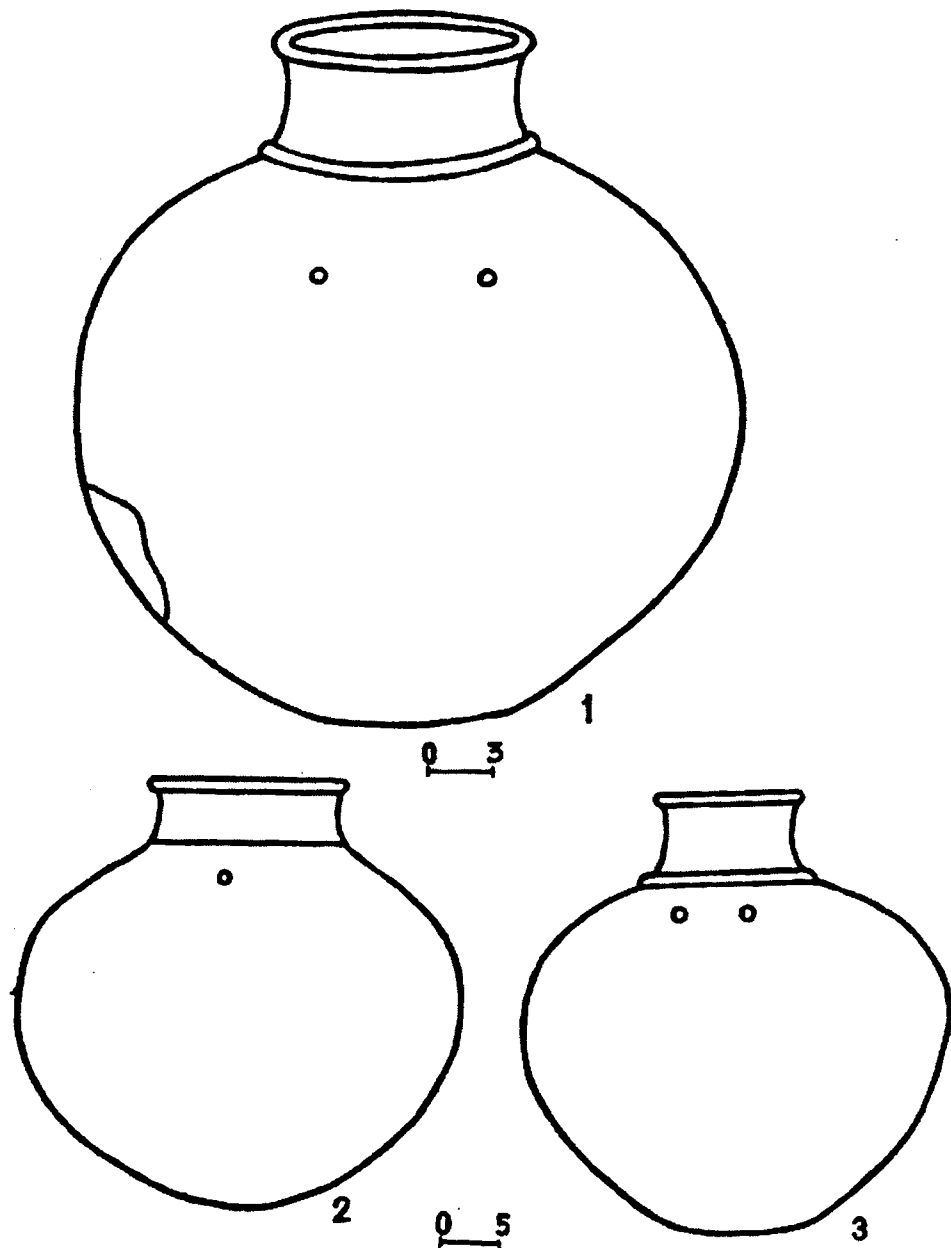

Աղ. LXXXVI. Կարասներ. 1-4 Արագած:

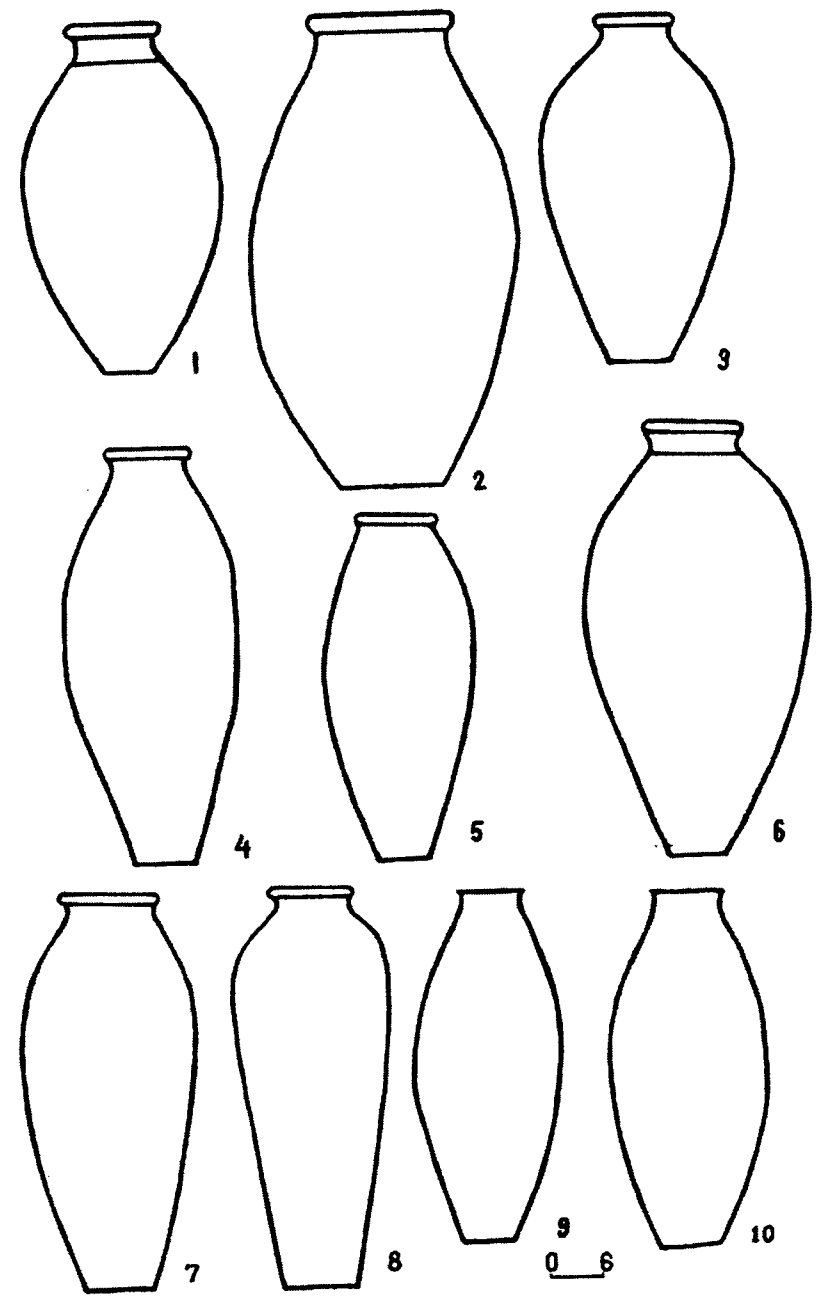

Աղ. LXXXVII. Անյունասափորներ. 1-4 Ալթին-թեփե:

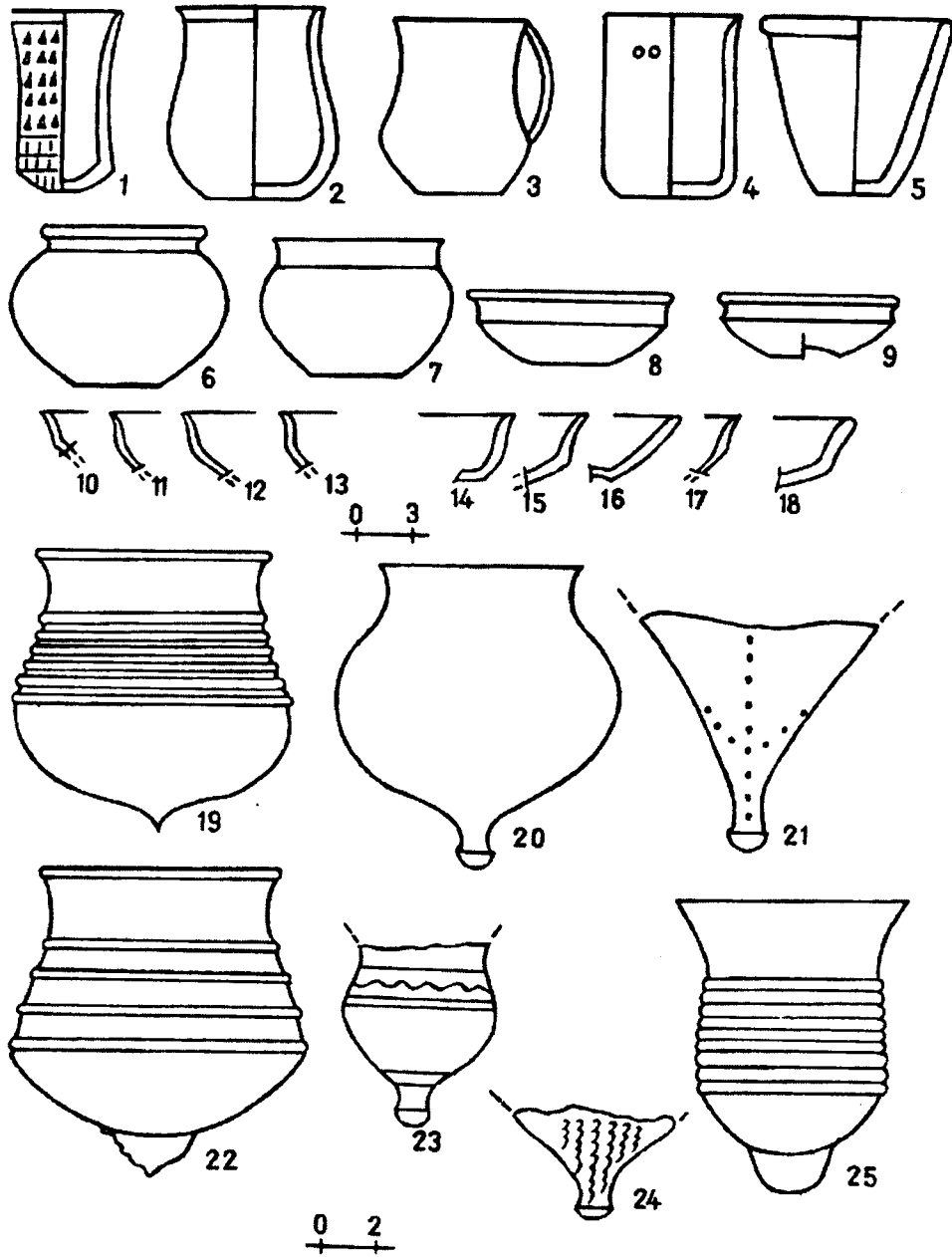

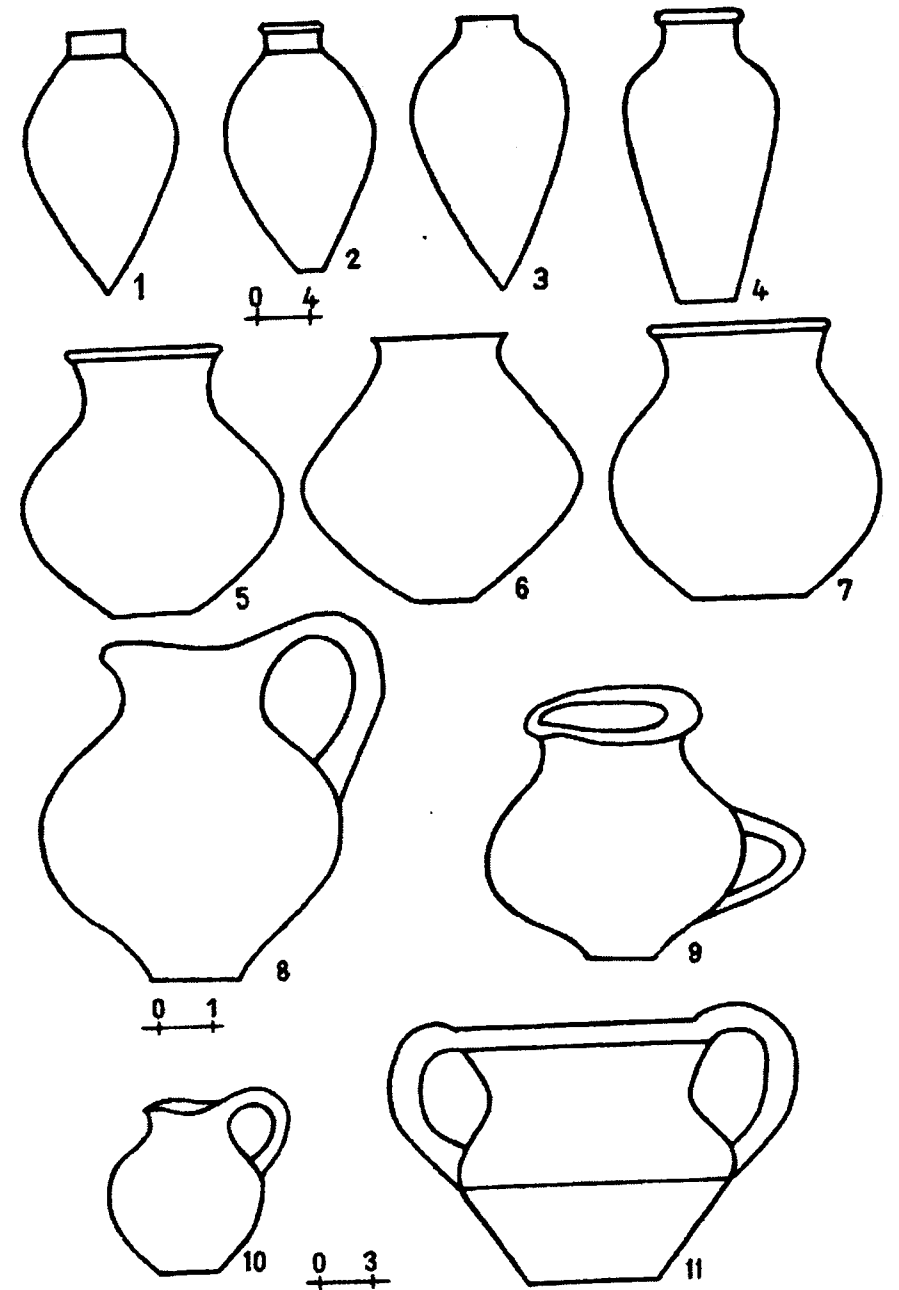
Աղ. LXXXVIII. Աճյունասափորներ. 1-3 Ալփին-քեփե:

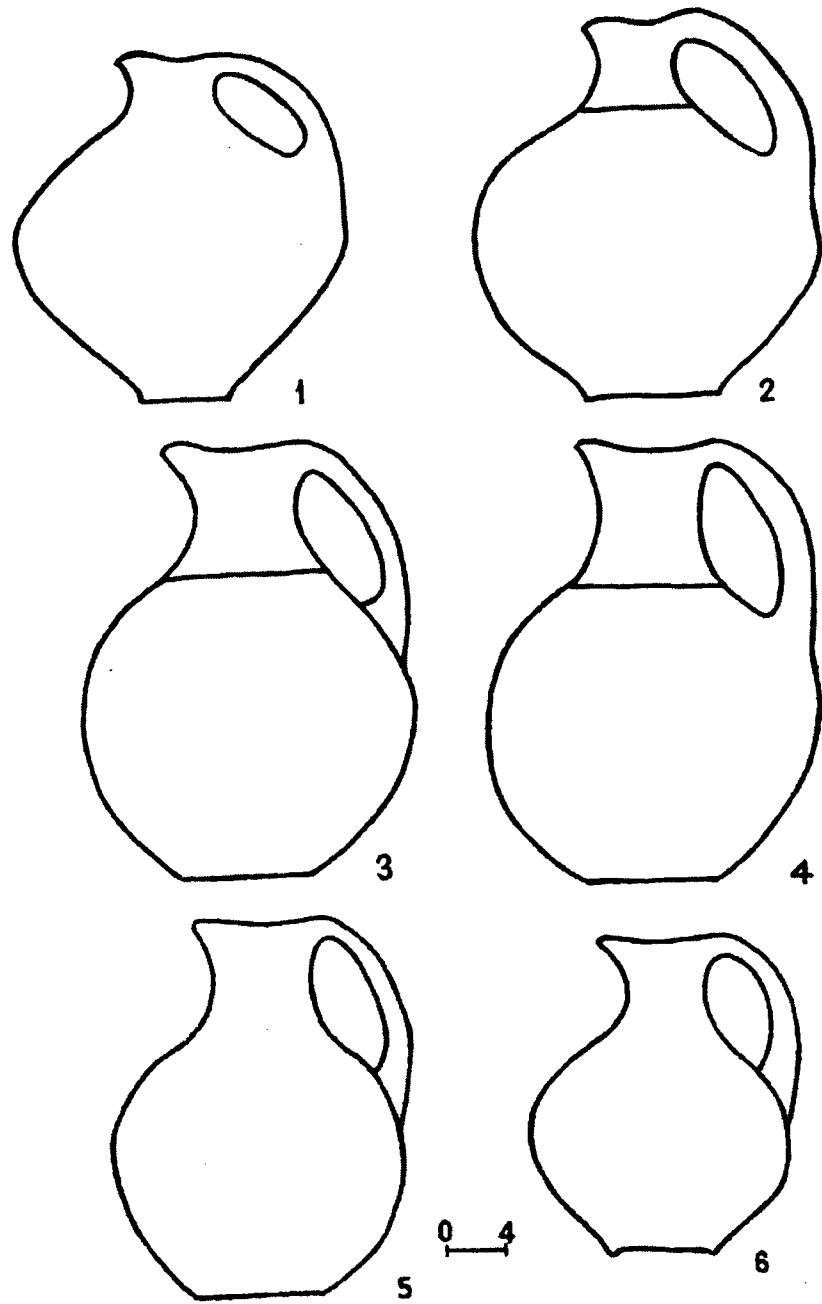
Աղ. LXXXIX. Գարեջրի անոթներ:

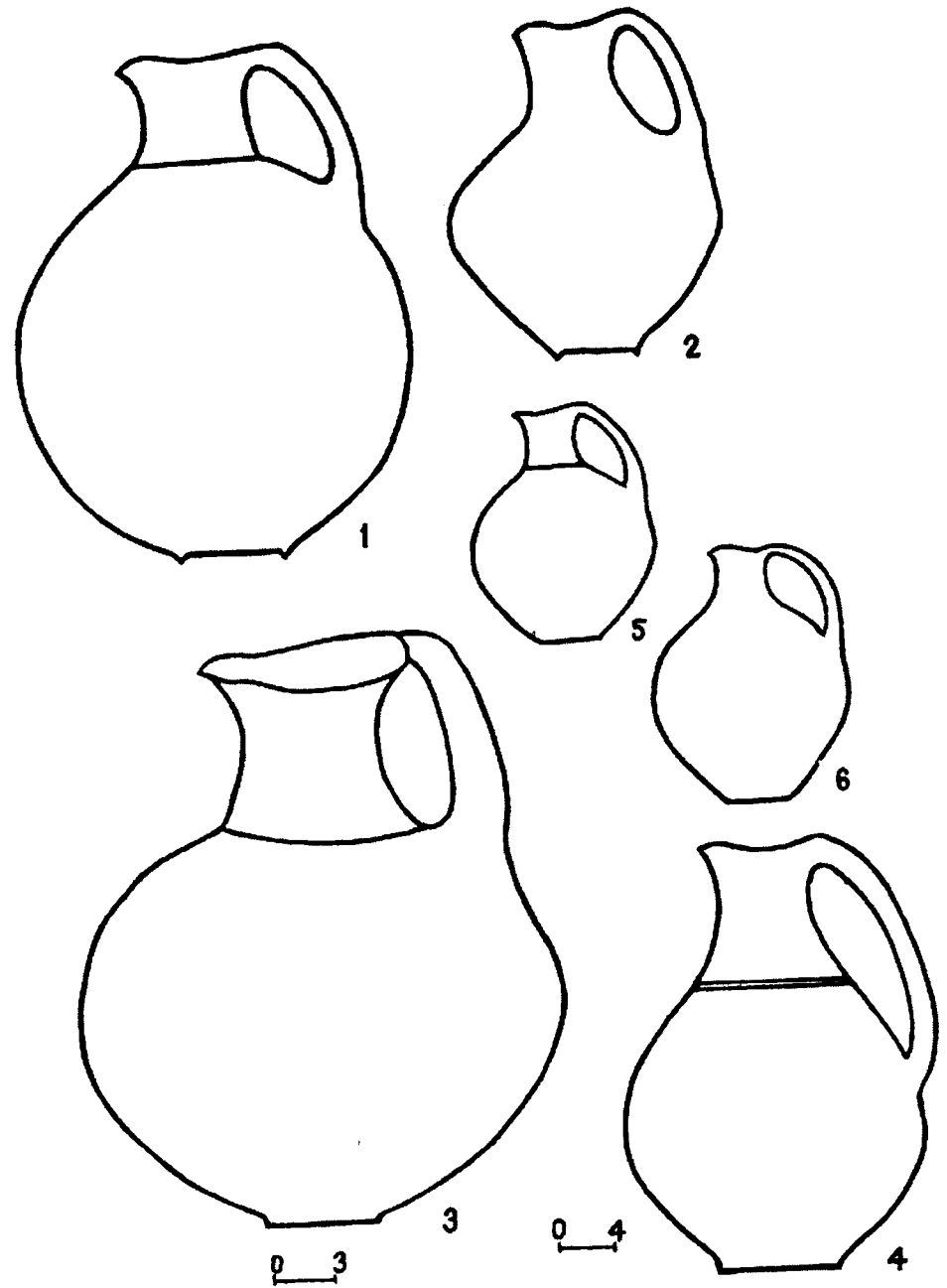
Աղ. XC. Նրբագեղ անոթներ. 1, 4, 7, 9, 20-23 Կարմիր բլուր, 2, 5, 24, 25 Էրեբունի, 3 Բուսաբանական այգի, 6, 8, 19 Արգիշտիխինիլի, 10-13 Օշական, 14-18 Արագած:

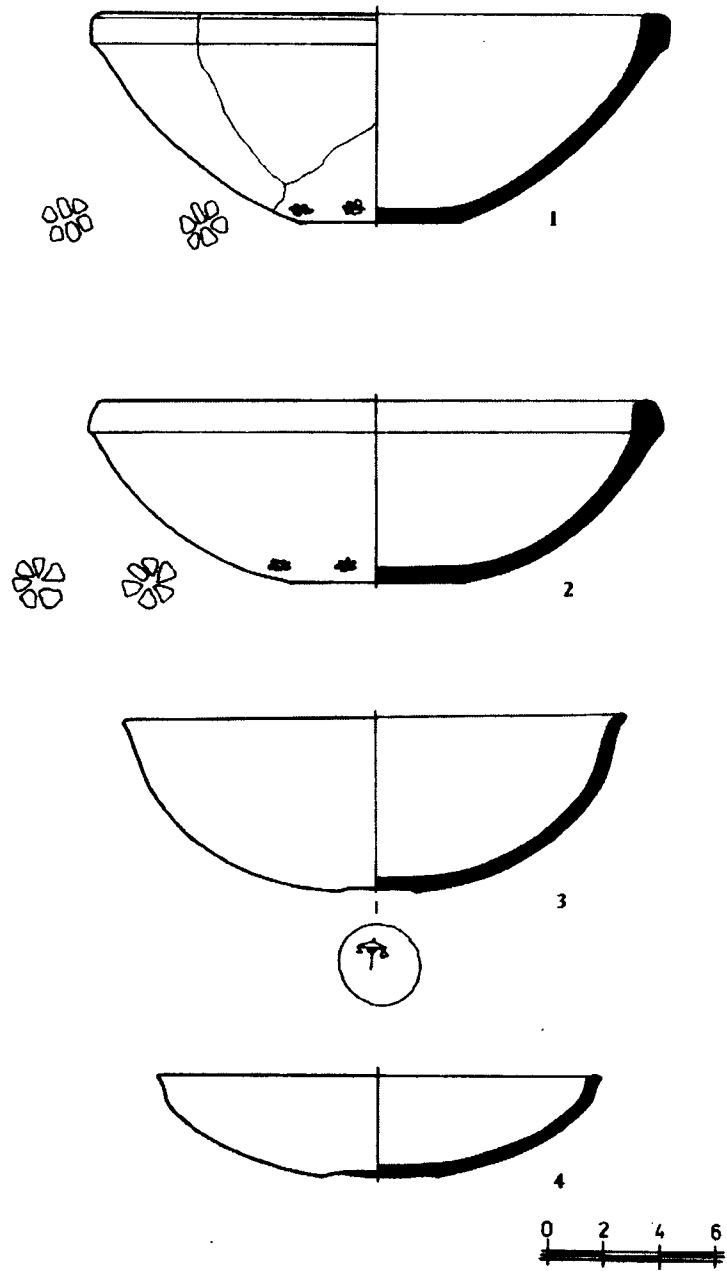
Աղ. XCI. Նրբագեղ անոթներ. 2, 5, 6, 8 Կարմիր բլուր, 1 Էրեբունի, 4, 7, 9-11 Արգիշտիխինիլի, 3 Օշական:

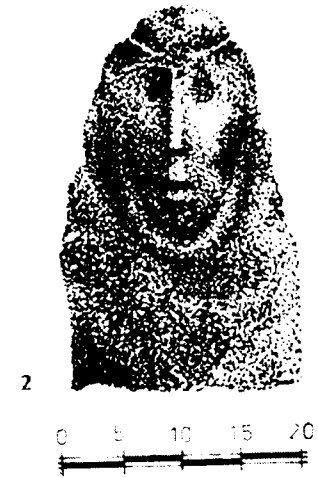
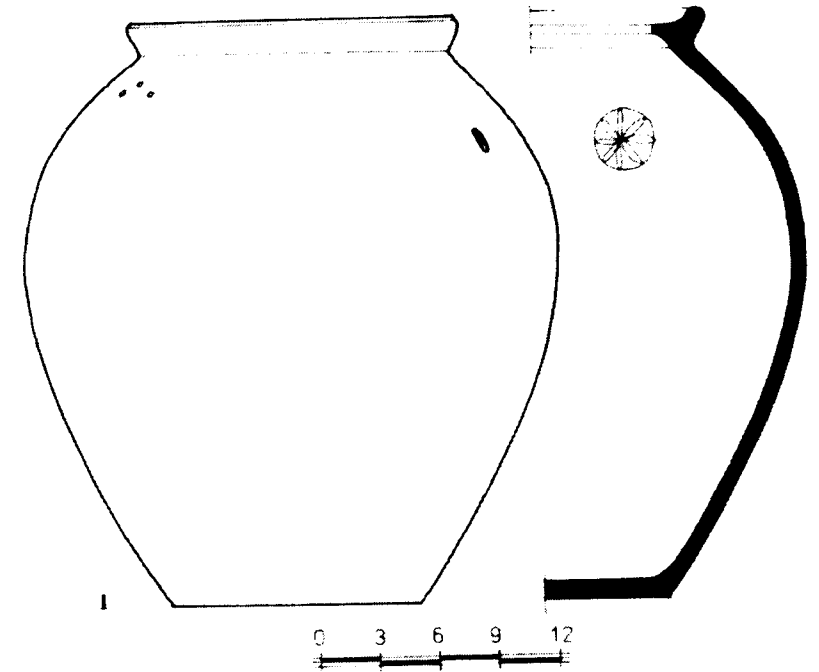
Աղ. XCII. Մեկ կանթով սափորներ:

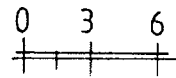
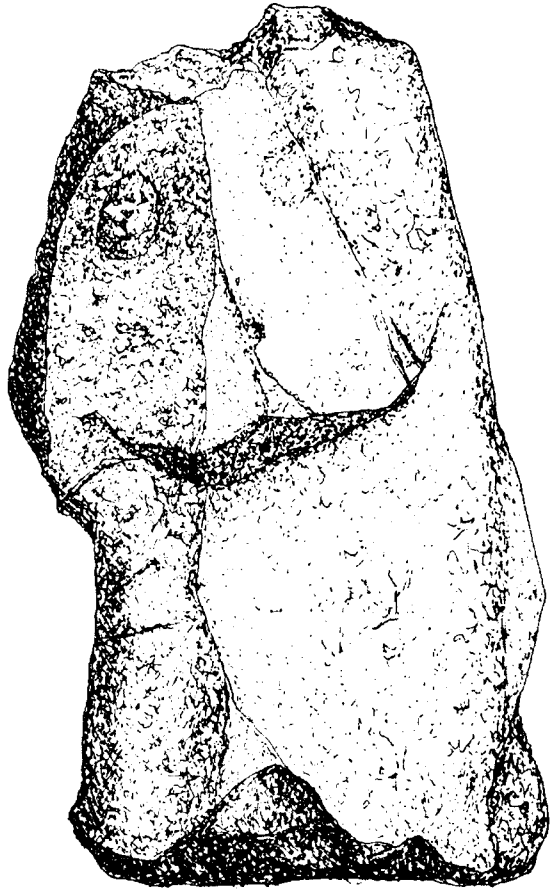
Աղ. XCIII. Մեկ կանթով սափորներ:

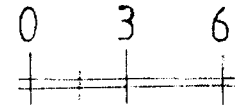
Աղ. XCIV. Թասեր. 1-4 Արգիշտիխինիլի:

Աղ. XCV. 1 կարաս Արգիշտիխինիլից, 2 քարից արձան (ՀԱՊԹ 1476):

Աղ. XCVI. Քարե արձան Արամուսից:

Աղ. XCVII. Քարե արձան Արամուսից:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ I. Արագածի ամրոցը.....	9
Ամրաշինական համակարգը.....	9
Միջնաբերդի շինությունները.....	12
Միջնաբերդի վերին հարկի հաստատագրման խնդիրները.....	20
Քաղաքային համայնքները.....	28
Պաշտամունքային կառույցները.....	32
ԳԼՈՒԽ II. Արամուս.....	37
ԳԼՈՒԽ III. Նյութական մշակույթ.....	51
Մետաղից գտածոներ.....	51
Քարից գտածոներ (քարի մշակում).....	55
Աշխատանքային գործիքներ.....	56
Մալուկերայ կուռքեր.....	58
Սյուն - կուռքեր.....	59
Ֆայլոսներ.....	59
Խեցեգործություն.....	60
Իմիտացիա (րնդօրինակում).....	74
Խեցեգործության տեխնոլոգիական մի քանի առանձնահատկություններ.....	84
ՎՆՐՋԱԲԱՆ	94
ԱՆԳԼՆԵՐՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	96
ՆԿԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԱԳՅՈՒՄԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ (հայերեն, անգլերեն).....	115
ՆԿԱՐՆԵՐ ԵՎ ԱԳՅՈՒՄԱԿՆԵՐ	122

Ստորագրված է տպագրության 16.02.2001 թ.: Չափսը՝ 70x100^{1/16};
Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ: Հրատ. 15,9 մամ.,
տպագր. 14,5 մամ.=16,97 պլայմ. մամ.: Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 15:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,
Երևան Ալ. Մանուկյան 1

Երևանի պետական համալսարանի օպերատիվ
պոլիգրաֆիայի ստորաբաժանում,
Երևան, Ալ. Մանուկյան 1